

ULUSLARARASI DEDE KORKUT'UN İZİNDE/ SÖZÜNDE ÇALIŞTAYI

(Bayburt 22 Temmuz 2019)

EDİTÖRLER
ÜÇLER BULDUK
SELMA KÖSEOĞLU

BİLDİRİLER KİTABI

**KUDAKA
2020**

DEDE KORKUT'UN İZİNDE

EDİTÖRLER

ÜÇLER BULDUK

SELMA KÖSEOĞLU

KUDAKA

2020

KUDAKA
KUZEYDOĞU ANADOLU KALKINMA AJANSI
Uluslararası “Dede Korkut’un İzinde/ Sözünde” Çalıştayı
Bildiriler Kitabı

EDİTÖRLER

Üçler Bulduk
Selma Köseoğlu

KAPAK RESMİ

Mehmet SAĞ

GRAFİK TASARIM

Mehmet Salih AĞSAKALLI

ISBN: 978-605-65712-7-5

Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yazılı ve görsel malzemeler yayımcıdan yazılı izin alınmadan tümüyle ya da kısmen yayımlanamaz. Elektronik, mekanik, fotokopi vb. araç ve ortamda çoğaltılamaz ve iletilemez. Bu kitapta yer alan bildiriler, 22 Temmuz 2019 tarihinde 25. Dede Korkut Kültür ve Sanat Şölenleri kapsamında KUDAKA destekleriyle Bayburt’ta gerçekleştirilen Uluslararası “Dede Korkut’un İzinde/ Sözünde” Çalıştayı’nda sunulmuştur.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

(5)

SUNUŞ

(6)

BİLDİRİ METİNLERİ

Üçler BULDUK, “*Dede Korkut’ta Geçen Oğuz Elleri*”
(11)

Mirza MAŞOV, “*Dədə Qorqud Və Gürcüstan*”
(19)

Kakajan JANBEKOW, “*Gorkut Ata*” Eposynyň Türkmenistanda Öwrenilişi”/
“Türkmenistan’da ‘Gorkut Ata’ Destaninin İncelenmesi Üzerine”
(31)

İradə MUSAYEVA, “*Qədim Türk Bədu Mətnlərində Roman Janrının Xüsusiyyətləri*”
(39)

Reyhan MEDETOVA, “*Dədə Qorqud*”da İşlənmiş Bəzi Asemantik Köklərin Tarixi-Etimoloji
Təhlili”/ “Dede Korkutta İşlənmiş Bəzi Asemantik Köklərin Tarihi - Etimolojik Analizi”
(45)

Veysel Gökberk MANGA, Dede Korkut’un Mukaddimesi Üzerinden “*Devlet*”e Dâir Düşünceler
(57)

Elza SEMEDLI, “*Kitabı Dede Korkut Destanlarında Övgü*”
(63)

Askar TURGANBAY, “*Türk Destanlarındaki Olağanüstü Doğum Motifi ve “Dede Korkut
Kitabı”*”
(75)

Mehmet SAĞ, “*Türk Kültüründe Ejderha İmgesi*”
(77)

Turgay KABAK, “*Dede Korkut Kitabı Türkmen Sahra Nüshasında Hayvanlar Üzerine
Mukayeseli Bir İnceleme*”
(81)

GENÇ KALEMLER'den

Mehmet Tufan KÖSEOĞLU, *“Dede Korkut Nüshaları /Türkmen Sahra-Günbet Yazması İncelemesi Ve Yeni Boylar Üzerine”*

(97)

Aydan QULİYEVA, *“Azərbaycanda “Kitabi Dədə Qorqud”un Öyrənilməsi Tarixindən (1920-1950)”*

(115)

Fatma Əliyeva, *“Dədə Qorqud” Dastanında Atalar Sözləri”*

(119)

Emre GÜRBÜZ, *“Dede Korkut Ve Homeros'un Kişilikleri Üzerine”*

(123)

Ahmet Çağrı DEMİRBEK - Özge KÖKER, *“Dede Korkut Hikâyelerinde Yiğitliğe Geçişte At Unsuru”*

(137)

Doğukan TOSUN - Selma KÖSEOĞLU, *“Dede Korkut Hikâyelerinde Sayılar Ve Soyut Anlamları”*

(143)

İsmail Sefa URHAN, *“Dede Korkut Kitabı'nda Bey Oğullarının Alp Kavramı Etrafında İncelenmesi”*

(159)

Emine TEMEL, *“Dede Korkut Hikâyelerinde Alp Kadın Kavramı: Selcen Hatun, Burla Hatun, Banu Çiçek Örneğinde”*

(171)

Serkan KARAGÖZ, *“Dede Korkut Hikâyelerinde İbadet Ve Ritüeller”*

(185)

ÖNSÖZ

Uluslararası Dede Korkut Kültür ve Sanat Şölenleri, bu yıl 25'inci yılını kutluyor. Bundan 25 yıl önce başlatılan Uluslararası Dede Korkut Kültür ve Sanat Şölenleri ile devamındaki organizasyonlar, Bayburt  niversitemiz tarafından bu alanda yapılan bilimsel çalışmalar ve Dede Korkut'un UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne dâhil edilmesi bu konudaki çalışmaların Bayburt'ta olmasının ne kadar değerli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Dede Korkut'un  zinde ve Sözünde projesinin ilk ayağı olan bu çalıştayın ve dolayısı ile projenin Bayburt'tan başlamış olması mutluluk vericidir.

Türk coğrafyasında Dede Korkut'un izini sürecek bir dizi çalışmayı kapsayan proje ilimizde ve Türk Dünyasında heyecan uyandırmaktadır. Özellikle Dede Korkut'un hikâyelerinde geçen kardeş  lkelerimizde belgesel ve bilimsel çalışmaların yapılacak olması bizi mutlu etmektedir. Dede Korkut'un izinde, sözünde demek aynı zamanda ecdadın izinde ve sözünde olmak anlamına da geliyor. Bu  alıştay ile bu yolculuk adeta tersten başlatılmış oluyor. Orta Asya'dan kalkıp Anadolu topraklarını yurt edinen Türk Milleti'nin en eski ve kadim yerleşim yerlerinden birisi olan Bayburt'ta bu yolculuğu başlatmış oluyorsunuz. Yolunuz açık olsun. Bayburt ilimizin ve Bayburt'ta yaşayan bütün hemşerilerimizin selamlarını geçtiğiniz duraklardaki kardeşlerimize lütfen iletin.

Bu çalışmanın nihai olarak çok güzel sonuçlar ortaya çıkaracağına, bu sonuçların da yeni nesillerle paylaşılmasının hep arzu ettiğimiz; geçmişini, köklerini ve tarihini bilen, daha güçlü bir şekilde ayakta duran gençlik idealimize katkı sağlayacağına yürekte inanıyorum.

Dede Korkut'un  zinde Sözünde  alıştayının ilimizde düzenlenmesinde emeiği geçen başta Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansına ve tüm paydaşlarımıza desteklerinden ve katkılarından ötürü teşekkürlerimi sunuyorum. Kültürel mirasın yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlayacak bu tür organizasyonların artarak devam etmesini temenni ediyor, esenlikler diliyorum.

Ali Hamza PEHL VAN

Bayburt Valisi

KUDAKA Yönetim Kurulu Başkanı

SUNUŞ

DEDE KORKUT'UN İZİNDE/SÖZÜNDE

Dede Korkut Destanları, kadim Türk tarihinden taşıdığı tortularla beraber X.-XI. Yüzyıllarda Türkistan/Sirderya coğrafyasında oluşmuş ve XV.-XVI. yüzyıllarda tarihi Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyasında yeniden şekillenip yazıya geçirilmiş Türk kültürü, tarihi ve edebiyatının en büyük eserlerinden birisidir. Dede Korkut Hikâyeleri, tıpkı Oğuz Kağan Destanı gibi bir Oğuzname olarak adlandırılmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuzların yanı sıra Uygurlar, Karluklar, Kargıllar, Kıpçaklar vs. gibi diğer Türk boylarının ortaya çıkışı destani bir dille anlatılmıştır. Bu boylar günümüzün Türk Dünyası'nı şekillendiren siyasi birliklere, dil ailelerine temel teşkil etmişlerdir. Aynı şekilde Dede Korkut ve hikâyeleri de, yukarıda belirttiğimiz üzere, diğer Türk destanlarına nazaran daha geniş bir alana yayılmış, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Türkiye ve Azerbaycan Türkleri arasında özünü muhafaza ederek yaşatılmıştır. Büyük âlim Fuad Köprülü'nün tabiriyle Dede Korkut Destanları, diğer bütün Türk destanlarından daha ağır basmaktadır. Bu özelliği ile Türk dünyasının adeta hüviyet cüzdanı olma niteliğini taşımaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin şimdiye kadar bilinen iki nüshası bulunmaktaydı; Dresten ve Vatikan. Dresten Nüshası 12 hikâyeden oluşmaktadır ki bilinen en kapsamlı hikâyeler bu nüshadadır. Vatikan Nüshası'nda ise, adı geçen 12 hikâye içerisinde, Salur Kazan ve ailesiyle bağlantılı olan 6 hikâyeye yer verilmiştir. 2019 itibarıyla Veli Muhammed Hoca adlı bir Türkmen büyüğüne ait, Kümbet-Türkmen Sahra nüshası adı verilen yeni bir hikâye (*Salur Kazan'ın ejderhayı öldürmesi*) bulunmuştur. Kümbet- Türkmen Sahra el yazmasında Şecere-i Terakime'de de bir manzum parçada bahsi geçen, Kazan Bey'in ejderhayı öldürmesi hikâyesine gelmeden çok sayıda soylama peş peşe sıralanmıştır. Bu yeni bulunan el yazmasına nüsha veya 13. hikâye adı verilip verilemeyeceği, ayrı bir tartışma konusudur. Kesin olan husus ise Dede Korkut'un adı ile anılan hikâyelerin, Oğuz Türklerinin siyasi, dini ve içtimai özelliklerini ele alan eşsiz kültürel değerler hüviyetinde olmasıdır.

Dede Korkut Hikâyelerinin asıl kahramanı, ilk düzenleyicisi ve anlatıcısı durumunda bulunan Dede Korkut, aynı zamanda ünlü Oğuzları aşmış ve bütün Türk boylarının ortak değeri haline gelmiş büyük bir efsanevi/tarihi Türk şahsiyetidir.

Dede Korkut veya Korkut Ata, tarihi şahsiyeti ile bütün Türk boylarında saygı duyulan bir kişi olduğundan, ismi de ona karşı gösterilen saygı ve alaka ile ilgilidir. Tarihi kaynaklarda daha çok Korkut Ata olarak bilinen Dede Korkut, Reşideddin Oğuznamesinde peygamber devrinde 295 yıl yaşamış bir kişi olarak tanıtılır. Yine Reşideddin'e göre onun babasının adı Kara Hoca olup, Bayat boyundan zuhur ettiği ileri sürülür. Hive hükümdarı ve tarihçisi Ebu'l Gazi'nin Şecere-i Terakimesi'nde ise Kayı Kara Hoca'nın oğlu olarak 3 padişaha vezirlik yaptığı söylenir. Zeki Velidi Toğan, Reşideddin'deki ve Şecere-i Terakime'deki kayıtlarda Dede Korkut'un vezirlik ettiği Oğuz Hanlarının isimlerindeki ("*Yavı*" = *Yavkay*) benzetmelerinden hareket ederek buradaki yavı kelimesinin "*yabgu*"dan bozma olabileceğini düşünmüş ve buna dayanarak Korkut Ata'nın Oğuzların Müslüman olmalarından evvel, Göktürkler çağında yaşamış Oğuz yabguları nezdinde bulunmuş bir Türk hâkimi olabileceğini iddia etmiştir. Daha sonraki tarihlere ait verilen bilgilerden de anlaşılıyor ki, Korkut Ata veya sonraki söyleniş ile Dede Korkut, destani anlatımla, 8. yy.'da Hz. Muhammed zamanında yaşamış ve Oğuz Hükümdarlarının veziri olarak 295 yıl ömür sürmüştür. Nitekim o bir çok Türk boyunda hem hekim, hem evliya hem de Oğuz'un müşküllerini çözen ve gaibden haberler veren bir ak sakallı ihtiyar olarak tanınmıştır.

Bütün Türk boylarında tanınan, bilinen, saygı duyulan Dede Korkut'un kimliği üzerine hala tartışmalar olmakta, Onun hangi boya veya zümreye ait olup olmadığı münakaşa edilmekte ve her Türk zümresi ona sahip çıkmaktadır. Bu ise onun kimliğinden çok daha önemli bir hususiyettir. Nitekim Dede Korkut'un, 2018 yılında UNESCO Dünya Somut Olmayan Kültür Mirası Temsili

Listesi'ne dâhil edilmesi de bunun bir göstergesidir. Dede Korkut ve hikâyeleri Türkçe konuşan ülkelerde ortak tarih ve kültürel değer olmasının yanında araştırmalara kaynaklık ederek evrensel kimliğini de korumaktadır.

2018 yılında tarafımızdan başarıyla gerçekleştirilen “*Unutulan Sözler Hayat Bulsun: Divanı Lügat et-Türk'te geçen Atasözleri*” adlı projeden ilham alarak yola çıktığımız “*Unutulan Sözler Hayat Bulsun: Dede Korkut İzinde/Sözünde*” projesi UNESCO tarafından Dede Korkut yılının ilan edilmesiyle ayrı bir önem kazanmıştır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın katkı verdiği projenin en önemli ayaklarından birisini de yayına hazırladığımız “*Dede Korkut İzinde/Sözünde Uluslararası Çalıştayı*” oluşturmaktadır. T.C. Bayburt Valiliği'nin himayesinde, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın (KUDAKA) destekleri ile gerçekleştirdiğimiz çalıştayı bildirilerini yayına hazırlamak, katkıda bulunan her kişi ve kuruma teşekkürlerimizi sunmak bizim için büyük bir onur ve görevdir. Özellikle dönemin Bayburt Valisi Ali Hamza Pehlivan'a gösterdiği yakın alaka, destek ve katkılarından dolayı ayrıca şükranlarımızı sunuyoruz. Aynı şekilde Bayburt Belediye Başkanı Sayın Hükmü Pekmezci ve Bayburt Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Selçuk Çoşkun'a ilgi ve teveccühleri için teşekkür ederiz.

22 Temmuz 2019 tarihinde Bayburt'ta gerçekleştirdiğimiz “*Uluslararası Dede Korkut'un İzinde Sözünde Çalıştayı*”na Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi, Azerbaycan- Hazar Üniversitesi, Özbekistan- Semerkand Devlet Üniversitesi, Çankaya İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü ve Yasemin Karakaya Bilim Sanat Merkezi (BİLSEM) katkı vermişlerdir. Çalıştayı Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan değerli bilim insanları katılarak bildirilerini sunmuşlardır.

Çalıştay bildirileri kitabında, tarafımıza ulaşan 18 ayrı bildiri metni yer almaktadır. Bildiriler farklı ülkelerden ve farklı metodlara göre yazıldığı için standart oluşturma sıkıntısı çekilmiştir. Bu nedenden dolayı, özellikle kaynak gösterme yöntemlerine dokunulmamıştır. Bazı makalelerde, numerik sisteme göre alıntılar verilmiştir. Bu sistemde kaynakçada yer alma sırasına göre numaralandırılan eserlere, metin içinde atıf yapılmıştır. Numerik sistem dışında, APA sistemi ve klasik sayfa sonu dipnot sistemine göre de hazırlanmış makaleler bulunmaktadır.

İlk tebliğ, tarafımızdan hazırlanan “*Dede Korkut'ta Oğuz Elleri*” adlı çalışmadır. Dede Korkut'un İzinde/Sözünde projesinin asıl hedefi olan Dede Korkut'un ve hikâyelerinin peşine düşme, Dede Korkut'ta geçen Türk coğrafyalarını tespit ederek, belgeselleştirme çabalarına yol gösterecek bir bildiri hazırlamaya gayret ettik. Dede Korkut'un yazıya geçiriliş coğrafyası ve ortak kültürel değerler ile ilgili olarak “*Dədə Qorqud və Gürcüstan*” adlı bildiride Mirza Maşov hoca zengin bir dil ve folklor mukayesesinde bulunmuştur. Kakajan JANBEKOV da, “*Gorkut Ata*” Eposynyň Türkmenistanda Öwrenilişi”/ “Türkmenistan'da ‘Gorkut Ata’ Destanının İncelenmesi Üzerine” adlı bildirisini hem Türkmen Türkçesi ve hem de Türkiye Türkçesi ile kaleme alarak Türkmenistan'daki özelliklerini tesbit ve tahlil etmiştir. Dede Korkut çalışmaları ve Dede Korkut varyantları hakkında bilgi vermiştir. İradə MUSAYEVA'da, “Qədim Türk Bədii Mətnlərində Roman Janrının Xüsusiyyətləri” adlı bildirisiyle, Dede Korkut'u eski Türk Destanlarından örneklerle de mukayese ederek, onun edebi hususiyetlerini roman türü üzerinden ele almıştır. Edebiyat metni olmanın dışında Dede Korkut'un dil özelliklerini ise Reyhan MEDETOVA, “Dədə Qorqud”da İşlənmiş Bəzi Asemantik Köklərin Tarixi-Etimoloji Təhlili”/ “Dede Korkutta İşlənmiş Bəzi Asemantik Köklərin Tarihi - Etimoloji Analizi” adlı çalışmasıyla, “mek/mak” mastarının kullanımı üzerinden incelemiş ve önemli etimolojik tahlillere yer vermiştir. Veysel Gökberk Manga, “Dede Korkut'un Mukaddimesi Üzerinden “Devlet”e Dâir Düşünceler” yazısında Dede Korkut'un atalarsözü veya soylamaları diyebileceğimiz mukaddime kısmında geçen devlet kavramının hangi anlamlarda kullanıldığını incelemiştir. Aynı şekilde Elza Semedli de destanlardaki boylar, soylama, şiir ve yömleri tarayarak destan kahramanları başta olmak üzere tabiat ve canlı unsurlarına yapılan bütün övgüleri, “*Kitabı Dede Korkut Destanlarında Övgü*” adlı tebliğinde tesbit etmiştir. Kazakistan'dan katılan Askar Turganbay, “*Türk Destanlarındaki*

Olağanüstü Doğum Motifi ve “Dede Korkut Kitabı” adlı bildirisinde çocuk dileme, kutlu doğum gibi motifleri özlü bir şekilde incelemiştir. Mehmet Sağ, “Türk Kültürü’nde Ejderha İmgesi” ile hayvan imgesi, özellikle ejderha imgesinin kozmogonik ve mitik özellikleri ile Türk kültüründe yer aldığını Türk destanlarından örnekler vererek açıklar ve Salur Kazan’ın ejderhayı öldürmesi hikayesinin arka planını ortaya koyar. Turgay Kabak ta “Dede Korkut Kitabı Türkmen Sahra Nüshasında Hayvanlar Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme” adlı bildirisinde yeni bulunan Dede Korkut metninde geçen hayvanları diğer metinlerle karşılaştırarak inceler.

Genç kalemlerin Dede Korkut’un yeni bulunan Kümbet- Türkmen Sahra Yazmasına ilgisi ve Dede Korkut’ta geçen motifler ve sembollerle ilgili spesifik konulara cesaretle girip, somut sonuçlara ulaşma çabaları gerçekten takdire şayandır. Selma Köseoğlu’nun katkısı gözetim ve denetimi ile hayat bulan bildiriler, kitabımıza ayrı bir kıymet ve gelecek çalışmalar için ayrı bir umut taşımaktadır. Bu cümleden olmak üzere Mehmet Tufan Köseoğlu’nun Dede Korkut’un bilinen nüshaları ile yeni bulunan nüshayı karşılaştırdığı *“Dede Korkut Nüshaları /Türkmen Sahra-Günbet Yazması İncelemesi Ve Yeni Boylar Üzerine”* adlı çalışması oldukça önemli ve bilimsel sonuçlar içeren bir emek mahsulüdür. Kezâ genç kalemlerden Aydan Quliyeva’nın “ “Azərbaycanda “Kitabi Dədə Qorqud”un Öyrənilməsi Tarixindən (1920-1950)” adlı bildirisi Dede Korkut’un en fazla rağbet gördüğü Azərbaycan’daki serencamını anlama yönünde derli toplu bilgiler sunar. Emre Gürbüz ise “Dede Korkut Ve Homeros’un Kişilikleri Üzerine” adlı çalışmasıyla, cesurca fakat sağlam bir mantık düşüncesi ile iki destani şahsiyeti mukayese eder. A.Çağrı Demirbek, Türklerin hayatında ve kültüründe önemli bir yer tutan “at”ı “Dede Korkut Hikâyelerinde Yiğitliğe Geçişte At Unsuru” isimli çalışmasında yiğitlik ve ad kazanmayla ilişkilendirir. Doğukan Tosun, “Dede Korkut Hikâyelerinde Sayılar Ve Soyut Anlamları”nda 3, 6,7, 9, 40 gibi sayıları ele alır. İ. Sefa Urhan, “Dede Korkut Kitabı’nda Bey Oğullarının Alp Kavramı Etrafında İncelenmesi” isimli çalışmasıyla alplik kavramını bey oğulları örneği ile açıklarken; “Dede Korkut Hikâyelerinde Alp Kadın Kavramı: Selcen Hatun, Burla Hatun, Banu Çiçek Örneğinde”adlı bildirisi ile Emine Temel, adeta nazire yaparak, üç alp kadın tipi örneğinde Dede Korkut’ta kadına verilen değeri vurgular. Serkan Karagöz, “Dede Korkut Hikâyelerinde İbadet Ve Ritüeller” isimli bildiride İslam öncesi inanışları ve ağırlıklı olarak İslami kavramlar üzerinden ibadet ve ritüelleri tasnif eder. Ancak bu genç kalemleri özendiren, yönlendiren ve bildirilerine katkı veren Selma Köseoğlu’na ayrı bir fasıl açıp tebrik ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Üçler BULDUK

BİLDİRİ METİNLERİ

DEDE KORKUT'TA GEÇEN OĞUZ ELLERİ

Prof.Dr. Üçler Bulduk*

Dede Korkut Destanlarının Tarihi Coğrafyası

Batı Türklüğünün en kalabalık grubunu oluşturan Oğuzlar, köklü bir geçmişe sahiplerdir. Oğuz adıyla görülmeseler dahi Asya Hun Devleti'nin kuruluş sürecinden itibaren onların izleri takip edilebilmektedir. Buna karşılık Oğuz ismine ilk kez 7. Yüzyılda yazıldığı düşünülen Yenisey kitabelerinden birinde rastlanmıştır. Ulu Kem'e dökülen Barlık çayı kıyısında bulunan kitabede Altı Oğuz budununa mensup bir beyden bahsedilir. Muhtemelen I. Göktürk Devleti'nin 630 yılında dağılıp yaklaşık yarım asır süren fetret döneminden istifade ederek Tola nehri boyları ve muhtemelen Yenisey çevresine gelmişlerdi ki bu dönemde onlar Dokuz Oğuz olarak adlandırılıyorlardı. Asi Oğuz boyları II. Göktürk Devleti ile girdiği mücadeleler neticesinde çeşitli bölgelere göçmek zorunda kalmışlardır. Benzer süreç Uygurlar döneminde de devam etmiştir. Oğuzlar zaman içerisinde Sirderya boylarına doğru yayılacaklardır. Hatta Faruk Sümer'e göre Sirderya Oğuzlarının, On Oklar'a (*Türgeşler*) bağlı bir teşekkül veya onlara mensup olduğu da söylenebilir¹.

10. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sirderya'nın orta yatağındaki Farab (*XI. yy.da Karaçuk*) ve İsficab (*Sayram*) yörelerine kadar olan yerler ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Sınırlar, Hazar'ın doğusundaki Kara Tav, (*Kuh-ı Siyah*) - Mangışlak, güneyde (*G*)ürgenç, şehrin batısındaki Cüt (*Jüt*) kasabasından, Aral'ın güneyindeki Baratekin'e uzanıyordu. Maveraünnehir'de ise sınır Buhara kuzeyindeki çölden başlayarak Sirderya'nın sol kıyısında, Karaçuk dağlarının eteğinde ve Yesi'ye bir günlük mesafede bulunan Savran'a (*Sabran*) ulaşmaktaydı. Sabran, Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehri idi. Sirderya, Sabran'dan itibaren Oğuzlara ait bozkır bölgesine giriyordu. Bütün bu topraklar Mefâzet el- Guzziyye yani Oğuz Bozkırı olarak adlandırılmaktaydı².

Sirderya Oğuzları veya sonraki Oğuz Yabgulularının IX.-XI. Yüzyıllarda bölgede önce Peçenek, ardından da Kıpçaklarla şiddetli bir mücadeleye girdiklerini biliyoruz. Oğuz Kağan destanında bu olayların izleri görülebildiği gibi tarihi mücadeleler Dede Korkut Destanlarının oluşum tarihi ile ilişkilendirilmektedir.

Oğuz Kağan Destanı'nda Türklerin atası durumundaki Nuh oğlu Yafes'in yaylak ve kışlağının Türkistan'da olduğu; yazları İnanç şehri yakınlarındaki Or Dağ (*Or Tak*) ve Kür Dağ'da (*Kür Tak*) kışları ise Karakurum diye bilinen Karakum yakınlarındaki Bursuk'da geçirdikleri yazılır. Reşideddin, her iki bölgede Talas ve Karı Sayram şehirlerinin olduğunu ve özellikle Sayram'da Müslüman Türklerin oturduğunu bildirir³. Reşideddin'deki Oğuznameden faydalanan ve 17. Yüzyıl bilgileriyle bunu geliştiren Ebu'l-Gazi Bahadır Han ise, Şecere-i Terakkime'de tarihi Oğuz yurdunun sınırlarını şu şekilde belirlemektedir: "*Oğuz ilinin yurtlarının gündeğusu Isık Göl ve Almalık, kıblesi Sayram ve Kazgurt Dağı ve Karaçuk Dağı ve Demir Dağı, Uluğ Dağ ve Kçük Dağı ki, bakır menbaadır ve günbatısı Sir Suyu'nun ayağı "Yangıkent (Yenikent)"⁴ ve Karak(ur)um, işbu söylenen yerlerin içinde, üzerinde 4 bin ve 5 bin yıl oturdular ve hangisinin kabilesi çoksa ondan padişah seçtiler*"⁵.

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi

¹ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları, (3.Baskı), İstanbul 1980, s. 3-6 ve s. 24-25

² F.Sümer, A.g.e., s. 33-34

³ T. Gündüz, Oğuz Kağan Destanı- Reşideddin Oğuznamesi-, İstanbul 2016

⁴ Yenikent Oğuzların "Kışlak Merkezi" idi; Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait", s.378; Victor, M. Jirmunskiy, Sir Derya Boylarında Oğuzlara Dair İzler, Belleten, 1961, C.XXV, s.471-483.

⁵ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s.56

Dede Korkut'un Teşekkül Coğrafyası

Dede Korkud hikâyelerinin oluştuğu yer ve zaman (*teşekkül tarihi*) ile Dede Korkut Kitabı haline dönüşüp, yazıya geçirildiği yer ve zaman (*tespit tarihi*) arasında farklılıklar vardır. Bu nedenle hikâyelerin oluştuğu coğrafya ile yazılı destanda geçen coğrafya arasında da aslında farklılıklar bulunması tabiidir⁶. Dolayısıyla Dede Korkut destanlarının teşekkül tarihi ile ilişkili olan coğrafya "*Tarihi Oğuz Eli*" ile örtüşmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nin tesbit veya yazıya geçirildiği zaman da Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyası ile birlikte düşünülmelidir. Destanlarda bir vesile ile adı verilen Karaçuk, Aladağ, Kazılık/Kazıgurt dağları ile Türkistan tabirleri bu coğrafyanın hatırasını taşır. Destanın esas kahramanı olan Salur Kazan da, diğer kaynaklarda adı geçen tarihi bir şahsiyettir ve bu dönemde Sirderya Oğuzlarının lideridir⁸.

P.N. Boratav, Şecere-i Terakime'de Peçeneklerin lideri Toymaduk'un Salur boyuna baskın yapıp Kazan'ın annesini esir alması; Salur Kazan'ın annesi Çaçaklı'nın Toymaduk Han'ın yanında üç ay kalıp yurda dönüştü çocuk doğurması hikâyelerinin, Dede Korkut boylarındaki anlatımlarla benzerlik gösterdiğini belirtir. Kâfir Şöklî Melik'in Salur Kazan'ın evini yağmalaması, annesinin Yayhan Keşişoğluna sunulup ondan çocuk doğuracağı tehditi benzerliklere örnek verilebilir. Ayrıca Şecere-i Terakime ve Dede Korkut'ta bu benzerlikler dışında Salur Kazan'ın eşi Burla Hatun ve oğlu Uruz aynı adlarla yer bulmaktadır⁹. Şecere-i Terakime'de Korkut Ata ile Salur Kazan bir zamanda yaşamış gösterilir ve Korkut Ata'nın Salur Kazan Alp'i methettiği bir manzume zikredilir¹⁰;

<i>Kazıgurt tagdın öngür taşnı yuğarlattı</i>	<i>Gök asmandın inip geldi tinli yılan</i>
<i>Salur Kazan ötrü barıp karyap tuttı</i>	<i>Her ademin yutar irdi görgezen zaman</i>
<i>İt Becene görüp anı issi gitti</i>	<i>Salur Kazan başın kesti birmedi aman¹¹</i>
<i>Alplar begler gören bar mu Kazan gibi</i>	<i>Alplar begler gören bar mu Kazan gibi</i>

Kazıgurt Dağı, Dede Korkut'taki Kazılık dağı olabilir. Kazılık ve Karaçuk dağları hem yer ismi hem de şahıs ismi olarak Dede Korkut hikâyelerinde geçer. Salur Kazan'ın Oğuzların tarihi bir şahsiyeti ve lideri olduğuna gönderme olarak düşünebileceğimiz Kazan Han'a övgü şöyledir¹²;

Bayındır Hanun Güyegüsi
Türkistan'ın direği
Amıt Suyu'nun aslanı
Karaçuğun Kaplanı

Burada geçen yer adlarının doğrudan doğruya Oğuzların eski yurtları ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Türkistan tabiri umumi anlamda Türklerin yaşadığı coğrafyayı kastettiği gibi Ahmet Yesevi'nin mekânı olan Yesi için de kullanılmış olabilir. Rivayete göre Pir-i Türkistan adıyla da anılan Hoca Ahmed Yesevi Karaçuk dağına keramet gösterek ortadan kaldırılmıştır. Daha çok genç yaşta gösterdiği bu keramet sonucunda Yesi'de makam sahibi olmuştur. Yesi¹³'ye de bu sebeple onun

⁶ Bu konudaki umumi değerlendirme için bkz.: Üçler Bulduk, "Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya", Türkiye Günlüğü, yıl 3, sayı 15 (Mayıs-Haziran1997), Türk Dünyası Özel Sayısı C.I, s. 466-470

⁷ F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1980, s378; Sümer'e göre Destanlarda geçen Oğuz Eli "Tarihi Oğuz Eli" olup burası XLYüzyıllarda Karaçuk dağlarında yaşayan Oğuzların yurdu.

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Ü.Bulduk, "Dede Korkut Oğuzlarında Devlet Teşkilatı", Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi Bildirileri, Bışkek 2016, 365-370

⁹ P.N.Boratav, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi", Türkiyat Mecmuası, C.XXII (1958), s.39-40

¹⁰ F. Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", DTCF. Dergisi C. XVII, s.3-4 (1959), s. 391.

¹¹ Bu manzumede geçen Salur Kazan'ın yılanı öldürmesi hadisesi yeni bulunan ve 13. hikâye olarak adlandırılan Gumbet/Türkmen-sahra yazmasında hikâye edilmiştir. Ancak bu yazmanın Dresten ve Vatikan nüshaları gibi ayrı bir nüsha olarak değerlendirilmesi ve hatta yazmanın bilenen Dede Korkut üslubu dışında olması nedeniyle 12 boyu tamamlayan yeni bir boy olup olmadığı hususu henüz muallakta kalmaktadır. Bu el yazmasının yayını için bkz.: Metin Ekici, Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen-sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Ötüken Yay., İstanbul 2019

¹² O.Ş.Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 1973, s.51.

¹³ Özkul Çobanoğlu, "Yesi Şehri ve Oğuz Kağan Bağlamında Oğuzluk Olgusu", Oğuzlar Dilleri Tarihleri Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri, Ed. T. Gündüz- M.Cengiz, Ankara 2015, s.480. Ö.Çobanoğlu, Yesi- Türkistan şehrinin Oğuzlar için adeta yeni bir Ötüken olduğunu söyler. Dede Korkut'taki karşı yatan Karatav'ın burada bir geçit yeri olduğunu ve Oğuz'un buradan dört bir yana sefer ettiğini iddia eder. Ahmet Yesevi'ye bağlı Zengi Ata, Hakim Ata, Seyit Ata, Evliya Ata, Koçkar Ata vs. Türk şeyhlerinin Türkistan ve Maverünnahr'e buradan yayıldıklarını düşünürsek Dede Korkut veya Korkut Ata'nın da bu "Ata"

sıfatından dolayı Türkistan adı verilmiştir. Sirderya'nın orta kesiminde yer alan Türkistan'ın hemen yakınlarında da Karaçuk dağı yer alır. Hatta rivayetin devamında Karaçuk Dağı'nın yerinde Karaçuk adlı yerleşme yeri olup, Yesevi taallukatından gelenler bulunmaktadır¹⁴. Bu övgüde söz edilen “*Amit Suyu'nun aslanı*” ise asıl tartışmayı oluşturan husustur. Umumiyetle Amit Suyu'nun Dicle, Amit'in ise Diyarbakır'ın eski adı olduğu görüşü kabul edilmiştir. Ancak bu görüşe karşı çıkan Azerbaycanlı alim Ş.Cemşidov bu sözün “*Ümmet soyunun aslanı*” olarak okunması gerektiğini savunur¹⁵. Biz ise bu ikisinin dışında üçüncü bir okuma önerisinde bulunuyoruz. Salur Kazan övgüsünde yer alan Türkistan ve Karaçuk'un arasında geçen sözün de bir yer ismi olması gerektiğini düşünüyoruz. Ancak bu yer isminin Anadolu'da bulunan Amid/Diyarbakır ile alakalı olması mümkün görülmemektedir. Şöyleki Amid/Amit yerine Dede Korkut'ta iki yerde Diyarbakır'ı karşıladığı açık olan “*Hemid/Hamid*” ismi kullanılmıştır. Kara Güne oğlu Kara Budak için “*Hamid ile Mardin kapısını tepip açan*”¹⁶ nitelemesi bu görüşümüzü güçlendirmektedir. Bu durumda Türkistan ve Karaçuk'un Sirderya/Sir Suyu'nun sağ yakasında yer alan bölgeleri karşıladığı düşünülürse Amit Suyu'ndan kastedilenin de “*Amu Suyu*” yani Amuderya olma ihtimali göz önünde tutulmalıdır.

Şamil Cemşidov, Destan kahramanlarından Karaçuk Çoban'a ait Azerbaycan'da birçok rivayet bulunduğunu, bu şahsın adını yaşadığı dağdan, yani Karaçuk'tan aldığını belirterek, Karaçuk Dağı'nın Karabağ dağ silsilesinin Mil Ovası hududunda bulunduğunu ortaya koyar¹⁷. Aslında Karaçuk'un bugünkü Kara Tav dağ silsilesinin güneyinde yer aldığını ve Kara Tav ile Sirderya arasındaki bölgede Göktürk çağına götürülen Oğuz yerleşmelerinin bulunduğunu biliyoruz¹⁸. Z.Gökalp ise, Oğuzların bir zamanlar yaşadıkları Farab şehrinin adının Karaçuk olduğunu, batıya göç –eden Oğuzların Musul'a yerleşerek orada ittihaz ettikleri dağa da bu ismi verdiklerini ileri sürer¹⁹. Gökalp'in söylediğinden anlaşılıyor ki Türklerin eski yurtlarına ait coğrafi isimleri ve hatıraları göçtükleri yerlerde yaşatma geleneği oldukça kuvvetlidir. Cemşidov'un tesbitini de bu açıdan değerlendirmek lazımdır. Nitekim Fahrettin Kırzioğlu da Karaçuk'un ilk Oğuz yurdu olan “*Eski Horasan*”da bulunduğunu söyler²⁰.

Değişik bölgelerde aynı adı taşıyan diğer bir yer de Kazılık Dağı'dır. Dirse Han oğlu Boğaç hikâyesinde geçen bir bedduada (*kargış*) sık sık tekrarlanan bu yer hikayenin tarih olarak eskiliğini göz önüne alacak olursak Orta Asya'daki Oğuz Eli ile alakadar bulunduğu fikrini güçlendirmektedir. Oğlunun yaralanmasını dağdan bilen Boğaç'ın annesi Kazılık dağına ağır bedduada bulunur:

*Akar senin suların Kazılık Dağı
Akar iken akmaz olsun
Biter senin otların Kazılık Dağı
Biter iken bitmez olsun
Kaçar senin geyiklerin Kazılık Dağı
Kaçar iken kaçmaz olsun, taş dönsün*²¹

Dağa dua ve beddua etme, Karaçuk veya Kazıgurt örneğinde olduğu gibi onları şahıs isimleri ile özdeşleştirme, eski Türk inancındaki “*tabiat kültü ile ilgilidir. Nitekim Şecere-i Terakime'de Oğuz Han'ın 24 asıl oğlunun ardından adı verilen “Karaçuk” ve “Kazıgurt” adlı oğullar*²² aslında Türk inanışında yer bulan kutlu dağlardır. Tıpkı Kazılık dağında örneği görüldüğü gibi Kazıgurt Dağı için de Kırgız- Kazak baksıları, Korkut Ata'yı andıkları dualarında “sizden medet dileyim Kazıgurt Ata

geleneğinin bir parçası olabileceğini söyleyebiliriz.

¹⁴ M.Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1981 (4.baskı), s.29-31

¹⁵ Ş.Cemşidov, Kitab-ı Dede Korkud, (Haz. Ü.Bulduk), KBY., Ankara 1990, s.9-10

¹⁶ O.Ş.Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s.28, 73

¹⁷ Ş.Cemşidov, Kitab-ı Dede Korkud, s.45-46, 56-57

¹⁸ B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988, s.338

¹⁹ Z.Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, KBY. İstanbul 1976 (haz.: İ. Aka-K Y. Koprıman), s. 177. Farab'ın Karaçuk adıyla anıldığı İslam kaynaklarında da yazar.

²⁰ F.Kırzioğlu, Dede Korkud Oğuznameleri, LKitap, İstanbul 1952, s.94

²¹ M.Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1964, s.89

²² Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Haz. M.Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser (Tarihsiz), s.45

Evliya”²³, diyerek Kazıgurt’u evliya mertebesine çıkarırlar. Gerçekte, Taşkent ve Sayram arasında küçük bir dağ isminin “Kazılık Dağı” adını aldığı bilinmektedir²⁴. Kazılık, aynı zamanda Yegenek Beğ’in babasına da isim olmuştur. Ve hemen her boyda “yelesi kara kazılık at”tan bahsedilmektedir. F.Kırzioğlu’na göre bu dağın Aras civarında bulunması kuvvetle muhtemeldir ve en iyi cins atların bu bölgede yetiştirilmiş olması da buna işaret etmektedir²⁵. V.Barthold ise bu dağın, destanlarda da belirtildiği gibi cins atların bulunduğu Kafkas dağlarına verilen bir isim olduğunu öne sürer²⁶.

Dede Korkud Oğuzlarının her vesileyle ava çıktığı Ala Dağ’ın mevkii de tıpkı Kazılık veya Karaçuk dağı gibi farklı yerlerde aranmaktadır. Burası aynı zamanda Kazan Han’ın otağını kurduğu, divanının bulunduğu merkez durumundadır. Orta Asya’da Çungarya ve Balkaş Gölü havzasını ayıran bölgede ve Batı Türkistan’ın kuzey doğusunda Isık Göl ile Almatı arasında luuzanan Ala Dağlar’ın varlığını biliyoruz. Ancak F.Kırzioğlu, Ala Dağ’ın halk arasında “Argu” diye bilinen “Ağrı Dağı” olduğunu ve buranın İç Oğuz ile Dış Oğuz beğlerinin av ve eğlence merkezi durumunda olduğunu söylemektedir²⁷.

Dede Korkut’un Yazıya Geçirildiği Coğrafya

Dede Korkut Oğuzlarının ve kahramanlarının, hikâyelerdeki yaşayış coğrafyalarının adları ve yerleri tam belli olmamakla birlikte, onların sefere çıktıkları, av yaptıkları veya ilişkide bulundukları çevreleri ortaya koyarak en azından sınırlarını tesbit edebiliriz. Oğuz İli olarak belirtilen sahanın kuzeyinde Gürcü ve Abhaz ili, batısında Trabzon ve Bayburd tekfurları vardır. Oğuz Kahramanları Mardin ve Amid’e (Diyarbakır) a kadar uzandıklarına göre güney sınırı Güney-Doğu Anadolu olmalıdır. Dolayısıyla bu coğrafya önce Selçukluların ve Danişmentli, Mengüceklî, Artuklu ve Saltukluların coğrafyası olduğu gibi, Akkoyunluların da hâkimiyet sahasını oluşturmaktadır. Bu coğrafyada Dede Korkut Oğuzları İç Oğuz (Üç-Ok) ve Dış Oğuz (Boz- Ok) adıyla iki ana kol halinde yaşamaktadır. İç Oğuz ve burada yaşayan Üç-Oklar hâkim unsurdur ve başlarında Salur Kazan bulunmaktadır²⁸. F. Kırzioğlu Destani bilgilere göre İç Oğuz’un merkezinin Pasinler- Sürmeliçukuru olduğunu ileri sürer. Aran-Mogan, Şüregün’den Bayburt’a uzanan sahayı yani Doğu Anadolu ve Kafkasları içine alır. Dış Oğuzlar ise Boz-Oklardan oluşmaktadır ve başlarında da Salur Kazan’ın dayısı Aruz Koca bulunmaktadır. Onların yurdunu F. Kırzioğlu, İç Oğuz’un doğusunda, Tebriz’e kadar uzanan ve Güney Doğu Anadolu’da son bulan coğrafyada arar²⁹.

Azerbaycan, Kafkaslar ve Anadolu ile bağlantılı coğrafya Dede Korkut Destanları’nın yazıya geçirildiği yaşayan gerçek bölgelerdir. Destanın çeşitli yerlerinde Oğuz Elinin nerelere uzandığı ve hangi kavimlerle münasebetlerinin olduğu açıkça ortaya konmuştur. Ancak sınırların belirtildiği en güzel ifadeleri Uşun Koca oğlu Segrek boyunda görebiliriz. Hikâyeye göre Ters Uzamış Segrek’in kardeşi Egrek’i, otağda beğlerin önüne geçmesi üzerine suçlayarak; “Mere Uşun Koca oğlu bu oturan beyler her biri oturduğu yeri kılıcı ile etmeği ile alıbdur. Mere Uşun Koca oğlu, bu oturan beğler her biri oturduğu yeri kılıcı ile etmeği ile alıpdur. Mere sen baş mı kesdin, kan mı dökdün, aç mı doyurdun, yalnızca mı donattın” der. Bunun üzerine Egrek, Kazan’dan akın dileyip, “Şürügün Ucu”³⁰ ndan Gökçe Deniz’e değin el çarpdı, kalaba doyum oldu. Yolu Alınça Kalasına uğramıştı. Kara Tekür Orada bir kuru yaptırmıştı”³¹. Segrek kardeşi Egrek’in bu sefer sonucunda Kara Tekür tarafından tutsak edilmesi üzerine “üç gün dünlü günlü yortup, Dereşam ucundan geçerek ol kardeşi tutulan

²³ A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986, s.135

²⁴ O. Ş Gökyay, a.g.e.,s.CIV

²⁵ F.Kırzioğlu, a.g.c.,s.100-101

²⁶ O.Ş.Gökyay, a.g.e., s.CIV

²⁷ F.Kırzioğlu, a.g.e., s.68-71

²⁸ Oğuz ikili yapısı için bkz.: Üçler Bulduk, “Oğuznameler Göre Üç- Ok Boz- Ok veya İç- Oğuz Dış- Oğuz Meselesi”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 3 (1997), s.109- 116

²⁹ F. Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri I, İstanbul 1952, s.89-112.

³⁰ M.Ergin, a.g.e., s.108; Bu kelimeyi “Şirögüven” olarak okumuştur.

³¹ O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.125; M.Ergin, a.g.e., s.108.

koruya geldi"³², *Kafirleri yenen iki kardeş* "gelüp yine ol koruya girdiler, Yundları taşra çıkardılar. Davlumbaz urup yundları önlerine kattılar. Dereşam Suyu'nu depüp, geçtiler. Dün katdılar, Oguz'un serhaddine yettiler"³³.

Destanlarda adı geçen olayların cereyan ettiği sahaları göz önünde bulundurursak Dede Korkud Oguzlarının mücadele ettikleri düşmanların Trabzonlu Rumlar, Gürcüler ve Kan Abhazlar (*Abazalar*) olduğu; Oğuz bahadırlarının Dicle'nin yukarı kesimlerine, Güneyde Mardin'e, Kuzeyde Derbend'e ve Trabzon'a akında bulundukları görülebilir³⁴. Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak olduğu boyda, Kazan oğlu Uruz ile ava çıkar ve kafir serhaddine Cızığlar'a, Ağlagan'a, Gökçedağ'a giderler. Dolayısıyla buralar Oğuzlarla kafir illeri arasında sınırı oluşturmaktadır. Nitekim Baş Açık Datyan kalesinden ve Aksaka (*Ahıska*) kalesinden kafir düşmanların casusları onları gözlemlemektedir³⁵. Baş Açık veya Açıkbaş bölgesinin merkezi bugünkü Kutayis'tir. Ahıska ise onun güneyinde yer alır. Salur Kazan'ın ve İç Oğuz'un merkezi yaşayış sahası burada da açıkça görülemez. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Dede Korkut Oğuzlarının kâfir memleketlerine veya serhadlerine dair yer adları açıkça belirtilirken, Oğuzların merkezi coğrafyası daha muallakta kalmaktadır. Benzer bir durum Begil oğlu Emren boyunda da görülmektedir. Bayındır Han "*Dokuz Tümen Gürcistan*"dan gelen haracı beğenmeyerek gelenleri Begil'e verir ve onu karavul/sınır muhafızlığı görevine gönderir. Bunun üzerine Begil; "*Oğuzdan göç eyledi, Berde'ye Gence'ye varıp vatan tuttu. Dokuz tümen Gürcistan ağzına varıp kondu*"³⁶. Günümüzde Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri olan Gence ve eski Berde şehri, destanda Gürcistan sınırında kalmakta ve sonradan vatan haline getirilmektedir. Dolayısıyla Begil'in göç ettiği "*Oğuz*"un neresi olduğu yine meçhul kalmaktadır.

Dede Korkut'ta, Kan Abhaz, Gürcü, Rum tekfurları mücadele edilen kâfirlerdendir. Ancak ilgi çekici bir husus, destanlarda Doğu Anadolu ve Kafkas coğrafyası söz konusu olmasına rağmen, Ermenilerden hiç bahsedilmez. F. Kırzioğlu bu durumu, Dede Korkut coğrafyasında ve destan döneminde (*bu dönemi kadim Arşak- İskit dönemine kadar götürür.*) Ermeni adının kendileri tarafından hiç kullanılmadığını bu ismin Yukarı Eller anlamında coğrafi bir tanımlama olduğunu yazar ve onların Eşekenaz, Saka/İskit, Turkoman (*Türkmen*) olduklarını iddia eder³⁷. Bize göre ise Dede Korkut'ta Ermenilerden hiç bahsedilmemesinin iki temel sebebi olabilir. Birincisi Dede Korkut'un olduğu coğrafyada hiç olmamaları ve yazıya geçildiği coğrafyada siyasi-askeri açıdan o dönemde (15-16. yy) bir varlık göstermemeleri; ikincisi ise daha zayıf bir ihtimal bulunmakla beraber kendilerinin Dede Korkut hikâyelerine ve kahramanlarına ustaca ve gizlice yedirilmiş olmasıdır.

Destanlarda geçen isimlerin bir kısmı şüphesiz Azerbaycan coğrafyasına aittir. Bayat, Karadag, Demirkapı Derbendi, Gökçedag, Alınça Kalesi, Berde, Gence, Dereşam vs. gibi isimlerden hareket eden bir kısım Azerbaycan tarihçileri, Oguzların hakiki vatanının burası olduğunu iddia ederler. Oguzların buraya henüz Oğuz Han'ın fetihleriyle beraber geldiklerine dair rivayetleri de delil olarak kullanırlar. Bu görüşe göre Ahmed b. Muhammed' in Tevarih-i Alem eserinde "*Oğuz Han, Şirvan'ı, Arran'ı Mugan'ı tuttuktan sonra Ugan sahasına gelir ve Savaşçılara emreder ki, nere bir atak toprak götürüp bir yere döksünler, iki etegini dolduran da Oğuz Han'ın kendisi olur. Neticede büyük bir tepe yapılır ki buna "Azerbaycan" adını verirler. Manası da kuvvetliler yeri demekmiş*"³⁸. Bilindiği gibi Reşidettin Oğuznamesinde de Oğuz Han'ın bu bölgeye bir sefer yaptığı belirtilmektedir.

Dede Korkut destanında belirtilen yerlerin Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Azerbaycan ile olan ilişkisini sadece destana göre ve tarihi silsilenin önde tutulduğu bir anlayışla ele almaktayız. Şurası inkâr edilemez ki, Türkler çeşitli zamanlarda Kafkas coğrafyasına gelmişlerdir. Mesela İskitler,

³² O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.129; M.Ergin, a.g.e., s.112.

³³ O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.133; M.Ergin, a.g.e., s.115.

³⁴ V.M.. Jirmunskiy, "Kitab-ı Korkud ve Oguz Destan Gelcneği", Belleten CXXV(1961), s. 609

³⁵ O.Ş.Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s.60-61

³⁶ O.Ş.Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s.115

³⁷ F. Kırzioğlu, "Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznamesi'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, Armenya/Yukarı- Eller Tarihinin İçyüzü", Belleten, C.L, sayı 98,(Aralık 1997), Ankara 1987, s.917

³⁸ Ş.Cemşidov, a.g.e., 5.48

Arşaklar gibi konargöçer akraba kavimlerin bölgedeki faaliyetleri Fahrettin Kırzioğlu tarafından ortaya konmuştur³⁹. Keza bölgeye yapılan Hun akınları da malumumuzdur. Hatta Hazarların güçlü bir siyasi teşekkül oluşturdıkları da Kafkaslar için inkâr edilemez. Ancak vatan mefhumu içerisinde planlı Türk akınlarının düzenlenmesi ve bölgenin nüfus ve nüfuz olarak vatan haline getirilmesi XI. yüzyıldaki bildiğimiz Oğuz akınları neticesinde olmuştur.

Dede Korkut'taki Oğuz Elleri: Muhayyel ya da Gerçek

Eski Türkçede il ya da el “*siyasi bakımdan müstakil, muntazam ve teşkilatlı bir millet*” demektir. Bu görüşe katılan İbrahim Kafesoğlu da bu sebeble il’i bir siyasi kuruluş olarak değerlendirir⁴⁰. Dede Korkud kitabında da il sözü umumiyetle aynı şekilde siyasi teşkilata sahip olan “*Oğuz Eli*” biçiminde geçmekte olup, bazen bir coğrafyayı da ifade etmektedir. Oğuz veya Oğuz Eli olarak açıklanan siyasi teşekküle haiz ülkenin iki coğrafi alanı mevcuttur. Dede Korkud’da adı geçen coğrafi bölgelerin bir kısmı, eserin yazıya geçirildiği bölgelerde mevcut iken, bir kısmının bu bölgelerde bulunmadığını görürüz. Veya bazı yer isimlerinin değişik mekânlarda ortak olarak kullanıldığını müşahade edebiliriz. Bu ikilik, destanların teşekkül ve yazılış tarihleri arasındaki uzun zaman ve mesafe farkından ileri gelmektedir ki biz bu konuya yaklaşımımızı kısaca yukarıda izah etmeye çalıştık.

Reşidüddin’in Oğuznamesi’nde, Oğuz Eli’nin 24 boydan meydana gelmesi ve bunların da Boz-ok ve Üç-ok adları ile iki kola ayrılması anlatılır. Buradan çıkaracağımız sonuç, “*Oğuz Eli*”nin eski zamanlarda teşkilatlanmış bir “*el (il)*” olduğudur.⁴¹

Siyasi bir düzene sahip, sınırları belirli bir ülkede yaşayan halkın “*Oğuz*” adıyla anıldığını bilmekteyiz. Ancak destanlarda bu isim başka manaları ile de karşımıza çıkmaktadır. Aslında Türk Devlet geleneğine de uygun olarak “*il/el*” kavramı hem devleti hem ülkeyi hem de halkı karşılamaktadır. Ş. Cemşidov’un Dede Korkut’ta geçen Oğuz ve Oğuz Eli’ni tasnifi ve verdiği örnekler oldukça dikkat çekicidir. Şöyle ki⁴²:

1. Oğuz; el, oba manasına işlenmiştir.; “*Oğuz oturur iken üstüne yağı geldi.*” “*Oğuz gene eyyamla yurduna kondu.*” “*Oğuz bir gün yaylaya göçdü.*”

2. Oğuz, “*Türkmen sözü gibi halkın adını bildirir:* “*Oğuzun arsızı Türkmenin delisine benzer.*” Bazen “*Oğuz*”, *halkın adı olmakla onun fertlerine de şamildir.* “*Bir gün Ulaş oğlu Kazan Bey yerinde turmuş idi... Doksan tümen genç Oğuz sohbetine dirilmişti.*”

3. Oğuz, hükümdarın adıdır, şahıs adıdır; “*Oğuz Han’ın ilkıcısı gelip, haber getirdi.*”

“*Oğuz*” yer adı olarak kullanılan, mesken, vilayet ve mahal şeklinde coğrafi bir objedir; “*Dirse Han dışı ehlinin sözü ile ulu toy eyledi... hacet diledi. İç Oğuz ve Taş Oğuz beyleri üstüne yıgnak etti.*”⁴³

Bay Büre Bey oğlu Bamsı Beyrek dedikleri menem” dedi.⁴⁴

“*Kanlı Koca... ağ sakallı, pir kocaları yanına çağırırdı, bıraktı, İç Oğuz’a girdi, kız bulamadı, dolandı. Taş Oğuzu’na girdi bulamadı.*”⁴⁵

Demek ki, “*İç Oğuz*” ve “*Taş Oğuz*” birbirinden farklı yaşayış yerlerinin adıdır. Dede Korkut’ta yaşayış yerlerinden biri de “*Oğuz*” şeklinde ifade olunur; “*Mere Oğuz’dan bir bölük atlı geldi.*”, “*Tepegöz Oğuz’dan çıkdı.*” Kitapta adı geçen “*Kalın Oğuz*” yahut “*Oğuz Elleri*” ise daha geniş ve

³⁹ F.Kırzioğlu, Dede Korkud Oguznameleri, LKitap. İstanbul 1952

⁴⁰ İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1973, s.221

⁴¹ Faruk Sümer, Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, D.T.C.F. Dergisi, C.XVII, sayı 3-4, s.367

⁴² Şamil Cemşidov, Kitab-ı Dede Gorgut, Bakü 1977, s.39-40, (Hamid Araslı Neşrinden faydalanmıştır.).

⁴³ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 1973, s.6.

⁴⁴ O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.35.

⁴⁵ O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.84.

şumüllü kavramlardır. O bütün ülkenin adıdır; “Yıkılsın Oğuz elleri, bana yarar kız bulamadım.”⁴⁶

Fuzuli Bayat Oğuz Kağan Destanı'nda olayların daha çok yarı tarihi yarı mitik mekanda (*Çin, Tibet Kafkaslar, Anadolu, Mısır*) baş verdiğini, Dede Korkut'ta ise coğrafi mekanın net olduğunu, mekanın Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunduğunu kaydeder⁴⁷. F. Bayat'ı bu şekilde düşündürten husus, elbette destanda geçen bugün de çoğu var olan yer isimleridir. Ancak burada dikkati çeken esas husus özellikle, Oğuz, Kalaba Oğuz, Kalın Oğuz ve hatta İç Oğuz (*Üç Ok*), Dış Oğuz (*Boz Ok*) gibi adlandırmaların destanda tam manasıyla nereleri kapsadığı açıkça gösterilmemektedir. Kısacası Dede Korkut hikâyelerindeki Oğuz Eli'nin sınırları oldukça belirsizdir. Yukarıda bahis konusu yaptığımız Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkaslarla ilgili olan yerler umumiyetle ya kafir bölgesidir veya kafir serhaddindedir. Dolayısıyla, Berde, Gence, Dereşam, Alınca, Derbend, Gökçedağ, Ağlayan gibi yerler sınır bölgeleri, Dokuz Tümen Gürcistan, Düzmürt, Kan Abhaz, Başiaçık, Trabzon ve Bayburt kâfir elleri olarak tanıtılmaktadır. Bütün bu yerler Dede Korkut Oğuzlarının fetih, akın ve av coğrafyasıdır. Amid, Mardin, Şam, Mekke- Medine, İstanbul, Rum İli ise uzak ve sadece bahsi geçen yerlerdir.

KAYNAKLAR

- Bayat, Fuzuli, “*Sözlü Tarihten Destana, Destandan Oğuznamelere*”, Oğuzlar Dilleri Tarihleri Kùltürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri, Ed. T. Gündüz- M.Cengiz, Ankara 2015, s. 285-290
- Boratav, P.Naili, “*Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi*”, Türkiyat Mecmuası, C.XXII (1958), s.109-140
- Bulduk, Üçler “*Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya*”, Türkiye Günlüğü, yıl 3, sayı 15 (Mayıs-Haziran1997), Türk Dünyası Özel Sayısı C.I, s. 466-470
- Bulduk, Üçler, “*Dede Korkut Oğuzlarında Devlet Teşkilatı*”, Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi Bildirileri, Bişkek 2016, 365-370
- Bulduk, Üçler, “*Oğuznameler Göre Üç- Ok Boz- Ok veya İç- Oğuz Dış- Oğuz Meselesi*”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 3 (1997), s.109- 116
- Cemşidov, Şamil, Kitab-ı Dede Korkud, (Haz. Ü.Bulduk), KBY., Ankara 1990
- Çobanoğlu, Özkul, “*Yesi Şehri ve Oğuz Kağan Bağlamında Oğuzluk Olgusu*”, Oğuzlar Dilleri Tarihleri Kùltürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri, Ed. T. Gündüz- M.Cengiz, Ankara 2015, s.477-485
- Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Haz. M.Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser (Tarihsiz)
- Ekici, Metin, Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmensahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Ötüken Yay., İstanbul 2019
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1964
- Gökalp, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, KBY. İstanbul 1976 (haz.: İ. Aka-K Y. Kopruman)
- Gökyay, O.Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 1973
- Gündüz, Tufan, Oğuz Kağan Destanı- Reşideddin Oğuznamesi-, İstanbul 2016
- İnan, Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986

⁴⁶ O. Ş. Gökyay, a.g.e., s.83.

⁴⁷ F. Bayat, “Sözlü Tarihten Destana, Destandan Oğuznamelere”, Oğuzlar Dilleri Tarihleri Kùltürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri, Ed. T. Gündüz- M.Cengiz, Ankara 2015, s. 285-290

Jirmunskiy, M.Viktor, “*Sir Derya Boylarında Oğuzlara Dair İzler*”, Belleten, 1961, C.XXV, s.471-483.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1973

Kırzioğlu, Fahrettin, “*Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznamesi’nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, Armenya/Yukarı- Eller Tarihinin İcyüzü*”, Belleten, C.L, sayı 98,(Aralık 1997), Ankara 1987, s.915-928

Kırzioğlu, Fahrettin, Dede Korkud Oğuznameleri, I.Kitap, İstanbul 1952

Köprülü, M.Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara1981

Ögel, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988

Sümer, Faruk, “*Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler*”, DTCTF. Dergisi C. XVII , s.3-4 (1959), s.359-455

Sümer, Faruk, Oğuzlar (*Türkmenler*), Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları, (3.Baskı), İstanbul 1980

DƏDƏ QORQUD VƏ GÜRCÜSTAN

Mirza Maşov *

Qos-qoca Tiflisdən sizlərə salam gətirmişəm. Bu gün qədim Oğuz yurdu Bayburtda gözəl bir görüşün, toplantının şahidiyik. Bayburt deyəndə Dədə Qorqud yada düşür, Dədə Qorqud deyəndə Bayburd. Dədəm Qorqud topuzu əlinə alıb boy boylayanda, soy soylayanda *"Oğuznamə"*ni düzüb qoşanda səsi sorağı biz tərəflərə, şəhri Tiflisə, Gürcüstan elinə də çatmışdır. Dədə Qorqudda işlədilən xeyli sözlər gürcü dilində, gürcü şivələrində bu gün də işlənməkdədir. Qopuz indiki sazlardan, bağlamalardan fərqli olaraq çanağının üstü dəri ilə çəkilməmiş iki və ya üç telli, telləri də qoyun, qurd bağırsağından olan, kırıqlardan hazırlanan bir çalğı aləti olmuşdur. Belə ki, o vaxtlar çalğı aləti olan qopuzlar əl ilə, yəni mizrabsız çalınırmış. Qorqud qopuzundan törəyən çoğur gürcülərdə çonquri olmuş. Qədim türklər kimi, onu indi də əllə çalırlar. Dastanın boylardakı hadisələrin müəyyən epizodları Gürcüstanda baş verir. *"Gürcüstan ağzında otursan, ordun üstünə kimi qorsan"*. *"Əgər sənə malın olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi"*. *"Qan Abzaz elinə mən gedərəm"*. *"Məgər Başı Açıq Tatuan qələsindən, Ağıska qələsindən kafərin casusu vardı"*. *"Doquz tümən gürcüstanın xəracı gəldi"* və sair. Bu barədə ünlü bilim adamı Şürrəddin Məmmədli və gənc bilim adamı Müşfiq Çobanlı bu mövzuya geniş toxunublar. Odur ki, mən başqa yönə üz tutacağam. Dədə Qorquddan gürcü dilinə, şivələrinə. Eləcə də bizim, yəni Borçalı şivəsinə keçən sözləri aşıqlayacağam.

Dastanda işlənən *"oda"* sözü gürcülərdə indi də işlədilərək evin yanında tikilmiş çardağa deyilir. Bizlərdə dam kimi işlənir. Damın dalı, qonaq damı. *"Çəri başçısı"*, *"çəri"* sözü gürcülərdə cari qoşun kimi işlədilir. *"Boğazından örkənlə asın"*. Yəni kəndir. Bizdə örkən nə qədər gün olsa doğanaqdan keçər. *"Yolun ayrıcında ağladı, sıdqadı, dedi"*. Sıdqadı sözü bizlərdə də işlədilir. Sülüəyə biz də sülük deyirik, amma azərbaycanda zəli kimi işlədilir. *"O dəm Beyrək atdan endi. Qarmalaşdılar. Biz də də var, şivə olaraq"*. *"Bu qız məni yıxsı, bütün el içində başı qaxınc olaram"*. *Baş qaxıncı* ifadəsi bizlərdə çox işlədilir. Dostlar sizi haqqa ismarladıq". Biz "Allaha ismarladıq deyirik. Öynədə, axşamda budur yeməyi. Günorta yeməyi. Süksünündən tutdu, qanırbı belini üzdü. Süksün sözünü bizlərdə işlədirlər. *"Yedi arxa nəsilimdə mən tək igid olmamışdı"*. Biz yeddi arxa dolanan deyirik.

*Bəkilin eşinə dediyi
Xan məni təhqir etdi,
Acı sözlə incitdi.
Əlindən gəlib cana*

Köçürəm Gürcüstana. Yəni. Yad bir ölkəyə. Belə bir məqam Xaqanidə də var. Dar məqamda üzünü Abzaziyaya tutacağını deyir.

*A qorxaq, öddək oğlan. Biz də işlədirik. Ağciyər, öddək.
Bunalmaq- gücdən düşmək
Qobu- təbii uzun dərə, bizim kəndin üst yanı Qobu idi.
Dəli-dolu- vuran-yıxan.
Güləh- papaq. Rəhmətlik Aşıq Xındı Məmməd oxuyurdu: "Oynadıqca güləh düşdü sərimdən".
Tulu-quldur. Bizdə tülü sözü işlədilir.*

Bacaxlo, Osmanlının pul vahidlərindən biri olub. Gürcülər xalis altuna deyirlər. Bu, uzun bir mövzudur. Odur ki, Dədə Qorqudun nəfəsi, avazı, ünü olaraq Qədim Tiflisin türk adlarından danışmaq istəyirəm. Tiflisin toponomiyasının əsas fondunu türk, fars, ərəb mənşəli adlar, sözlər təşkil edir.

* Gürcüstan Yazıçıları Milli Akademisi Üyesi

Tiflis – Tiflisin yaranması Vaxtanq Qorqasalın adı ilə bağlıdır. «*Gürcüstan həyatı*»nda belə nəql olunur:

«*Çar Vaxtanq isə qızıldan dəbilqə hazırladı. Önü qurd başı idi, arxası aslan bədəni. Qoşunun zora düşən tərəfində döyüşə girişər, şirin vəhşi eşşəkləri qırdığı kimi farsları məhv edər. Onlar başında qurd və aslanın əksi olan Vaxtanqı görəndə: «Dur əz Qurdaslan!»*».

Buna görə də çar Vaxtanqa Qurdaslan adı verilmişdir ki, bu da gürcü dilində müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq Qorqasal adını almışdır.

Avcala – Kür çayının sahilində yerləşən, Bir çox mənbələrə görə, «*Avcala*» iki türk mənşəli sözün birləşməsindən əmələ gəlib, «*ov calası*» mənasını verir. Azərbaycan-türk mənşəli olan «*cala*» sözü isə indi də dilimizdə işlənir, çöllük, düzənlik mənasını daşıyır. Dədə Qorqud "da var "Av avladı quş quşladı"

Avcalanın adı ta qədimdən məlumdur. Böyük Türkçülük dövründə, XI əsrin 80-ci illərində türklər qış aylarında Avcala və Diğomda qışlayarlarmış. Bu barədə Qurucu Davidin tarixçisi də məlumat verir. IX–XI əsrlərdə Avcala Tiflis əmirliyinə daxil idi. XII–XIII əsrlərdə isə Kaxet eristavlığına məxsus olub.

Avcala yolu da mövcud olub.

Baqqalxana – Ərzaq malları satıcısı. Baqqal sözü ərəblərdən farslara və türklərə, türklərdən isə Avropa xalqlarına (*əsasən, Balkan ölkələri vasitəsilə*) keçib. Qədim Tiflisdə iki ərzaq bazarı var idi. Onlardan biri Avlabarda, indiki Metex küçəsi boyu, o birisi isə, yəni əsası Tatar (*Qorqasal*) meydanında yerləşirdi

Böyük Çorsu – Açıq bazar. Rastbazar və Çönxananın kəsişdiyi yerdə yerləşirdi. «*Çönxananın başında yerləşən çorsu*» adı ilə məşhur idi.

Aşpazxana – Aşpazxana və yaxud yeməxanalar, xaşxanalar, kababxanalar və çayxanalar cərgəsi. Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanının cənub hissəsində və Qorqasal küçəsinin başlanğıcında yerləşirdi. Şair-akademik İosif Qrişaşvili aşpazxanalardan yazarkən qeyd edirdi: «*Hər bir restoranın sahibinin müştəriləri cəlb etmək üçün «simli orkestr» əvəzinə qəfəsdə bir cüt quşu olardı*».

Bağcala – Diğom çayı vadisində əvvəllər kənd olan yer və yol adı. Dilimizdəki «*bağ*» və «*cala*» sözlərindən yaranıb.

Cala – Ortacala və Ponicala arasındakı ərazi belə adlanıb.

Ceyranlıq – Memarlar özləri tərəfindən layihələşdirilmiş yeni yaşayış məntəqəsini belə adlandırmışlar. Məlumata görə, Tiflisin bu yerlərində vaxtilə ceyranlar, ahular məskunlaşmışdı.

Çayxana – Qədim Şeytanbazarda bir neçə çayxana olub.

Gürcüstanın xalq artisti, adı Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı ilə sıx bağlı olan İbrahim İsfahanlı öz xatirələrində yazır:

«*...Şeytanbazarda Azərbaycandan gələn aşıqlar çayxanalarda oxuyub-çalmaları ilə, öz dövrlərinə uyğun dastanları nağıl etməklə, xalqımızın bir hissəsini, söz yox ki, ən zəhmətkeş hissəsini özlərinə cəlb edirdilər. Bu aşıqlar çox zaman Ramazan ayında gəlirdilər. Bunlardan başqa, çox qədimdən Türkiyədən Tiflisə gəlmiş Yaqub Şükri əfəndinin Kürün kənarında böyük bir çayxanası var idi. Türkiyənin ən məşhur Qaragöz oyununu nümayiş etdirən Bəkir əfəndi Həqqizadə qış gecələrində saat 7-dən başlayaraq fasilə ilə ta 12-yə qədər Qaragöz tamaşalarını verirdi. Bu tamaşalar varyete şəklində olub əsərlərin çox hissəsi həcv kimi ifa edilirdi... Mənim özümü də bu tamaşalara əmim çox aparmışdı*».

Çönxana (*Kürkçüxana*) – Papaqçılar və kürkçülər cərgəsi. Bu söz fars mənşəlidir. İki sözdən ibarətdir, «*çön*» papaqçı və «*xana*» yer deməkdir. Qədim Tiflisdə papaqçılar cərgəsi əsasən iki yerdə idi. Çönxanalardan biri indiki Sion küçəsinin başlanğıcının hər iki tərəfində yerləşirdi və Çorsu örtülü bazarına qədər gedirdi. Çorsu indiki Sion və İrakli küçəsinin kəsişdiyi yerdə yerləşirdi. Kiçik Çönxana (*bir neçə dükan*) Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanının cənub-qərb tərəfində, yapıncı dükanlarının davamında, Qalanın böyük kilsəsinin (*Surp-Gevork*) önündə yerləşirdi.

İstanbul bürcü – Vaxuşti Baqrati Tiflisin qala-istehkam kompleksinin əsas tikililəri arasında «*İstanbul bürcü*»nü xatırlayır. 1673-cü ildə Tiflisə gələn fransız səyyahı Jan Şarden məlumat verir ki, bu bürcü 1576-cı ildə osmanlılar ucaltmışlar. İstər elə olsun, istər belə, göründüyü kimi, doğrudan da osmanlılar onun yenidən qurulmasında, ucaldılmasında müəyyən əmək sərf etmişlər. Elə bürcün belə adlandırılmasını bununla izah etmək olar.

Çuğuret – Gürcü yazılı mənbələrində bu ad əvvəllər çuxur adlanmışdır. «*Çuxur*» sözünün türk sözündən əmələ gəlməsi etimal olunur ki, quyu, cala, dərə mənasını verir (*T. Beridze - «Şəhəratrafi kəndlərin tarixi»*). Bu məhəllə (*indi rayondur*) Vaxuşti Baqrati Tiflis planında göstərilmişdir. Burada yaşayış məntəqəsi Kür çayının sol qoluna qədər uzanır və onu «*Avcala yolu*» adlanan yol iki hissəyə bölür (*Avcala yolu o vaxtlar İsanın qapısı ağzından başlayırdı, ilk vaxtlar sahil zolağı boyu uzanırdı*). Qəsəbənin üç tərəfi dərə olub, 4-cü tərəfindən Kür çayı baş alıb gedirdi. Ötən əsrin 20-ci illərində bu qəsəbə şəhərə birləşdirildi. Çuğuretdə Tiflisin saxsı qablar müəssisələrinin çox hissəsi yerləşirdi. Dirsicala – Qədim Tiflisin bağları arasında bu bağı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. (*Bəzən bu bağı Darsicala da adlandırırlar.*) Bu bağ Kürün sol sahilində, Ortacalanın qarşı tərəfində, Kürün axarı istiqamətində bir az aşağıda salınmışdı. Bu yerdə dağlıq relyefi çayın məcrasından kənara çəkilib və uzun dərə yaradır. Bu da XIX əsrdə şəhər Naftulluğa doğru genişləndə Dirsicala bağlarına toxunulmamasına səbəb olmuşdur. Tiflisin 1844-cü il planında Naftulluqda yerləşdirilmiş hərbi qəsəbə («*Slobodko Navtluq*») bilavasitə Dirsicalaya yaxınlaşmışdır, lakin dərə sahili boyu. Hərbi qəsəbə o vaxtlar Naftulluq kəndinə birləşdirilməmişdi. Qəsəbə Dirsicala ilə şimal tərəfdən, Naftulluq kəndi isə şərq tərəfdən həmsərhəd idi. Daha sonralar (*XX əsrin əvvəllərində də*) tərtib edilmiş Tiflis planında da bu toponimdə adın ikinci hissəsi olan «*cala*» sözü çay kənarında olan yeri göstərir. Adın birinci hissəsinə gəldikdə isə, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, (*Teymuraz Beridze «...Tiflis çiçəkləndi» Tbilisi 1977-ci il*) dərə adı mənasını verməlidir. Etimoloqların bu cür izahının yerin quruluşu, xarakteri ilə tamamilə uyğun gəldiyini digər gürcü tədqiqatçıları da təsdiq edirlər. (*T. Kvirkveliya «Qədim Tiflis adları», Tbilisi 1985.*)

«*Dərə*»nin Azərbaycan-türk sözü olduğundan, «*Dərəcala*» toponiminin Dirsicala, Darsicala kimi gürcü variantına çevrilməsi ağlabatan və inandırıcıdır.

Dirsicala meydanı – Dirsicala bağları yaxınlığında Mamukas sopolinin (*Mamuka kəndinin*) qərbində yerləşirdi. Bu, böyük yaşayış məhəlləsi idi. Müqəddəs Barbare kilsəsindən 31 saylı zavodun ərazisinə qədər ərazini əhatə edirdi. Onun əsas məhvəri indiki Xmelnitski küçəsi idi.

Teymuraz Beridze bu sözün Azərbaycan mənşəli sözdən düzəldiyinin inandırıcı olması üçün Kaxetdə bu gün də Uzunərə adlı dərənin mövcudluğunu misal gətirir.

Divanxana (*Katiblik*) – Çar meydanında yer adı. Gürcü çarı Svimonun sarayı yaxınlığında olub. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə hücumu zamanı dağıdılmışdır.

Gəncə qapısı – Onun başqa adları da mövcud idi: İrəvan qapısı, Cənub qapısı, Sololak qapısı, Qapılar qapısı, Ucarma qapısı. Şəki qalasının - Narınqalanın da Şirvan və Gəncə adlanan darvazaları var idi. «*Şərqdən və cənubdan Tiflisə daxil olan əsas ticarət yolunda yerləşirdi*» (*XI əsrin salnaməçisi Cavanşir*). Bu yol Seyidabaddan keçərək cənub hasar qapısından daxil olurdu, buna görə də ona Cənub qapısı da deyilirdi. Elə buraya Tabaxmeldən və Krtsanisdən də yol gəlirdi. Bu yol əsas yol idi və buna görə də ona Qapılar qapısı da deyilirdi. Orta əsrlərin ənənəsinə görə şəhərə daxil olan yolun

adını həmin yerə qoyurdular. Gəncə qapısı adı da belə yaranmışdı. Gəncə qapısı şəhər barısının cənub hissəsində bərqərar olduğu qayanın dibində yerləşirdi. Gəncə qapısının yaxınlığında Savkis çayı axırdı. Bu çayın üzərində də körpü var idi ki, o da Gəncə qapısının körpüsü adlanırdı.

Gorxana – Şəhərin Saburtalo rayonunda geniş ərazi olan Delisinin qərbindəki yerin adı olub. İndi bu yerdə yeni mikrorayon salınmışdır. Şair-akademik İosif Qrişaşvilinin yazdığına görə, indiki Nəbatat bağındaki müsəlman qəbiristanlığı əvvəllər də, indi də Gorxana adlandırılmışdır.

İndiki Aleksandr bağının yuxarı hissəsində, təxminən bu günkü Corciaşvili küçəsinin üst tərəfində şahzadə Vaxuşti «*Tatar qəbiristanlığı*»nın da olduğunu göstərir.

Gümüşün yolu – Avlabardan başlayaraq şimal-qərb tərəfə uzanırdı. 1735-ci il Tiflis planında qeyd olunmuşdur.

«*Arşın mal alan restoranı*» – Hamamlar məhəlləsində 5 saylı hamamın yaxınlığında «*Dursun bəyin həyəti*» deyilən yerdə yerləşirdi. Vaxtilə bu bina Hacı ağa adlı iranlının karvansarası olmuş, Naxçıvanın Ordubad bölgəsindən gəlmiş Ağabala adlı bir nəfər 1914-cü ildə onu 100 qızıl çervon pula alır (*o vaxtlar bir çervon 9 manat 50 qəpiyə bərabər imiş*), 80 qızıl çervonu isə onun təmirinə və ləvazimatına xərcləyir. Restoranın üstü o vaxtlar klub imiş. Və orada Azərbaycan tamaşaları göstərilirdi. Burada o vaxtlar bir müddət «*Arşın mal alan*» tamaşası göstərilirdiyindən restorana gələn müştərilər bu afişanı oxuyurlarmış. Beləliklə, restoranın adı məhəllə arasında «*Arşın mal alan*» adlanır. İndi hazırda onun yerində bağça salınıbdır. 2007-ci il mayın 10-da anadan olduğu gün ilə əlaqədar bu bağçaya Azərbaycanın sabiq prezidenti Heydər Əliyevin adı verilmişdir.

Hamam qapısı (*Seyidabad qapısı*) – Tiflisin 1800-cü il planına uyğun olaraq şəhərin şərq divarında, onun orta hissəsində, Savkis körpüsü üzərində yerləşirdi. Hamam qapısı şəhəri Hamamlar məhəlləsi və Seyidabad ilə birləşdirirdi. Bu ad onunla izah olunur ki, onun yönü Hamamlar məhəlləsinə doğru idi. Hamam qapısı təxminən indiki Qrişaşvili küçəsinin mehvərində yerləşirdi. Hamam qapısından yolçu bugünkü Boyaqqılar küçəsi ilə gedən yolla Qala, daha doğrusu Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanına çıxırdı.

Adi şəhər qapısı gömrük məntəqəsi təyinatını yerinə yetirirdi. Belə ki, məsələn, Rostom çarın (*Xosrov Mirzənin*) əmrində (*17-ci əsrin 40-cı illəri*) konkret olaraq gömrüyün miqdarı göstərilmişdi ki, qala işçiləri şəhərə daxil olan tacirlərdən gətirilən mallara uyğun olaraq gömrük rüsumu alırdılar. Buna görə də İ. Paskeviç tərəfindən 1785-ci ildə tərtib edilmiş Tiflis planında Hamam qapısı 53 nömrə ilə, gömrük məntəqəsi kimi göstərilmişdir.

Hamamlar məhəlləsi – tikilmə tarixi qədim Anadolu, Roma, Hindistan, Yunanıstan, Misirin adı ilə bağlanılır. Bu məhəllə Tiflisin ən qədim hissəsidir. İlk yurd burda salınmış, Tiflisin beşiyi burda yaranmışdır. Bu məhəlləni və onun həndəvərlərini əsil Tiflis adlandırırlar. O, bilavasitə şəhərin qəsrinə - qalasına söykənirdi. Hamamlar məhəlləsində və onun həndəvərindəki Seyidabadda orta əsrlərdə əsasən müsəlmanlar məskunlaşmışdı. Vaxuşti Baqrationi yazır: «*Qayadan Tiflisə isti su axır, onun altı hamamı var*».

Tiflis hamamlarının müalicəvi xüsusiyyəti barəsində əfsanə mövcuddur:

«*Gürcüstan çarı meşədə (indiki Tiflisin yerləşdiyi ərazidə) ov ovlayarkən maralı oxla yaralamışdır. Qana bulaşmış maral kükürlü bulağa yıxılmış, qanı yuyulmuşdur. O, sonra sahilə çıxaraq çarın gözü önündə meşəyə doğru götürülmüşdür. Sən demə, isti suya girən maralın qanı kəsilmiş və yara tamamilə sağalmışdır*».

Səyyah Jan Şarden qeyd edir: «*Tiflis hamamlarının suyu kükürlüdür, çox isti və yaxşı olmasına görə burda çimirlər, eləcə də xəstəlikləri də müalicə etmişdir...*».

İsgəndər qalası – Narınqalanın adlarından biridir. Qriqor Zardalişvili yazır: «*Tiflisin müsəlman*

əhalisi Narınqalanı İsgəndər qalası adlandırırdı». Narınqala barəsində daha sonra ətraflı söhbət açacağımıza görə onun niyə İsgəndər qalası adlandırılmasını izah etməyə çalışacağıq. Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi özünün «İsgəndərnamə» əsərində yazır:

Ən qoca bir dehقان vermişdir xəbər:

Tiflisi ilk abad etmiş İsgəndər.

Tarixi mənbələr göstərir ki, bizim eradan əvvəl yaşamış Makedoniyalı İsgəndər (356-326) Azərbaycana gəldiyi kimi, Gürcüstana da gəlmişdir. Nizami Gəncəvi burada Tiflis sözünü şərti olaraq işlədir. Çünki o vaxtlar Tiflis şəhəri mövcud deyildi. Onun yaşı təxminən 1500 ildən bir az artıqdır və bundan öncə onun V əsrdə yaşamış gürcü çarı Vaxtanq Qorqasal tərəfindən əsas qoyulmuşdur. Həmin vaxtlar Tiflis olmasa da Narınqala adlanan Qala və yaxud onun yeri mövcud idi. Bəlkə də elə o vaxtlar İsgəndər həmin yerdə qalanı daha da gözəlləşdirir və yaxud yeni qala inşa edir. Elə buna görə də həmin qala bir vaxtlar İsgəndər qalası adlanmışdır.

Leonti Mrovelinin başqa bir yerdə yazdığına görə, Makedoniyalı İsgəndər saysız-hesabsız qoşunla Kartliyə hücum edir. O, Kartlinin qala-şəhərlərini altı ayda alır. Sarkinədə bun-türklər yaşadıqlarından, oranı ələ keçirmək üçün on bir ay mübarizə aparmalı olur. Bun-türklər qətiyyətlə zor göstərirlər. İsgəndər hirslənərək Sarkineni mühasirəyə alır və onun sakinlərini məhv etmək qərarına gəlir. Çıxılmaz vəziyyətə düşən sarkinelilər, gizlincə qalanın söykəndiyi qayanı oymağa başlayır; qaya yumşaq olduğundan onu asanca deşərək, aradan çıxır və boş şəhəri İsgəndərin öhdəsinə verirlər.

Alimlərin fikrinə görə, bizim eradan əvvəl III əsrdə Tiflisin ərazisində şəhər tipli yaşayış məntəqəsi, qala-şəhər mövcud idi. Buna isti, kükürlü bulaqlar, Kürün ensiz axarı üzərində asanlıqla körpü salmağın mümkünlüyü imkan yaradırdı. Burada cənubdan şimala, şərqdən qərbə ticarət yolları keçirdi. Tiflisin ərazisini, o cümlədən paytaxt olan Msxetanı cənubdan Şida Kartli qoruyurdu.

Kababxana – Yeməxanalar cərgəsi. Bu cür cərgə qədim Tiflisdə Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanında Qorqasal küçəsi boyu var idi. Burada həmçinin cızbızxana, pitixana və çayxanalar var idi.

Karvansara – İndiki Azadlıq meydanında ticarət yeri.

Kür çayı – Qafqazda ən böyük çaydır. Mənbəyini Türkiyənin Qars yaylasından alır. Gürcüstandan, Azərbaycandan keçərək Xəzər dənizinə tökülür. Tiflis şəhərinədək dar dərələrlə (*Borjom dərəsi və sair*) axır, Tiflisdən sonra çayın şəbəkəsi genişlənir. Qabırır (*İori*), Ehram (*Xram*), Qanix (*Alazan*) və Gəncə çayları ona qovuşur. Gürcü Mtkvar adlanır. Müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da kökü, mənası eynidir. Vaxuştiyə görə «*Kür Qalanı, Tiflisi və İsanı bir-birindən ayırır. Qala və Tiflisi isə Sololak çayı ayırır*» («*Siyahıya alma...*» səh. 52). Qala lap başdan qəsəbə, daha doğrusu kənd imiş. Varazbakurun çarlığı dövründə isə burada qala tikilib.

Kür haqqında bir çox antik və orta əsrlər müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilir. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, erməni, gürcü mənbələrində Kor, Kür, Gür, əl-Kurr, Mtkvari və sair kimi adı çəkilir. Tədqiqatçıların fikrincə «*su*», «*çay*» mənasını verən «*Kür*» sözü alban (*Qafqaz*) tayfalarının birinin dilindən götürülmüşdür.

Naftulluq – Şahzadə Vaxuşti bu yerlərdə neftin mövcud olduğunu yazırdı. Məlumdur ki, bu köhnə kəndin və bu gün Tiflisin geniş məhəlləsinin adı bu yerlərdə neftin olması ilə izah olunur. Bu «*lıq*» şəkilçisi bizim dildə işlənən sözdüzəldici şəkilçidir, neftin olduğu yeri göstərir. Burada ta qədimdən quyular qazmaqqla neft çıxarılırdı.

Məlumdur ki, II İrakli Tiflisin fortifikasiya sistemini və şəhərin girəcəklərini möhkəmləndirmək üçün geniş miqyaslı işlər görmüşdür. Naftulluqda qalanın tikilməsi bu tədbirlərdən biridir. Caamat arasında bu qala İraklinin qalası adlandırılmışdır. 1772-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının

akademiki İohan-Anton Qildenştedt Naftulluğu və İrakli qalasını xatırlayır. Həmin vaxtlar kənddə 50 ev varmış. Qildenştedtin yazdığına görə dördbucaq qalanın uzunluğu 80 addım idi və ona yumru bürc gözəllik verirdi. İraklinin çarlığı dövründə Naftulluq kəndi dağılmışdır. O, qalanın tikilməsi ilə yanaşı əhalinin yenidən burada məskunlaşması qayğısına qalmışdır.

Nağarxana – Çarın əmələsinə məxsus binanın adı idi ki, bu da Tiflisin əsas meydanlarından olan - Çar meydanının cənub hissəsində yerləşirdi. Pupliya Orbelianinin verdiyi məlumata görə, burada «*Axşam-sabah dəf və qoşa nağara çalınırdı*».

Nalbəndlərin cərgəsi – Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanında nal satan peşəkarların cərgəsi.

Narınqala – Üst qala, Şurissixe, Tiflis qalası (*Qala*), Əsas qala, Ana qala, Yüksək qala... Tiflisin müsəlman əhalisi onu İsgəndər qalası da adlandırırdılar. «*Narın*» sözü monqol mənşəli sözdür. Elə bizim dildə də işlədilir: kiçik, xırda mənasını verir.

Narınqala müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş qala tipli orta əsr istehkam kompleksidir. Hökmdar və ya feodal hakiminin əsas iqamətgahı olan Narınqalada saray, xəzinə, cəbbəxana, müxtəlif inzibati və təsərrüfat binaları və s. yerləşirdi. Narınqalalar, adətən şəhərin qala divarları yaxınlığında (*Mərvdə Ərk qalası və s.*), şəhər daxilində (*Dərbənddə Narınqala, Bakıda Xan sarayı və s.*) və ya şəhərdən nisbətən aralı, strateji baxımdan əhəmiyyətli sahədə (*Şamaxıda Güllüstan qalası, Suriyada Hələb qalası və s.*) salınırdı.

D. Qvritişvili və Ş. Mesxiya «*Tiflisin tarixi*» kitabında yazır: «*Kiçik və yaxud Narınqala, Ana qala qala-qəsrdən və yaxud Baş (əsas) qaladan fərqlənirdi*».

Təkçə Tiflis qala-qəsri Narınqala adlanmırdı. Eləcə də Qori, Suram, Ananur, Borjom, Qrem və başqa qalalar da belə adlanırdı.

Bu qalanın salındığı yer təsadüfi deyildir. Bu yerdə Kür çayının məcrası daralır. Burada çayın qayalıq olan sahilləri bir-birinə yaxınlaşır. Belə ki, strateji baxımdan bu ərazi çox əlverişli idi. Məhz elə bu strategiya qalanın tikilməsini, sonralar şəhərin salınmasını şərtləndirmişdir.

Bu qala paytaxtın çoxəsrlik sərgüzəştlərinin şahidi və iştirakçısıdır. Onun divarları və bürcləri dəfələrlə dağıdılmışdır. Sonralar bərpa olunmuş, yenidən tikilmişdir. Bu günə qədər qorunub saxlanmış fraqmentlər müxtəlif dövrlərə məxsusdur. Bunu hörgü materialı, quruluş xarakteri və başqa şeylər sübut edir. Qalanın şimal-şərq guşəsində olan yonulmuş daşlar ilə inşa olunmuş bürcün fraqmentinin qalanın qorunub-saxlanan ən qədim hissəsi hesab etmək olar.

Tiflis Narınqalası əlçatmaz yer idi. Bunu bir çox amillər sübut edir. Dağlıq, təpəlik relyefdə yerləşmiş qala tikililəri mürəkkəb sistem yaradırdı. Narınqalanın bürcləri arasında «*Təbriz*» və «*İstanbul*» bürcləri daha çox fərqlənirdi. Bu hər iki ad qədim dövrün adlarıdır. Bu adlar da, göründüyü kimi, türklər və iranlılar ilə əlaqədardır.

Narınqalaya giriş onun şimal-şərq tərəfində ucaldılmış bürcün tağından idi. Buradan da silindr şəklində dolama yol ilə qaladan çıxış var idi.

Nisbətən asan giriş yolu qərb tərəfdən idi ki, buna görə də bu tərəfdən qala daha çox möhkəmləndirilmişdi. Narınqalanın Kür və Savkis çayına doğru iki yeraltı çıxış yolu var idi. Bu yeraltı çıxış yolları Tiflisin 1800-ci il planına daxil edilmişdir. Narınqalanın su ilə təchiz olunması fəvqəladə sistemlə: arxla, suvarma kanalı ilə həyata keçirilirdi. Bu fakt Jozef Piton Turneforun Tiflis mənzərəsi qravürasında əks olunmuşdur.

Narınqalada kilsə də olub. Bu kilsə Vaxuşti Baqrationi tərəfindən tərtib edilmiş 1735-ci il planında və daha sonralar poruçik V. Çuyko tərəfindən tərtib edilmiş 1800-ci il planında da göstərilmişdir. O, 19-cu əsrin əvvəllərində silah ləvazimatı anbarına çevrilmiş və 1827-ci ildə isə dağıdılmışdır. Bu kilsə 1966-cı ildə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir.

Neftcala – Tiflisin cənub-şərq hissəsində Naftulluqda kiçik guşədir. Onun şimal və şimal-şərq tərəfindən kiçik Orxev çayı axır. Cənub-şərqini isə Kür çayının məcrası həddəşəkləndirir. Calanın adı burada kəşf olunan neft yataqlarından əmələ gəlmişdir. Quyu, çökəklik, çuxur mənasında işlənmişdir. Neftcala toponimi Azərbaycanda da vardır. Rayon mərkəzinin adıdır.

Ortacala – Vaxuşti Baqrati 1735-ci il Tiflis planında Ortacalanı eksplikasiyada Krtsanis bağı adı ilə qeyd edir. Bu onu göstərir ki, Ortacala Krtsanis kəndinə aid idi. Bu adacıq şəhərin şərqində Seyidabad məhəlləsinin aşağısında yerləşirdi. O, Kürün əsas məcrası ilə onun sağ qolu arasında yerləşirdi. Bəzi tədqiqatçılar onun adının «orta» su, iki su arasında yerləşən cala ilə əlaqədar olduğunu yazırlar. «Ori», «orta» gürcüce iki deməkdir. Kürün ortasında yerləşən bu adacığın, bircə, Ortacala adlandırılması daha inandırıcıdır. Yəni ortada olan cala. Belə ki, Tiflisdə cala sözünə bağlı bir neçə toponim mövcuddur.

Ortacala bağları çarın ailəsi və tavad-aznamlar üçün ayrılmışdı. XIX əsrdə bu bağlar şəxsi mülkiyyətə çevrilmişdi.

50-ci illərdə burada Ortacala SES-i inşa olunmuş, sonralar sahil yolları salınmışdır. Kürün qolu yox olmuş, adacıq da aradan götürülmüşdür.

Ortacala bağı – İndiki 300 araquyalı bağı. Bu bağı II İraklinin göstərişi ilə salınmışdır. Çar XII Georgiyə məxsus idi. Onun vəfatından sonra bağı arxiyepiskop Dosipeyo Pitsxelaurinin əlinə keçmişdir. Tiflisin şərqində Xarpux, Naftulluq və Dirsicala arasında Kürün özünün və onun kiçik bir qolunun yaratdığı adada yerləşirdi. Yay aylarında tiflislilərin istirahət yeri idi. Burada A. S. Puşkin ilə təntənəli görüş keçirilmişdir. Bağı Kürün özü ilə onun sağ qolu arasında yerləşirdi. Dairəvi forması var idi. Onun şərqində Dirsicala bağları, qərbində isə Krtsanis bağları yerləşirdi.

Örtülü bazar – Qazançılar cərgəsi, Qaranlıq cərgə, Bazarxana da adlanırdı.

Pambıq cərgəsi – Bu küçə Vaxtanq Qorqasal meydanı yaxınlığında yerləşirdi. Əvvəllər burada pambıq, yun, çit, parça alverçilərinin dükənləri var idi. Bu küçə Tiflisdə orta əsrlərdən bu günə qədər özünün adını qoruyub saxlayan nadir küçələrdən biridir.

Qala – Tiflisin hasarla çəkilmiş qədim hissəsi, Savkis çayının sol sahili, Narınqalanın aşağısı belə adlanır. Şəki qalasının adı da Narınqaladır. Salməçi yazır ki, «*çar Tiflisə və Qala - qəsərə gəldi*». Sonralar bu adla Tiflisin hasarla əhatələnmiş əsas hissəsi adlandırılmışdır. Cənub-şərqdən hasar Savkis çayı boyu uzanırdı (*Çayın həmin hissəsi indi borular ilə axır*) və dağ relyefində yerləşən fortifikasiya sistemi vasitəsi ilə Narınqalanın qala divarlarına birləşirdi. Narınqaladan divar qırıq xətt ilə şərqə doğru, Sololak təpəsinə doğru gedirdi. Şahtaxtı yanında hasar kəskinliklə şimala doğru baş alırdı və dağ ətəyində pillə-pillə enərək bu günkü Dadiani və Puşkin küçələri xəttinə çıxırdı. Sonra isə hasar kəskinliklə istiqamətini dəyişir və Kürə doğru baş alırdı. Hasarın bu hissəsinin fraqmentləri Barataşvili küçəsinin genişləndirilməsi zamanı aşkar olundu. Məhz elə burada şəhərin şimal və qərb divarlarının birləşdiyi yerdə şəhər darvazalarından biri qoyulmuşdu – Diğom qapısı (*həmin yerdən indi Versxli küçəsi başlanır*). Vaxuşti Baqrati 1735-ci il planında bir-birinə yaxın iki darvaza göstərilmişdir: «*Körpü ilə birlikdə meydan qapısı və körpü ilə birlikdə aşağı qapı*». Tiflisin sonrakı planlarında isə yalnız birincisi «*Muxran körpüsü*» adı ilə göstərilir. Göründüyü kimi, aşağı qapı ötən əsrdə fortifikasiya tikililərinin təmiri zamanı aradan götürülmüşdür. Şəhərin mühüm qapılarından biri - Kocor qapısı Qalanın Qərb divarında, indiki Leselidze küçəsinin Azadlıq meydanına daxil olduğu yerdə yerləşirdi. Şəhər hasarının daha iki qapısı əks tərəfdə idi: Hamamlar qapısı Hamamlar məhəlləsindən bilavasitə Qalaya gedirdi. Gəncə qapısı isə şəhərin cənubunda Narınqalanın ətəyində idi. Odur ki, Qalaya cənubdan Gəncə qapısı, şərqdən Hamamlar qapısı, qərbdən Kocor qapısı, şimal-qərbdən Diğom qapısı və nəhayət, şimaldan Muxran qapısı ilə daxil olmaq mümkün idi.

Feodal Tiflisin şəhərsalma strukturunu dəqiq əks etdirən ilk qrafik sənəd şahzadə Vaxuşti tərəfindən tərtib olunmuş plandır. Doğrudur, şahzadə Vaxuşti küçələrin dəqiq şəbəkəsini göstərmir,

lakin o hər halda bəzi küçələri müəyyən edir ki, göründüyü kimi, həmin küçələr də birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik imiş. Qalada iki meydan var idi. Qala (*Tatar*) və Çar meydanı. Çar meydanının əhəmiyyəti bu meydanın hər tərəfində çar Rostomun (*Xosrov Mirzənin*) yeni saray tikməsindən sonra artmışdır.

Son feodal dövrünün Qala küçələrinin şəbəkəsi xarakteri barəsində XVIII əsrin sonunda və xüsusən 1800-cü ildə tərtib edilmiş Tiflis planları aydın təsəvvür yaradır. Bu planlarda şəhər magistralları açıq-aydın göstərilmişdir. Onlardan biri Diğom qapısından başlayıb bu günkü Versxli küçəsi boyu gedir və sonra Sion küçəsi ilə Tatar (*indiki Qorqasal*) meydanına doğru istiqamət götürürdü.

Digər belə bir magistrallı Kocor qapısından başlayan yol təşkil edirdi. Söhbət Azadlıq meydanından Versxli küçəsi ilə kəsişənədək indiki Leselidze küçəsindən gedir.

Aşağı və yuxarı məhəllələr Tiflisin əsas rayonları idi. Onlar öz-özlüyündə bir çox kiçik məhəllələrə bölünürdülər. Bu və ya digər məhəllənin adı əhalinin çoxluğunun milli tərkibini əks etdirirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunları Qalanın böyük hissəsini dağıtmış, yerlə-yeksan etmişlər. Tikililəri nəzərə almasaq, qalanın bu günkü tikililəri (*yaşayış evləri*) tamamilə 19-cu əsrdə inşa olunmuşdur, halbuki zirzəmilər bir çox hallarda əvvəlki vaxtlarıdır. Belə ki, dağıdılmış yerlərin bərpası köhnə təməllərdən istifadə etməklə həyata keçirilirdi.

T. Beridze «qala» sözünün yaranması barəsində müxtəlif fikirlərin olduğunu qeyd edir. Özünün dediyinə görə, «qala» sözü qaya, daş deməkdir. Belə ki, Tiflis qalasının qayalı yerdə yerləşdiyini nümunə gətirir. Daha sonra onun qeyd etdiyinə görə, «qala» sözü Tiflisin yer adından silinmiş, Qalanın yamaclarında əmələ gəlmiş yaşayış məntəqəsi «*Kldisuban*» adlanmışdır.

Bu yerdə «qala» sözünün mənşəyinə də toxunmaq istəyirik. Gürcüstanda şəhərlər necə əmələ gəlmişdir? K. Raçvelişvili özünün «*Gürcüstan feodalizminin tarixi*» kitabında yazır:

«Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi «qalaqi» sözünün gürcü dilində də müəyyən əhəmiyyəti vardır. O, asuriya dilindəki «qala» sözündən götürülmüşdür ki, bu da qəsir, istehkam, hasar mənasını verir (qorod, oqoroditg rus sözlərini müqayisə edin). Məlumdur ki, ilk dövrlərdə şəhər istehkam qurulmuş, möhkəmləndirilmiş qəsir olub. Bu qəsirdə ilk dəfə təkcə «çar» ola bilərdi (Ksenofont tərəfindən mossiniklərin çarının yaşadığı yerin qələmə alınmasını xatırlayın). Hər şeydən öncə bu, güman ki, bütün tayfaların asan gədə bildiyi yol ola bilərdi. Bu yerin ətrafında yavaş-yavaş mamasaxlının (kəndxudanın) qohum-əqrəbələri, onun nöqərləri, xidmətçiləri toplanırdılar. Odur ki, bu hasarlanmış, möhkəmləndirilmiş yer - inzibati mərkəzə çevrilirdi».

XI əsrin salnaməçiləri Leonti Mroveli və Cavanşir öz əsərlərində ilkin dövrlərin Tiflisini həmişə qəsir ilə birlikdə xatırlayırlar. Lakin bu salnaməçilərin hekayətləri bir-birindən fərqlənir. Leonti Mroveli Tiflis qəsirini hər hansı bir xüsusi adı olmadan, yəni Tiflis qəsri kimi qeyd edir. Cavanşir isə Tiflis qəsirini «*Qala*» adlandırır.

X əsrin ərəb tarixçisi Əl-Təbəri yazır: «*O, (Kür çayı) Bağdaddakı Asaranın bənzəri, böyük çaydır, çox böyük çay. O, (Kür çayı) şəhərin içi ilə axır. Tiflis onun qərb sahilindədir. Soğdəbil isə - şərq sahilində».*

Qorça-qala – Qorçı-qala – Tabor qalasının türkcə adıdır ki, bu da qoruyucu qala deməkdir. Doğrudan da Tabor qalası - Qorucu qala Tiflisi cənub-şərq tərəfindən qoruyurdu və Gəncə qapısına nəzarət edirdi.

Nəhayət, Tabor qalasını Ağa Məhəmməd şah Qacar dağıtmış və ondan sonra bir daha bərpa olunmamışdır. Tiflisin 1800-ci il planında V. Çuyko onu belə qeyd edir: «*Razorennoe ukreplenie*

Korça-Kala».

1802-ci və 1809-cu illərin planına daxil edilmişdir. Ondan sonrakı planlarda o bir daha qeyd olunmamışdır.

Saburtalo – Əvvəllər bu yerlər geniş düzənlik olub. Bəzi gürcü tədqiqatçılarının qeyd etdiyinə görə, bura düzənlik olduğu üçün müxtəlif idman yarışları, top oyunu da (*«Burtaoba»*) keçirilmiş. *«Burti»* gürcü dilində top deməkdir.

Şahzadə Vaxuştinin yazdığına görə, Saburtaloda qədimlər bağlar var imiş. Bunlar da ki, Vera çayından çəkilən arxla suvarılmış. Bu yerlər düzənlik olduğundan *«tala»* da adlana bilərmiş. Tala türk dilində, eləcə də bizim dilimizdə işlədilən sözdür, düzənlik, açıqlıq mənasını verir. Bu toponimin tala ilə bağlı olması, bizcə daha inandırıcıdır.

Qəhvəxana – Metex qalası yaxınlığında qədim Şeytanbazarda bir neçə qəhvəxana var idi. Çay, meyvə qurusu və şirin çörəklərdən başqa müxtəlif ləzzətli Şərq xörəkləri ilə qəlyanaltı etmək istəyənlər bura gəlirdilər. Bura aşığılar da çox gəlirdi. Aşıqların toplaşdığı yerlərdən biri də bura idi. Həmişə burdan musiqi səsi ucalardı. Aşıqlar çalıb oxuyardılar. Saz-söz həvəskarları bura çox gəldiyindən qəhvəçilər aşıqların deyişmələrini təşkil edərdilər. Aşıq poeziyasının vurğunu şair-akademik İosif Qrişaşvili bu barədə yazır:

«Aşığın biri bir vərəqə şeir şəklində bir bağlama yazardı. Bu vərəqi əl ilə, qızıl və gümüş saplarla toxunmuş bahalı Kirman şalının və ya ipək Bağdad kələğayısının üstünə yapışdırar, qəhvəxananın bir yerindən asardılar. Bu qəhvəxanaya başqa-başqa yerlərdən aşıqlar toplaşar və hər gecə mərəkə olardı: mübahisə, çalıb-oxumaq və bağlamanın cavabını axtarmaq.

Bu deyişmələrdə kənar adamlar da iştirak edərdilər və, şübhəsiz üzuağ da çıxırdılar.

Qəhvəxana camaatla həmişə dolu olardı və aşıqları coşdurmaq üçün onların bəxşişlərindən başqa çoxlu pul da səpələyirdilər və bu pulları orijinal şəkildə şalın üstünə yapışdırardılar. Belə ki, bir az keçəndən sonra (*hərdən bu deyişmə bir həftə də davam edərdi*) şalın üstü kağız pullarla dolu olardı və çox vaxtlar bu toplanan pul iyirmi və otuz tüməndən artıq da olardı.

Bu pul bağlamayı açanın olmalı idi. Pul ilə birlikdə şal da qalib gələn aşığa məxsus idi. Divardan şalı alıb qalibin qoltuğuna soxar ya da hörmət əlaməti olaraq boynundan asardılar. Əgər bu bağlamayı heç kim aç bilməsəydi, onda bu şal da, bu toplanan pul da bağlamanın müəllifinə qalardı.

Bu bağlama heç də asan deyildi. Məsələn: aşıqlar bu bağlamayı sinədən şeir kimi söyləyər, o biri aşıqdan soruşardı:

«De görüm, eşidibsenmi, ay aşıq,

O nədir ki, insanı həm yaşadır, həm də öldürür».

Bu sözlər uyğun rədif üzərində qurulur və qalib gələn onu eyni rədiflə şeirlə açmalıdır.

Bağlamanın sirrini etibarlı bir şəxs və ya qəhvəçi bilməlidir. Elə ki, aşıq şeirlə bağlamayı açır, qəhvəçi həmin vaxt həmişə əlində tutduğu tənəkə parçasına dəmir maşa ilə vuraraq, *«Dayanın, tapıldı!»*, - deyər qışqırır.

Bu zaman qalib bağlamanın sahibindən də, camaatın iştirakı ilə qafiyələr, hecalar ilə onu təsdiq etməyi tələb edir. Qalibi qəhvəçi şalla və istərsə də pul ilə mükafatlandırır».

Aşıqların bu cür deyişməsi əvvəllər Borçalıda, Qarayazıda və Qaraçöpdə də olurdu. Hazırda da aşıqlar arasında bu cür deyişmələr Türkiyədə mövcuddur. Ünlü türk aşıqlarının xatirəsinə həsr olunmuş kultür və sənət şöləri hər il keçirilir. Bu tədbirdə münəvverlər heyəti tərəfindən aşıq poeziyasının müxtəlif növləri üzrə, o cümlədən gəraylı, qoşma, müxəmməs, divani, tənəis və sair üzrə bir rədif

elan olunur, siyahı üzrə ən azı üç aşığın adı çəkilir. Onlar sıra ilə həmin rədif üzrə bir bənd söyləyərək növbəni o birisinə verirlər. Belə ki, aşığın biri söyləyəndə kimi o biriləri rədif üzrə fəvqəladə şəkildə düşünür, üç bəndlik şeirin axıncı bəndində aşiq öz adı ilə tapşımalarını söyləyir. Beləliklə, hər bir aşiq sənədən üç bəndlik şeir söyləməlidir.

Bir qayda olaraq deyişmənin iştirakçıları rəqibinin istifadə etdiyi rədifi istifadə etməməlidir. Rədif tapa bilməyən məğlub, uğurlu rədiflə şeirini söyləyən aşiq isə qalib hesab olunur. Nəhayət, axırda bir bağlama söylənir. Tədbirdə iştirak edən aşıqlar o bağlamayı açmağa çalışırlar. Bağlamayı düzgün açan qalib hesab olunur və mükafatlandırılır.

2000-ci il oktyabrın 23-25-də Türkiyənin Kars şəhərində Uluslararası Aşiq Şenliyin Kültür və Sənət Şöhrətində iştirak edərkən belə deyişmələrin şəxsən iştirakçısı oldum.

Soğanlıq – İndiki Aşağı Poniçalanın qədim adıdır. Vaxuşti Baqrationi bu yerin Qurquta calası, Soğanlıq adlandırıldığını yazır. Tiflis ətrafında yerləşən tarixi kəndlərin tədqiqatçısı Teymuraz Beridzenin fikrincə, türk mənşəli sözdür, quş adından əmələ gəlmişdir. Soğanlıq isə bu sözün assimilyasiyaya uğraması nəticəsində əmələ gəlmişdir. O, eyni zamanda bizim sözüümüz olan soğan sözündən düzəldiyini, soğan olan yer, yəni soğanlıq olduğunu da qeyd edir. Onun qədim adının isə Qurquta olduğunu bildirir.

Vaxuşti şərh edir: *«Kürün üst yanında Qurquta, indi Soğanlıq adlanan cala vardır. Bol-bəhrəli bir yer. Bu caladan Yaqlıcaya qədər, Gümüş gölünə qədər və Kürə qədər indi Sarvan adlanan böyük düzənlik vardır. Çarların dəvələrinin dayanacaq tapması üçün susuzluğa görə yararsız olan yer».*

Platon İoselianinin verdiyi məlumata görə, qədimlərdə Soğanlıq yolağzı adlandırılmış. İki Soğanlıq var idi: Kiçik və Böyük Soğanlıq. Bunları da ki, bir-birindən Şulaver yolu ayırırdı. Kiçik Soğanlıqdan Qazax-Gəncə yoluna birləşən Şulaver yolu gedirdi. Gümüş gölünün cənub tərəfindən keçən (Tiflis-Soğanlıq-Qazax-Şəmkir-Gəncə) yol Dmanisə gedən Böyük Karvan yolunun, Tiflis-Naxidur-Dmanis-Loru yolunun bir hissəsi idi (bu gün bu yol Gümüş gölünün şimal tərəfindən keçir). Hazırda Tiflis bu yol vasitəsi ilə Ermənistan ilə əlaqə yaradır.

Şahtaxtı – Narınqalanın şərq tərəfindəki bürcü. İndiki Sololak xiyabanı zolağında, bu günkü Dadiani küçəsi istiqamətində yerləşirdi. Bu küncdə cənub və qərb hasarlarının birləşdiyi yerdə böyük bürc ucalırdı. Şurissixenin ön bürcü olan bu bürc Narınqalanın mühafizə sistemində ən yüksək bürcdür. Vaxuşti Baqrationi onu qeyd edir və *«Şahtaxtı»* adlandırır. 30 metrlik uzunluqda düzbucaqlı qala-qəsər bürclər ilə möhkəmləndirilmişdi. Tiflisin 1800-cü il planında Şahtaxtı eksplikasiyada şəhərin 12 əsas hissəsi arasında qeyd edilmişdir. Platon İoselianinin verdiyi məlumata görə, XIX əsrdə 1837-cü ilədək «Şahtaxtı rəsədxana təyinatını yerinə yetirirdi. Deyilənə görə, burada guya ərəblərin rəsədxanası var imiş. Bir vaxtlar onun içində çar sarayı da olub. 1838-ci ildə burada Tiflis meteoroloji və maqnit rəsədxanası inşa olunub. 1927-ci ildə baş verən böyük zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Bu gün yalnız onun kiçik bir hissəsi qorunub saxlanılmışdır.

Şeytanbazar – Bunun başqa adları da var - Qala meydanı, Aşağı Meydan, Meydan, Aşağı bazar. İndi Qorqasal meydanı adlanır. Alish-veriş yeri mənasındadır (türkcə şeytanın bazarı). Bu barədə Tatar meydanı başlığı altında geniş söhbət açılır.

Tatar meydanı – Başqa adları da vardır: Qala meydanı, Şeytanbazar, Aşağı bazar, Aşağı meydan, Meydan. İndi Qorqasal meydanı adlanır. Demək olar ki, son vaxtlara kimi Tiflisin ən qədim meydanlarından biri olan bu meydan belə adlanırdı. Vaxuşti Baqrationi onu *«Qala meydanı»*, Jan Şarden isə *«Hərbi meydan»* adlandırır. Bu iki ad meydanın yerləşdiyi yeri özündə əks etdirirdi. Eyni zamanda son feodal dövrlərində bu adlar paralel olaraq işlədilir. Qalada əsrlər boyu əsasən azərbaycanlılar, iranlılar, osmanlılar qərar tuturdular. Müsəlman əhəlinin gürcülər arasında *«tatar»* adlandırıldığına görə, bu meydanın da adı Tatar meydanı olmuşdur.

1800-cü il planına görə, bu meydana bir neçə küçə daxil olurdu. Meydan bu küçələr vasitəsi ilə Orta bazar, Zərrəfxana məhəlləsi, Kldisuban (*Qaya məhəlləsi*), Rastabazar, Hamamlar məhəlləsi ilə birləşirdi.

Meydanda əsasən ərzaq dükənləri yerləşmişdi. Burada sərrac, baqqal, bəzzaz, çəkməçi, boyaqçı, kababçı, cızbızçı, pitiçi, çayçı, çörəkçi, lavaşçı, kəlləbaz dükənləri və başqa dükənlər yan-yanı idi. Meydanın şimal-qərbində Aləfxana idi. Onunla üzbəüz tərəfdə xaşxanalar cərgəsi və çar dükənləri (*belə ki, bu dükənlər çara məxsus idi və icarə ilə başqa şəxslərə verilirdi*) var idi. Tatar meydanında alverin maraqlı qaydalarından birini, qədim Tiflisə yaxşı bələd olan, onun vurğunu İosif Qrişəşvili belə qələmə alır:

«Şorayeldən, Marneuldan və Durnukdan bura un, taxıl, Qarayazıdan düyü, Ağdaşdan qarpız, Zaqataladan ləzgi armudu, Şıxlıdan pendir, Duşətdən və Qarabağdan qoyun, yun, kərə yağı, Hamamlıdan yumurta, Cəlaloğludan və Məngilisdən kartof, Ləmbəlidən yağ, Culfadan və Kağızmandan duz, Borçalıdan soğan, badımcan və sair gətirilir.

. Tatar bazarı – O vaxtlar gündəlik bazarlar içində ən böyük və qalabalıq olan bazar Tatar bazarı idi. O, şəhərin ticarət mərkəzi idi. Bunun digər adı da Rastabazar və yaxud da Uzun bazar idi. II İrəklinin Meydanı yaxınlığında yerləşirdi. Dar ticarət məhəllələri ilə xarakterizə olunurdu. Rastabazar farsca «*bir xətt boyu yerləşdirilmiş ticarət cərgəsi*» deməkdir. Ərazi baxımından Sirəxana da elə ona məxsus idi. 1679-cu ilin «*Nasəgidoba*» kitabında adı çəkilir. 1800-cü ildə o, Böyük bazar adlanmışdır.

İrənin padşahı Tiflisdə, onun qalasında oturdu. Tiflis İrəni əyanının-padşahın iqamətgahına çevrildi. Bu vaxtlar Tiflis yaşayış məntəqəsi idi. Öz qala-qəsri var idi. İşğalçılar onu möhkəmləndirdilər və gürcü çarının iqamətgahına, Kartlinin paytaxtı Məsxetaya qarşı qoydular. 523-cü ildə irənlilər işğalçılar İberiya hakimiyyətini ləğv etdilər. Bütün Qafqazda Tiflis şəhərində şah tərəfindən canişin-marzpan təyin olundu. XI əsrin gürcü tarixçisi Leonti Mroveli bu barədə məlumat verir: «*Və İrəni əristavisi Məsxetadan aralı Tiflis qalasını tikdi*». Elə bu tarixçinin verdiyi məlumata görə, Buğa Türk şəhərə şərq tərəfdən, Soğdəbil tərəfindən gəldi. Onun qoşunları burda Kürü keçərək şəhərə daxil oldu.

X əsrin ərəb tarixçisi Əl-Müqəddəs öz dövrünün Tiflisi barəsində yazır: «*Tiflis dağlar arasında qəsrdir, onu Kür çayı ikiyə bölür, hər iki sahilə doğru genişlənməmişdir və bu sahillər bir-birilə körpü ilə birləşdirilmişdir*».

X əsr tarixçisi İbn Havqəl Tiflis barəsində yazır: «Tiflis böyüklüyünə görə Bab-əl-Avəbaddan (*Dərbənddən*) kiçikdir... Onun palçıqla hörülmüş iki divarı, üç qapısı vardır. Şəhər ucuz ərzaqla doludur ki, bunlar da öz keyfiyyətinə görə başqa dövlətlərin ərzaqlarından qat-qat keyfiyyətlidir.

Tiflisdə çoxlu üzən dəyirmanlar vardır ki, bunlar da buğda və digər taxıl dəni üyüdür...».

Kür çayı şəhəri Avlabar, Peski və Alman koloniyası adlanan şəhəratrafi yerlərdən ayırır.

1795-ci ilin sentyabrında şəhər Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən tamamilə darmadağın edilmişdir. Henrix Klaprotun verdiyi məlumata görə, həmin vaxtlar şəhər çox sıx idi, onun ən geniş küçəsindən bir araba zorla keçə bilərdi. Tiflisin o vaxtlar 15 min nəfər əhalisi var idi.

XIII əsrin məşhur venetsiyalı səyyahı Marko Polo yazırdı: «Gürcüstanda çoxlu şəhər və qala vardır. Həyat üçün lazım olan hər şey burda boldur. Bura ipək çox gətirilir ki, ondan da zərlə toxunmuş parça hazırlayırlar.

Bu ölkədə çox gözəl şəhər olan Tiflis vardır. Orda ipək və bir çox parça hazırlayırlar».

Tiflis Cümə məscidi – Qədim Tiflisdə bir neçə məscid olub. Onun bəziləri Nadir şahın Gürcüstanı hücumu zamanı darmadağın edilmişdi. Müsəlman qəbiristanlığının, indiki Nəbatat bağının yaxınlığında, hazırkı Cümə məscidinin üst yanında məscid mövcud olub. İndiki Cümə məscidinin təməli isə XIX əsrin sonlarında qoyulmuşdur.

Bütün müsəlman aləmində tanınmış milyonçu - neftxuda Hacı Zeynalabdin Tağıyev Tiflisə gələrkən (o, Tiflisdə Mixaylovski küçəsində, indiki Qurucu David prospektində torpaq icarəyə götürərək, bez istehsal edən fabrik tikdirmişdi) Cümə məscidinə baş çəkmiş, onun tikintisinin başa çatdırılması üçün müəyyən məbləğdə ianə vermişdir.

J. Turnefor «Şərq ölkələrinə səyahət» əsərində yazır:

«... Qalada iki məscid vardır. Üçüncü məscid də vardı, lakin hazırda baxımsız vəziyyətdədir».

İndiki cümə məscidinin əsasını türklər qoyub. O da bir başqa mövzudur. Sözümlü bir şeirlə bitirmək istəyirəm.

BABA YADİGARI

*Bu qədim Tiflisin qədimliyində,
Bu qədim Tiflisin qədəmliyində,
Bir tanış iz vardır,
Babam izidir.*

*Bu qədim Tiflisin qoca yaşında,
Bu qədim Tiflisin öz yaddaşında,
Bir doğma söz vardır,
Babam sözüdür.*

*Bu qədim Tiflisin öz nəğməsində,
Bu qədim Tiflisin zümzüməsində,
Bir layla çalınır,
Babam sazıdır.*

*Bu qədim Tiflisin əzəlliyində,
Bu qədim Tiflisin özəlliyində,
Bir əzəl, özəllik var,
Babam özüdür.*

GORKUT ATA" EPOSYNYŇ TÜRKMENISTANDA ÖWRENILIŞI

Kakajan Janbekow *

Thalkynyň medeniýetini, milli mirasyny, dilini öwreniji alymlar dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna giren gadymy oguz-türkmen halkynyň ajaýyp edebi ýadygärligi bolan «*Gorkut ata*» eposynyň üstünde indi iki asyr bäri ylmy-derňew işlerini alyp barýarlar. Mälim bolşy ýaly, Gorkut ata bilen baglanyşyky dürli rowaýatlar türkmen halk döredijiliginde, ýazuwly edebiýatda, taryhy-ylmy çeşmelerde köp gabat gelýär. Hatda, türkmen halkynyň arasynda “*Gorkut atanyň*” özboluşly bir warianty hem saklanyp galypdyr. “Gorkut at

anyň” çowdur warianty diýlip atlandyrylýan bu eposy edebiýaty öwreniji Ata Rahmanow ilat arasyndan ýazyp alypdyr. Ata Rahmanowyň beren habaryna görä, bu nusga 16 bölümden ybarat. I Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golyazmalar institutynda Ata Rahmanow tarapyndan 1940-50-nji ýyllarda Kalinin raýonynyň (häzirki Boldumsaz etraby) «Birleşik» oba Sowetiniň «Komsomol» kolhozynda ýaşayan 59 ýaşly bagşy Jumamyrat Oraz oglunyň dilinden ýazylyp alnan «Yza berilediren nesilsiz», «Ýekegöz», «Salyr», Kalinin raýonynyň Dyşky oba Sowetiniň «Woroşilow» adyndaky kolhozynda ýaşayan 89 ýaşly Gurbangylyç Çakan oglunyň dilinden ýazylyp alnan «Makow», «Görogly beg», «Bamsym Birek», «Igdir», Kalinin raýonynyň Dyşky oba Sowetiniň «Agrotehnik» kolhozyndan 67 ýaşly bagşy Orazmet Mätjuma oglunyň dilinden ýazylyp alnan «Gorkudyň gabry gazylgy» atly bölümler saklanýar.² «Gorkut Atanyň» çowdur warianty «Ýaşlyk» žurnaly tarapyndan /1988-1989ý.ý./ halka ýetirildi. Halk warianty bilen ýazuwly nusgasynyň arasynda tapawut saklanýar. Munuň özi tebigy ýagdaýdyr.

Türkmen halk döredijiliginde Gorkut ata parasatly ýaşuly hökmünde çykyş edýär.

Akademik W.W.Bartold “*Турецкий эпос и Кавказ*” atly makalasynda A.G.Tumanskä we A.N.Samoýlowiçe salgylanyp, Gorkut ata hakyndaky türkmen rowaýatlarynyň ikisini belläp geçýär. Ol bu barada şeýle ýazýar: “*Туманский сослов эрсаринского муллы приводит поговорку: “Не рой могилы Коркуда”, причем в объяснение ее приводит придание, что Коркуд был “богатырем, который не мог долгое время найти себе могилу, а потому и рыл таковую для него бесполезно. А.Н.Самойлович слышал ту же поговорку у салыров в Серахсе, причем там ее почему-то применяли к тем, “кто рассказывает через третье лицо сплетни, интриги”*”³.

Ähli türki halklar bu ajaýyp eposa öz kowumdaşlarynyň döreden milli mirasy hökmünde guwanyp biler. Hakykatdan hem bu ajaýyp esere ähli türki halklaryň edebi, medeni, durmuş dāp-dessurlary öz täsirini ýetirendir. Bu şübhesiz. Ýöne bu epos oguz-türkmen dilinde ýazylypdyr we olaryň orta asyrlardaky ýaşayş-durmuşlarynyň şöhlendiriýär. Ajaýyp türkolog, meşhur alym A.Ý.Ýakubowskiň bu ajaýyp eposa bagyşlan düýpli ylmy işini “*Kitaby Gorkut*” we onuň irki orta asyr türkmen jemgyýetini öwrenmekdäki ähmiýeti” diýip atlandyrmagy hem biziň pikirimizi tassyklaýar.⁴ Muňa belli derejede geçmiş türkmen ýazuwly edebiýaty we halk döredijiligi, şeýle hem hut häzirki günlerde gabat gelýän Gorkut ata hakyndaky rowaýatlar, legendalar şaýatlyk edýär.

Edebiýatçy alym H. Goçmyradow “*Magaryf*” neşirýaty tarapyndan 1999-njy ýylda neşir edilen “*Gorkut ata 1500*” atly makalalar ýygyndysynda çap bolan makalasynda Gorkut atanyň öwrenilişini we metbugatda beýan edilşini aşakdaky döwürlere bölýär:

* Türkmenistan Bilimler Akademisi

¹ Rahmanow A. “Gorkut ata” eposy we türkmen edebiýaty. Ýaşlyk. Ž. 1988, 9-njy san, 49 sah.

² Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golyazmalar instituty, 852-nji bukja (Mundan beýläk MGI)

³ Книга моего деда Коркута. Изд-во АН СССР. М.-Л. 1962, 117-118 стр.

⁴ Книга моего деда Коркута. Изд-во АН СССР. М.-Л. 1962, 121-228 стр.

“Şeýlelikde, biziň Milli metbugatymyzda “Gorkut atanyň” beýan edilşini esasan dört sany döwre bilmek bolýar.

Onuň **Birinji döwri** — 1945-1951-nji ýyllar aralygyny öz içine alýar.

Şu döwürde “Gorkut ata” kitaby gahrymançylykly, taryhy epos hökmünde häsiýetlendirildi. Milli gazetlerde “Gorkut ata” hakynda öwgüli materiallar yzygiderli berildi. Hatda “Sowet edebiyaty” žurnalynyň 1944-nji, 1945-nji hem 1946-njy ýyllardaky sanlarynda “Gorkut atanyň” gysgaldylan boýlary hem çap edildi. “Gorkut ata” kitaby dogrusynda tanymal rus alymlarynyň oňat pikirleri hem metbugatda yzygiderli berildi.

“Gorkut atany” beýan etmekligiň Ikinji döwri bolsa, 1951-nji ýylyň iýul aýyndan 1953-nji ýylyň ahyryna çenli dowam etdirildi.

Ýagny, 1951-nji ýylyň 2-nji iýulynda “Prawda” gazetinde “Edebiýatda ideologik ýoýuşlar” atly sözbaşy bilen baş makala çap edilip, onda “Däde Gorkudyň kitaby” berk tankyt astyna alynýar. Onda “Gorkut ata” halk aňny zäherleýän zyýanly eser hökmünde häsiýetlendirilýär. Baş makalada gürrüňi edilýän “Gorkut ata” kitabyň türkmen däl-de Kawkaz warianty hakyndadygyna garamazdan, bu gürrüň Türkmenistanda-da uly başagaýlyk dörettdi.

M. Kösäýew, B. Garryýew, O. Abdalow dagy tarapyndan taýýarlanylýan “Gorkut ata” kitabyň ähli tiražy okyjylara ýetirilmän, ýok edildi.

Partiýanyň MK-nyň “Gorkut ata” kitaby hakyndaky ýörite kararyndan (1951ý. Sentyabr) soň, Türkmenistanda bu esere garşy “haçly ýörişiň” täze usullary ulanyldy. Ilki bilen partiýanyň esasy işgärlerinden O. Şyhmyradowyň, A. Annanuwowyň epos hakyndaky “ýangynly” makalalary “Sowet Türkmenistany” / häzirki “Türkmenistan” / gazetinde çap edilip, şonuň netijesinde partiýanyň ýörite karary kabul edilýär. Şol makalalara esaslanyp, bolsa ýörite “Gorkut ata” garşy göreşmek boýunça guramaçylyk çäreleri (ýygnaklar we beýlekiler) geçirilip ugraýar. Okuw-pedagogik neşirýatynda, Ýlymlar akademiýasynda, Ýazyjylar soýuzynda, şäher partiýa guramasynda geçirilen ýygnaklarda M. Kösäýew, B. Garryýew, O. Abdalow, A. Rahmanow, N. Esenmyradow dagylar tankyt obektine öwrüldi. Soňra olaryň “Sowet Türkmenistany” gazetinde “gaýtmysym” etdirilýän çykyşlary berildi. Olar “Gorkut ata” kitaby üçin berk jezalandyryldy. Kitabyň käbir bölümleri / boýlary / okuw kitaplaryndan tutuşlygyna aýryldy, umuman, bu kitap dünýä inmedik derejesine getirildi, okuw programasyndan doly öçürildi.

“Gorkut ata” kitabyňy, ony neşire taýýarlanlary tankytlamak soňraky plenumlarda (1951ý. dekabr; 1952ý. iýun) hat-da 1953-nji ýylda bolan Gurultaýda hem bu ýagdaý dowam etdirildi.

“Gorkut atanyň” Üçünji döwri 1954-nji ýyldan 80-nji ýyllaryň ahyryna çenli dowam etdi. Dogrusy, bu döwri dymşyk döwri hasaplasaň boljak. Sebäbi metbugatda şu wagat aralygynda “Gorkut ata” hakynda asla material berilmedi diýen ýaly. Hatda “Gorkut ata” kitabyň Moskwada rus dilinde çykandygy hakyndaky materialam / 1962ý / “Edebiýat we sungat” gazetinde çap edilmedi (seret: H. Goçmyradow. Ruhy gозelligiň aýnasy. Aşgabat: magaryf, 1994, 43-nji sah.).

Dördünji döwür “Gorkut atany” beýan etmekligiň Garaşsyzlyk döwüridir.

Garaşsyzlyk ýyllarynda geçmiş edebi mirasy, şol sanda “Gorkut ata” eposyny öwrenmekligiň täze döwri başlandy. Gazet we žurnal sahypalarynda bu ugurda yzygiderli makalalar peýda boldy⁵.

1990-njy ýylda eposyň Türkmenistanyň ylymda at gazanan işgäri, professor Mäti Kösäýew tarapyndan baryp, 1950-nji ýylda çapa taýýarlanylýan we akademik B. A. Garryýew tarapyndan redaktirlenen nusgasy neşir edildi. 1995-nji ýylda bolsa filologiýa ylymlarynyň doktorlary A. Annanuwow bilen T. Guzuçyýew «Kitaby dädem Gorkut» eserini çap etdiler. Bu iki neşir hem

5 “Gorkut ata 1500”, “Magaryf” neşirýaty, Aşgabat-1999ý. 111-112 sah.

“*Gorkut ata*” eposynyň Drezden nusgalarynyň esasyndady. Soňra şu setirleriň ýazary tarapyndan bu epos 1997-nji ýylda “*Kitaby dädem Gorkut we hekaýaty Oguznamaýy Gazan beg we gaýry*” ady bilen çap edildi. Bu neşire “*Gorkut ata*” eposynyň iki nusgasy, ýagny Drezden we Watikan nusgalary girizildi. Soňra 1999-njy ýylda 2 gezek neşir edildi. Edil şol ýyl bu eser “*Gorkut ata*” (*türkmen halk nusgasy*) ady bilen Ankarada neşir edildi. «*Gorkut ata*» eposy bilen baglanyşykly türkmen alymlaryndan B.A.Garryýew, M.Kösäýew, R.Rejebow, A.Annanurow, A.Gylyçdurdyýew, A.Bekmyradow, G.Ballyýew dagynyň işlerini bellemek bolar. Epos bilen baglanyşykly ýazylan işlerde dürli jedelli garaýyşlar beýan edildi. Aýratyn hem, onuň dörän topragy, dowri, dili we ş.m. meseleler babatynda alymlaryň, arasynda dürli pikirler boldy.

2000-nji ýylda YUNESCO tarapyndan Gorkut atanyň 1300 ýyl ýubileýi ýokary derejede belenip geçildi. 2015-nji ýylyň aprel aýynyň 15-nde Parižde YUNESCO-nyň 70 ýyllygyna we Gorkut ata eposynyň Drezden nusgasynyň ýüze çykarylmagynyň 200 ýyllygyna bagyşlanyp ylmy maslahat geçirildi. Bu maslahatyň edil öňisyrasynda Türkmenistanda täze metbugat merkeziniň açylyş dabarasy bolup, oňa Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň özi gatnaşdy. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň milli golýazmalar instituty tarapyndan professor A. Aşyrowyň taýýarlan “*Kitaby dadem Gorkut*” atly eseriň täze Metbugat merkezinde ilkinji bolup çap edilmegi hem türkmen halkynyň Gorkut ata naderejede sarpa goýýandygynyň aýdyň subutnamasydyr.

Oguz-türkmenleriniň baýat boýundan dörän dana-akyldar Gorkut atanyň türkmeniň ruhyrowanyňa öwrülen we türkmen sähralarynda ýaňlanyp gelýän eposy asyrlar boýy bütün türki halklar üçin edep-ahlak öwrediji eser we taryhy hem edebi maglumatlary öz içine alan gollanma hökmünde hyzmat edip gelipdir. Gadymy oguz-türkmen eposyny öwreniji alymlaryň ýörite nygtaýşy ýaly, «*Gorkut ata*» eposy türkmen topragy, türkmen halky bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

TÜRKMENİSTAN'DA 'GORKUT ATA' DESTANININ İNCELENMESİ ÜZERİNE

Kakajan Janbekow *

Türkmen halkının kültürü, ulusal mirası ve dili üzerine ilgili alanın alimleri, dünya kültürünün kıymetli hazinesine dahil edilen, eski Oğuz-Türkmen halkının muhteşem edebi abidesi olan “Gorkut Ata” destanı ile ilgili artık iki yüzyıldan beri bilimsel çalışmalarını devam ettirmektedirler. Malumdur ki, Gorkut Ata ile ilgili muhtelif rivayetlere Türkmen halk edebiyatında, yazılı edebiyatında ve tarihi-ilmî kaynaklarında çok sayıda rastlanır. Hatta, Türkmen’lerin arasında “Gorkut Ata’nın” kendine özgü bir varyantı da günümüze kadar ulaşmıştır. “Gorkut Ata’nın” çabdar (çovdur) varyantı olarak tesmiye edilen bu destanı, edebiyat araştırmacısı Ata Rahmanov, halk ağzından toplayarak yazıya geçirmiştir. Ata Rahmanov’un bildirdiğine göre, bu nüsha 16 bölümü içermektedir. Türkmenistan’ın İlimler Akademisinin Milli Elyazmalar Enstitüsü’nde 1940-50 yılları arasında Ata Rahmanov tarafından Kalinin ilçesinin (şimdi Boldumsaz ilçesi) “Birleşik” köy şurasının “Komsomol” kolhozunda hayat süren 59 yaşında Cumamurat Oraz oğlunun ağzından yazıya aktarılan “Yekegöz”, “Salır”; Kalinin ilçesinin “Daşky” köy şurasının “Voroşilov” adındaki kolhozunda yaşam süren 89 yaşındaki Gurbangılıç Çakan oğlunun ağzından yazıya geçirilen “Makov”, “Göroğlu Bey”, “Bamsım Birek”, “İğdir”; Kalinin ilçesinin Daşky köy şurasının “Agroteknik” kolhozundan 67 yaşında olan bakşı Orazmet Metcuma oğlunun ağzından yazıya aktarılan “Gorkutun kabri kazılan” adlı parçaları bulunmaktadır. “Gorkut Ata”nın çovdur varyantı “Yaşlık” (Gençlik) dergisi tarafından (1988-1989) halka sunuldu. Sözlü varyantıyla yazılı nüshasının arasındaki farkın göze çarpması da tabii durumdur.

Türkmen halk edebiyatında, Gorkut Ata ehl-i feraset bir ihtiyar olarak öne çıkmaktadır.

Akademisyen V.V.Bartold “*Турецкий эпос и Кавказ*” (Türk destanı ve Kafkas) adlı makalesinde A.G.Tumanske’yi ve A.N.Samoyloviç’i referans göstererek Gorkut Ataya dair Türkmen rivayetlerinden iki tanesinin üzerinde durmuştur: “Туманский со слов эрсаринского муллы приводит поговорку: “Не рой могилы Коркуда”, причем в объяснение ее приводит придание, что Коркуд был “богатырем, который не мог долгое время найти себе могилу, а потому и рыл таковую для него бесполезно. А.Н.Самойлович слышал ту же поговорку у салыров в Серахсе, причем там ее почему-то применяли к тем, “кто рассказывает через третье лицо сплетни, интриги”.

Türki milletlerin hepsi, bu muhteşem destana kendi kavimdeşlerinin meydana getirdiği ulusal mirası gözüyle bakabilir. Gerçekten de bu abidevi yapıtta tüm Türki milletin edebi, kültürel ve yaşam geleneklerinin etkisini gözlemleyebiliriz. Buna rağmen destan Oğuz-Türkmen dilinde yazılmıştır ve orta asırlardaki yaşam biçimini yansıtmaktadır. Büyük Türkolog, meşhur bilgin A.Y.Yakubovski bu yapıt üzerine yaptığı kapsamlı çalışması olan “*Kitab-ı Gorkut ve onun erken orta asır Türkmen toplumunun araştırılmasındaki önemi*” adlı incelemesinde bizim düşüncemizi fazlasıyla kanıtlamaktadır. Aynı şekilde bu durumu eski yazılı edebiyat ve halk edebiyatı, keza bizzat günümüzde rastlanan Gorkut Ataya dair rivayetler, efsaneler de ispat etmektedir.

Edebiyatçı bilgin H.Goçmuradov “*Magaryf*” yayınevi tarafından 1999 yılında yayımlanan “Gorkut Ata 1500” adı altında makalelerin toplanarak kitap haline getirilen eserinde Gorkut Atanın araştırılmasında ve ilmi çevreye tanıtılmasını aşağıdaki devirlere ayırmıştır:

“Demek, bizim milli ilmi çevredeki “Gorkut Atanın” baskısını genel olarak dört devirde incelememiz mümkün.

* Türkmenistan Bilimler Akademisi

İlk devir – 1945-1951 yıllar arasını kapsamaktadır. Bu devirde “*Gorkut Ata*” kitabı, konusu kahramanlık olan, tarihi destan olarak nitelendirildi. Ulusal gazetelerde “*Gorkut Ata*” ile ilgili medhedici bilgilerin sunulması sürekli bir şekilde devam etmiştir.

Hatta “*Sovyet Edebiyatı*” (“*Şura edebiyatı*”) dergisinin 1944, 1945 ve 1946 yıllarındaki sayılarında “*Gorkut Ata*”nın kısaltılmış boyları (*bölmeleri*) de yayınlandı. “*Gorkut Ata*” kitabına dair tanınmış Rus bilginlerinin olumlu düşünceleri de devamlı basılmıştır.

“*Gorkut Ata*”yı beyan etmenin ikinci devriyse, 1951’in Temmuz ayından 1953’in sonuna kadar olan süreyi kapsamaktadır.

Yani, 2 Temmuz 1951 tarihinde “*Prawda*” (“*Gerçek*”) gazetesinde “*Edebiyatta idolojik abartmalar*” adlı önsözüyle gazetenin ana makalesi şeklinde basılıp, orada “*Dedem Gorkudun Kitabı*” ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Ve “*Gorkut Ata*” halkın şuurunu bozan zararlı eser olarak nitelendirilmiştir. Gazetenin ana makalesinde sözkonusu “*Gorkut Ata*” kitabının Türkmen varyantı olmayıp, Kafkas varyantı üzerine olmasına rağmen, bu durum Türkmenistan’da dahi büyük karışıklık yarattı.

M.Köseyev, B.Garriyev, O.Abdalov tarafından hazırlanan “*Gorkut Ata*” kitabının bütün baskı sayısı okurlara ulaştırılmadan imha edildi.

Komünist Parti MK.’sının (*Merkezi Komitesinin*) “*Gorkut Ata*” kitabına dair özel kararından (*Eylül, 1951*) sonra, Türkmenistan’da bu eserin aleyhine “*Haçlı Seferi*”nin yeni metotları kullanıldı. Öncelikle partinin yetkili memurlarından O.Şihmuradov’un, A.Annanurov’un destanla ilişkili “*hararetli*” makaleleri “*Sovyet Türkmenistan’ı*” / şimdi “*Türkmenistan*” / gazetesinde yayımlanmış ve bunun sonucunda partinin özel kararı kabul edilmiştir. Aynı makaleler temel alınarak, özel bir şekilde “*Gorkut Ata*”ya karşı savaşmak uğrunda organize işler (*toplantılar v.s*) düzenlenmeye başlanmıştır. Öğretim-eğitim basınında, İlimler akademisinde, Yazarlar birliğinde, şehir parti kurulunda düzenlenen toplantılarda M.Köseyev, B.Garriyev, O.Abdalov, A.Rahmanov, N. Esenmuradov’lar eleştiri cereyanına maruz kalmışlardır. Akabinde “*Sovyet Türkmenistan’ı*” gazetesinde onların “*yanıldıklarını*” belirten makalelere yer verildi. Onlar “*Gorkut Ata*” kitabı nedeniyle ağır cezaya çarptıldı. Kitabın bazı bölümleri (*boyları*) eğitim kitaplarından tamamıyla çıkartıldı. Hasılı, bu kitap sanki hiç yazılmamış gibi imha edildi, eğitim müfredatlarından büsbütün tecrit edildi.

“*Gorkut Ata*” kitabını ve onu yayına hazırlamış olanları eleştiri okuna tabi tutma durumu sonraki genel kurullarda (*Aralık, 1951; Temmuz, 1952*) hatta 1953 yılında düzenlenen Kurultayda bile sürmekteydi.

“*Gorkut Atanın*” Üçüncü devri 1954 yılından 1980’li yılların sonuna kadar devam etmiştir. Gerçek şu ki, bu devri sukunet devri saymak mümkündür. Çünkü, basında gösterilen bu süre içerisinde “*Gorkut Ata*” ile ilgili katiyen bilgi verilmedi. Hatta “*Gorkut Ata*” kitabının Moskova’da Rusça yayınlanmış olduğuna dair bilgi dahi /1962/ “*Edebiyat ve sanat*” gazetesinde basılmadı (*bak: H.Goçmuradov. Ruhi Güzelliğin Aynası. Aşgabat: magarîf, 1994, 43 s*).

Dördüncü devir “*Gorkut Ata*”yı beyan edebilmenin bağımsızlık devridir.

Bağımsızlık yıllarında geçmişe ait edebi mirası, aynı zamanda “*Gorkut Ata*” destanını incelemenin yeni devri başlamış oldu. Gazete ve dergi sayfalarında bu alanda devamlı makaleler yerini bulmuştur.

1990 yılında destan, Türkmenistan’ın ilimde ünvan sahibi, profesör Mehdi Kosayev tarafından 1950 yılında hazırlanmış ve akademisyen B.A.Garriyev tarafından düzenlenen nüshası yayınlanmıştır. 1995 yılında ise dil-edebiyat ilimlerinin doktorları A.Annanurov ile T.Guzuçıyev “*Kitab-ı Dedem Gorkut*” eserini basılmıştır. Bu iki neşirde de “*Gorkut Ata*” destanının Dresden nüshaları baz alınmıştır. Daha sonra bu satırların yazarı tarafından bu destan 1997 yılında “*Kitab-ı Dedem Gorkut*

ve *Hekayati Oğuzname-i Gazan Bey ve Gayri*” adıyla neşir edildi. Bu baskıya “*Gorkut Ata*” destanının iki nüshası, yani, Dresden ve Vatikan nüshaları dahil edilmiştir. 1999 yılında tekrar 2 defa basıldı. Aynı yıl bu eser “*Gorkut Ata*” (*Türkmen halk nüshası*) adı ile Ankara’da basıldı. “*Gorkut Ata*” destanı ile ilişkili Türkmen alimlerinden B.A.Garryıyev, M.Kösayev, R.Recebov, A.Annanurov, A.Gılıçdurdıyev, A.Bekmuradov, G.Ballıyev’lerin çalışmalarını belirtmek mümkün. Destan ile ilgili işlerde ihtilafli görüşler belirtilmiştir.

Özellikle de, eserin ortaya çıktığı yeri, devri, dili ve benzeri sorunlar üzerine bilim adamlarının arasında muhtelif düşünceler vardır.

2000 Yılında UNESCO tarafından Gorkut Ata’nın 1300’cü yıl dönümü ihtişamlı bir şekilde kutlandı. 15 Nisan 2015 tarihinde Paris’te UNESCO’nun kuruluşunun 70’ci yıl dönümüne ve Gorkut Ata destanının Dresden nüshasının gün yüzüne çıkarılmasının 200’ci yıl dönümüne ithafen ilmi toplantı düzenlendi. Bu toplantının tam öncesinde Türkmenistan’da yeni basınevini açılış töreni gerçekleşti ve açılışa Türkmenistan’ın Cumhurbaşkanı Gurbangulı Berdimuhamedov’un bizzat kendisi katıldı. Türkmenistan’ın İlimler Akademisinin Milli Elyazmalar Enstitüsü tarafından profesör A.Aşırov’un hazırlamış olduğu “*Kitab-ı Dedem Gorkut*” adlı eserin yeni basınevinde ilk olarak basılması da Türkmen halkının Gorkut Ata’ya ne kadar hürmet ettiğinin ispatıdır.

Oğuz-Türkmenlerin Bayat boyundan olan bilgi sahibi Gorkut Ata’nın Türkmen halkının ruhi akışına dönen ve Türkmen düzlüklerinde yankılanmakta olan destanı, yüzyıllar boyunca bütün Türki milletler için edeb-erkan ve ahlak konusundaki rehberi ve tarihi ve edebi bilgileri içeren kılavuzu görevini üstlenmiştir. Eski Oğuz-Türkmen destanı araştırmacılarının da belirttiği gibi “*Gorkut Ata*” destanı Türkmen toprağı, Türkmen halkı ile etle tırnak gibidir.

QƏDİM TÜRK BƏDII MƏTNLƏRİNDƏ ROMAN JANRININ XÜSUSIYYƏTLƏRİ

İradə Musayeva *

XÜLASƏ

Epik təfəkkür erudisiyası, qədim türk düşüncəsinin poetik inikası kimi qəbul edilən Oğuznamələr Oğuz bəylərinin qəhrəmanlıqlarını və həyat hekayələrini əks etdirir. Çağdaş zamanda xüsusi epik növ faktlarından biri olan roman janrının ilk rüşeymləri həm də qədim türk bədii mətnlərində özünü göstərir.

“Uralbatır”, “Alpamış”, “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnini, təhkiyə spesifikasiyasını, üslub, obrazların səciyyələndirilməsi, süjet, kompozisiya əlamətlərini roman kontekstində təhlil etsək, müasir roman janrı forması ilə üst-üstə düşən xeyli faktlar ortaya çıxacaq.

Lakin sonrakı inkişaf xətti mədəniyyətin və elmin bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda, eləcə də xüsusi təfəkkür tərzini tələb edən epik növ yaradıcılığında “qərbləşmə” tendensiyasına məruz qaldı. Ədəbi-mədəni düşüncə onlarla yolun qovşağında öz obrazını müəyyənləşdirməli idi.

Açar sözlər: *roman təfəkkürü, “Oğuznamə”lər, epik janr xüsusiyyətləri, qədim türk bədii mətnləri, romanın başlanğıcı və s.*

Особенности жанрового романа в древнетюркских литературных текстах

Резюме

Эрудиция эпического мышления, стихи как поэтические отражения древнетюркской мысли отражают героев и жизненные истории Огузского залива. Первые кисти жанра романа, который является одним из самых эпических типов современности, также проявляются в древних турецких литературных текстах.

Если проанализировать текст, специфика, характеристика стилей, стиля, персонажей, сюжета и композиции романов «Уралбатыр», «Алпамыс», «Манас», «Китаби-Дэде Коргуд» совпадают с формой современного романа. выйдет.

Тем не менее, дальнейшее развитие было подвержено тенденции “вестернизации” в литературе, а также во всех областях культуры и науки, а также в создании эпических типов, которые требуют особого мышления. Литературно-культурное мышление должно было определять свой образ на перекрестке десятков дорог.

Ключевые слова: *новаторское мышление, “Огуз-Намэ” эпические жанровые особенности, древнетюркские литературные тексты, начало романа и др.*

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Features of the novel genre in ancient Turkish literary texts

SUMMARY

"*Oghuznameler*" regarded as erudition of epic thought and poetic reflection of ancient Turkish people's view, represent the bravery and life stories of Oghuz turks. The first traces of roman genre, being one of specific epic factors in contemporary day, can be observed in literary Turkish texts as well. If we analyse the content, specification of prose, style, characterization of heroes, features of composition in roman context, several factors that coincide with modern genre, can advent.

The tendency "*europenization*" has influenced like other fields of culture and science, on literature as well as epic kind of it requiring particular thought. Literal-esthetical idea should determine its role in the crossing road with them.

Key words: *roman thought, Oghuznameler, features of epic genre, ancient Turkish literary texts, the beginning of roman etc.*

Epik təfəkkür erudisiyası, qədim türk düşüncəsinin poetik inikası kimi qəbul edilən "*Oğuznamə*"lər Oğuz bəylərinin qəhrəmanlıqlarını və həyat hekayələrini əks etdirir. Çağdaş zamanda xüsusi epik növ faktlarından biri olan roman janrının ilk rüşeymləri həm də qədim türk bədii mətnlərində özünü göstərir.

Müasir romanın başlanğıc və son həddi haqqında düşünəndə sərhədlər hüdudsuzluğa aparıb çıxarır. K.Fuentes da bu barədə danışanda öz müqayisəsini dairə məhdudluğunda təhlil edir və bildirir ki, M.Servantes ilə C.Coys dairənin qapandığı yerdə bir-birinə qovuşurlar.

"*Müasir romanın başlanğıcı*" – axtarışı bizi müxtəlif zamanlara və müxtəlif xalqların ədəbiyyatına aparıb çıxarır. Ən qədim türk bədii mətnləri forma-məzmunu, ideyası, süjet xətti, üslubu, problematikasını ilə müasir roman konteksti ilə əlaqələndirilə bilər. Dünya mədəniyyətinin şah əsərləri sırasına daxil olan "*Bilqamis*" dastanı, "*Kitabi-Dədə Qorqud*" və başqa əsərləri də misal çəkə bilərik.

"*Alp Ər-Tonqa*" dastanı və "*Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar*" (miladdan qabaqkı VII -VI yüzilliklər), "*Şu xaqan*" dastanı (miladdan qabaqkı IV yüzillik), "*Dədə Qorqud*" dastanları (miladın VI-VII yüzillikləri), "*Orxon-Yenisey*" kitabələri (miladın V-VIII yüzillikləri) arasında maraqlı paralellər, ideya-fikir yaxınlığı, bu əsərlərdə tanrıçılıq, Tanrıya inam, hətta yazılış tərzində və üslub yaxınlığı və s. var. Bu kitabələrin eyni qaynaqlardan qidalandığı, ənənəvi davam edib gələn mənəvi tellərə bağlılığı açıq-aşkar sezilir. Bu kök, təməl və qaynaqların birliyi və ortaq cəhətlərini biz qədim dövrlərin ədəbi-bədii məhsulları olan "*Uralbatur*", "*Alpamis*", "*Manas*" kimi dünya şöhrətli dastanlarda da müşahidə edir, kökcə türkün ağı və zəkasının, ədəbi-bədii düşüncəsinin, söz dünyasının məhsulu olduğunu yəqinləşdiririk". [1, 10].

Böyük ədəbiyyat faktı olan romanlar cəmiyyətin düşüncələrini, nəzər və diqqətini global hadisələrin mərkəzinə çəkir. Əlbəttə, görünür, "*Roman yazmaq üçün yola çıxan Sartr filosof olaraq geri döndü*" – cümləsi də bu fikrin təsdiqi kimi meydana gəlib. Artıq aforizmə çevrilmiş bu cümlədə roman janrı ilə bağlı ədəbi-nəzəri təhlillərin tezləri görünür.

İnsanın xarakter və xislətinin açılması, onun fərddən şəxsiyyətə, cəmiyyət hadisəsinə çevrilməsi situasiyasında roman nəinki ədəbi janrlar və növlər, hətta digər incəsənət janrları içərisində də ən aktual və genişimkanlı əksətdirmə üsuludur. Haydeggerin "*Roman ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaratdığı "Yeni dövr"ün təşəkkülü ilə ortaya çıxdı*" – fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, doğrudan da roman böyük ictimai-siyasi dəyişikliklər, yeniliklər, intibahlar zamanının bədii ifadəsidir. "*Romanın sayəsində Avropada insan şəxsiyyət kimi hökmünü göstərməyə başladı. Əslində, valideynlərimizin bizdən öncə necə yaşadıkları haqqında çox az şey bilirik, bizim yaxınlarımız haqqında biliklərimiz*

səthidir, sadəcə onların dünyaya necə gəlib getdiklərinə şahid oluruq, onlar dünyadan silinən kimi yerlərini başqaları tutur, onlar böyük bir əvəzlənmə qatırı yaradıblar. Məhz roman kütlə içindən bir nəfəri seçib başdan-başa onun həyatını, fikirlərini, duyğularını danışır, onu əvəzedilməz edir, o hər şeyin mərkəzində dayanır. Don Kixot ölür və roman sona çatır, bu, birdəfəlik sondur, çünki Don Kixotun uşaqları yoxdur, əgər uşaqları olsaydı, onun həyatının bir davamı ola bilərdi, bəlkə onu yamsılayan, ya da onu mühakimə edən birisi olacaqdı, bəlkə onu müdafiə edəcək, ya da ona xəyanət edəcəkdilər” [2].

Aydındır ki, roman xüsusi təfəkkür tərzii tələb edən epik janrdır. Yuxarıda saydığımız yanaşma və əksətdirmə xüsusiyyətləri roman mətnlərini yaradan müəlliflərin şəxsi yaradıcılıq keyfiyyəti kimi səciyyələnməlidir. Bu təfəkkür tərzii müəllifdən hədsiz dərəcədə çox şey tələb edir: analitik təhlil, siyasi uzaqgörənlik, cəmiyyət həyatına bələdlilik, tarixi bilgi, milli və bəşəri dəyərlərin müqayisəli təqdimi və s. bu kimi qabiliyyətlər. Bütün bu təfəkkür elementlərinin izi isə çox qədimlərə qədər gedib çıxır.

Göytürklərlə bağlı olan, əfsanə, rəvayət kimi epik janrların spesifikasiyasını özündə cəmləyən “Ərgənəqon” dastanında dörd yüz il Ərgənəqon adlı yerdə məskunlaşan və tədricən böyük bir topluma çevrilən insanlardan bəhs edilir. Göytürklərlə əlaqələndirilən məzmununda türklərin qəhrəmanlıqları, mücadiləsi obrazlı dillə və epik vüsət monumentallığı ilə əks olunur.

Qədim Çin mənbələrində aşkar olunan, türklərin Bozqurddan törədiyini söyləyən **“Bozqurd” dastanında** göstərilir ki, türklər bir müharibədə uduzduqdan sonra, bu nəsilən ancaq bir uşaq xilas ola bilər. Onu da bir dişli Bozqurd böyüdür. Beləliklə, göytürklər bu dişli qurddan törəməyə başlayır. Türklərin inancına görə onlar Tanrının xilasedici kimi göndərdiyi Bozqurd soyundandır.

Uyğur türklərinə aid edilən **“Doğuş” dastanında isə göstərilir ki**, Böyük Hun xaqanının iki qızı var. Qızlar o qədər gözəl idi ki, bu qızların insanla deyil, ilahi varlıqlarla evlənəcəyi zərurəti meydana çıxmışdı. Xaqan məmləkətin ən ucqar yerində qala tikdirib, qızlarını ora göndərmişdi. Bozqurd gəlir və Xaqan bu bozqurdu tanrının göndərdiyinə inanır. Beləliklə, qızlarının birini onunla evləndirir.

“Alp Ər Tunqa” dastanında Saka xaqanı Alp Ər Tunqanın iranlılarla apardığı müharibələrdən bəhs edilir. Eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşayan Tunqa bütün türk boylarını birləşdirərək ordu qurmuş, Misir, Suriyaya getmiş, Saka dövlətini qurmuşdu. Orhun abidələrində Tunqa adına keçirilən “yuğ” mərasimlərindən bəhs edilir. Alp Ər Tunqanı iranlılar hiylə işlədilərək öldürüb.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının da mətnini, təhkiyə spesifikasiyasını, üslub, obrazların səciyyələndirilməsi, süjet, kompozisiya əlamətlərini roman kontekstində təhlil etsək, müasir roman janrı forması ilə üst-üstə düşən xeyli faktlar ortaya çıxacaq.

Lakin sonrakı inkişaf xətti mədəniyyətin və elmin bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda, eləcə də xüsusi təfəkkür tərzii tələb edən epik növ yaradıcılığında **“qərbləşmə”** tendensiyasına məruz qaldı. Ədəbi-mədəni düşüncə onlarla yolun qovşağında öz obrazını müəyyənləşdirməli idi.

Qərb, ya Şərq? Türkiyə, İran, yoxsa Rusiya? Klassika, ənənə, ya yeni, yad mədəniyyət? Və bu dövrün düşüncə adamları da M.F.Axundov əqidəsinin məntiqini davam etdirməli oldu: ənənə üzərində müasirlik, köhnələrin, ənənəvi olanların islahı, yenilənməsi və s. M.F.Axundovun müasiri olan böyük şəxsiyyət, filosof, islam mədəniyyəti və şəriət qanunları adı altında dövr edən cahillik, dini əsarətə qarşı barışmaz islahatçı, Ə. Ağaoğlunun da yüksək qiymətləndirdiyi, modern təfəkkür sahibi S.C.Əfqani XX əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan türkçülük nəzəriyyəsinin və ictimai-siyasi, mədəni-elmi sahələrdə modern təmayüllərə tərəfdar mütəfəkkir idi. Daha doğrusu, bu dövrün (XX əsrin əvvəlləri) ictimai-siyasi düşüncəsinin əsas ideoloqu kimi yaşamaqda idi. (Baxmayaraq ki, 1897-ci ildə dünyasını dəyişmişdi). Onun modern islahatlar nəzəriyyəsi aktuallığını sonralar daha da artırmışdı.

Ə. Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində mədəniyyət anlayışının semantikasını o qədər genişləndirirdi ki, o mənə tutumuna din, cəmiyyətin ictimai-siyasi görüşləri, təhsil, ədəbiyyat, sənət və s. kateqoriyaların problemləri də daxil olurdu. Və hətta bu ziyalılar nəinki Azərbaycan, həm də Türkiyə və bütövlükdə türkçülük nəzəriyyəsinin baniləri kimi çıxış etməkdə idi. Onların təhsil koordinasiyası, müxtəlif ölkələrdəki elmi-nəzəri bilik mənimsəmələri və təcrübi nailiyyətləri imkan verdi ki, daha böyük coğrafiyalarda lider, ideologiya öncülü kimi çıxış etsinlər. Türkiyədə və Azərbaycanda Cümhuriyyətin, respublika modelinin yaranması, qurulması kimi tarixi hadisələrdə imzası olan azərbaycanlılarımız İslam mədəniyyəti ilə Qərb intibahını sintez edə bildi. Çoxlu sual dolu məqalələr, kitablar, nəzəri konsepsiyalar ortaya qoydular. Konkret fəaliyyət proqramlarını icra etmək üçün tezislər işlənirdi: İstər “*Siyasəti-fürusət*” (Ə. Hüseynzadə), istər “*Üç mədəniyyət*”, istərsə də digər bu məramlı əsərlərdə.

Türkçülük ideoloqu, müsəlman Əhməd bəy reallığı inkarı cahillik sayırdı. O yazırdı ki, Budda-brahma və İslam mədəniyyətinin daşıyıcıları artıq öz maraqlarını və həyat tərzini belə Qərb, modern mədəniyyət ölçülərinə hesablamaqdadır. “*Onlar Qərb mədəniyyətinin şəxsiyyət və özəlliklərini qəbul etmək və onun iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətindədirlər. İstər müsəlmanlar, istərsə də digər irqlər geyimlərindən tutmuş evlərinin quruluşuna kimi, həyatın maddi təcəllilərindən başlayaraq ədəbiyyat və musiqi kimi mənəvi tərəflərin ən munis nümunələrinə qədər Avropa modellərini təqlid etməkdədirlər. İctimai, siyasi, texniki müəssisələrdə təlim və təhsildə hələ də Avropanı təqlid edirlər. Bu təqlid bəzən istəyə bağlıdırsa, bəzən də məcburiyyətdən edilir*” [3, 121].

Modern yanaşma və modern həyat tərzini azadlığa canatma, əsarətdən, köhnəlikdən, qəliblərdən imtina üsyankarlığıdır. A. Şopenhauerin modern fəlsəfi sintezi (*Şərq və Qərb mədəniyyətindən ortaqlıq mədəniyyət* *çəşidi yaratmaq*) sonralar müxtəlif xalqların baxışlarında öz əksini tapdı. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi-ictimai, siyasi-sosial tənqiddə, düşüncə tərzinin inikası hələ bizim bu gün haqqında daha çox danışdığımız və yerli-yersiz hər kəsin yaradıcılığına şamil edilən ədəbi-estetik “*izm*” olan modernizm mənasına bərabər deyil. Modern tərz və fəaliyyətin bizim cəmiyyətdə inikasının həm obyektiv (*dünyada baş verən global hadisələrin qeyri-ixtiyari təsiri*), həm də subyektiv (*fərdlərin və şəxsiyyətlərin düşüncəsi ilə əxz edilən modern tənqid forması*) səbəbləri olmuşdur. Yeniliyə axın, bir cəmiyyət olaraq bu yenilikdə iştirak etmək modernliyi bizim xalqın da taleyindən keçdi. Və bu yol bizi çoxlarının mümkün hesab etdiyi böyük qələbələrə – müstəqillik əldə edən dövlətlər sırasınadək apardı. Nəticədə Şərqdə ilk demokratik respublika bizim ölkədə yarandı.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, incəsənətdə, elmdə, eləcə də ədəbiyyatda yeni, modern dünya meyarları ilə ayaqlaşmaq uğrunda mübarizə başlamışdı. Özünüifadədə sənətkarlar artıq standart, ənənəvi üslub və metodlardan imtina etməkdəydi. Ədəbi janrlarla bağlı islahatlar zamanı da çatmışdı. Bu missiyanı isə M.F. Axundov öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının ilk nümunəsi kimi müxtəlif əsərlərin adı çəkilir. Məsələn, roman tədqiqatçıları daha çox Z. Marağayinin 1887-ci ildə yazdığı “*İbrahim bəyin səyahətnaməsi*” romanını misal göstərir. S.M. Qənizadə, A. Şaiq, N. Nərimanov, M.S. Ordubadinin romanları təcrübi xarakterli idi.

Sonrakı mərhələdə rus sovet romanlarının təqlidi, sovet ideologiyasının Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında qoyduğu ideoloji təbliğatın əhatəli, geniş şəkildə bədiiləşdirilməsi tapşırığı Mehdi Hüseyn, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Əbülhəsən kimi romançıların yaradıcılığında reallaşdı. Məsələn XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu ilə əlaqədar işlərin icrasında ədəbiyyat da özünü “*cavabdeh*” kimi hiss edirdi. C. Cabbarlı “*Almaz*” və “*Sevil*”i, “*Yaşar*”ı, “*Dönüş*”ü yazdı. Bu Almazlar, Sevilər ona görə ədəbiyyata gətirilirdi ki, fabrikdə, zavodda, kolxozda, daha sonralar hətta tikintidə işçi qüvvəsi çatmırdı, qadınları da evdən ədəbi şüarlar (*bədii əsərlər*) vasitəsilə çıxartmaq lazım idi.

Cəmiyyət və yazıçı münasibətlərindəki qeyri-səmimilik ədəbi problemlərdən birinə çevrilmişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərində cəmiyyətin həyatında ədəbiyyatın yeri məsələsi dəqiqliklə analiz edilirdi. Müəllif göstərirdi ki, cəmiyyət həyatının qüvvətlənməsinə səbəb olan amillər arasında bir də fəlsəfə və ədəbiyyat mühüm yer tutur. Biri meydana gətirdiyi fikir, o biri də hiss axınlarıyla fərdləri birləşdirir. Almanıyanı Kantın “*İmperativ kateqoriya*”-ları ilə Şelling və Hegelin fəlsəfi nəzəriyyələri yaratdı. Rusiyada “*Tolstoyizm*” adı ilə məmləkətin hər tərəfinə yayılmış bir məzhəb var idi...

“*Son vaxtlarda çox bilikli görünmək həvəsi ilə Avropa süfrəsindən bir loxma olaraq aldığımız “fəlsəfə” kəlməsi və atdığımız “filosof” imzaları kəndirbazlıqdan başqa bir şey deyil. Partiya ehtiraslarına alət və ən aşağılıq qayələrin əldə edilməsinə yönəlmiş olan bu kimi fəlsəfələr bizdə heç vaxt bir məslək, bir nəzəriyyə mahiyyəti qazanmayıb, ətrafına zümərə toplayaraq ciddi fikir qalmaqlı doğurmayıb. Yazar və şair yalnız öz ruhunun deyil, içində olduğu çağdaş cəmiyyətin ruhi həyəcanlarını da əks etdirir. Başqa cür desək, ədəbiyyat həyatdır. O, zaman və məkanla bərabər yürüyür. Hətta onları əks etdirməklə qalmır, irəliyə doğru aparır. Yeni fikirlərin, hisslərin və təmayüllərin yayılmasına və inkişaf etməsinə səbəb olur. Həyatı mövzu edən roman, tragediya, komediya və s. bizim ədəbiyyatımıza yaddır*” [3, 121].

Azərbaycan romanının tarixi haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda mübahisəli məqamlar çoxdur. Maraqlıdır ki, sovet dövrü nəzəriyyəçiləri daha çox hallarda bu janrı məhz sovet ədəbiyyatının məhsulu hesab edir. Onların bir çoxu hətta romanı bizim ədəbiyyatda “*ənənəsiz janr*” kimi səciyyələndirir. Yəni, klassik ədəbiyyatımızda sələfi, bünövrəsi olmayan forma, janrtək izah edirlər. Bəzi hallarda isə “*sosialist realizmi prinsiplərinin tələbi ilə yaranan janr*” adı ilə müasir bir ədəbi forma olduğunu sübuta çalışmışlar. Məsələn, akademik M.Arif yazırdı ki, “*Azərbaycan ədəbiyyatında keçmişdə roman janrı inkişaf etmədiyi üçün sovet romanları bu sahədə milli ənənələrdən, demək olar ki, məhrumdurlar. Azərbaycan klassik nəsrində roman olmamışsa da, yüksək sənətkarlıqla yaradılmış hekayə və povestlər olmuşdur*” [4, 418].

M.Axundovun “*Aldanmış kəvakib*” əsərini bu janrın ilk nümunəsi hesab edən M.Hüseyn roman janrının yaranmasını dövrün tələbi kimi təhlil edir və göstərirdi ki, ictimai-siyasi hadisələrin miqyası bu janrın meydana gəlməsini şərtləndirdi, akademik M.Arif və professor Ş.Əsədullayev vaxtilə “*Aldanmış kəvakib*” əsərinin janrını roman kimi səciyyələndirmişdir.

Bütün hallarda bu janrın uzaq tarixdəki mənbələrini axtarmış olsaq, qədim türk bədii mətnlərinə gedib çıxmalı olarıq. Roman janrının elementləri, səciyyəsi xüsusiyyətləri bu bədii mətnlərin məzmun və forma stixiyasında gizlənməkdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əlibəyzadə E. Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı, “*Elm*”, 2007, 188 s.
2. http://www.pensouthazerbaijan.org/2017/01/blog-post_65.html
3. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006, 154 s.
4. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. III cildə, I cild, Bakı, “*Elm*”, 1967, 620 s.
5. Асадуллаев С. Заметки о романе. Баку, “*Гянджлик*”, 1970, 156 с.
6. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. Москва, “*Художественная литература*”, 1986, 541с.
7. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. Москва, “*Наука*”, 1962, 555 с.
8. Бычков В.В. Эстетика: Учебник. Москва, “*М.Гардарика*”, 2004, 556с
9. Гранин Д. Роман и герой. “*Вопросы литературы*”, 1976, №5.

"DƏDƏ QORQUD"DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ ASEMANİK KÖKLƏRİN TARİXİ-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Dr.Reyhan Medetova

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı xalqımızın ən qədim söz abidəsidir. Bütün Türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan ulu sənət nümunələrindən biri və həm də birincisi "Kitabi - Dədə Qorqud" eposudur. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyası, "Oğuznamə"sidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların dastana çevrilmiş tarixidir. Dastanda hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var və bunların hamısının arxasında soykökümüz olan Oğuzların keçmiş tarixi durur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilçilik xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdə türkoloqlar tərəfindən öyrənilmişdir. Bugünkü məruzə isə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş -maq//mək və -ma//mə şəkilçili asemanik sözlərin etimoloji təhlilinə həsr olunub.

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində -maq//mək şəkilçili məsdər formaları qrammatik məna daşımaqla yanaşı leksik əlamətlərini də qoruyub saxlamışdır. -maq//mək şəkilçisi vasitəsilə yaranmış bir sıra sözlərin kökü müstəqil şəkildə işləndiyindən həmin sözlərdə leksik sözyaratma prosesini üzə çıxartmaq elə bir çətinlik doğurmur. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bir çox sözlər vardır ki, -maq//mək şəkilçisi həmin sözlərin tərkibində daşlaşmış vəziyyətdədir. Etimoloji araşdırma aparmadan bu tipli sözlərdə -q//k şəkilçisinin və ya -maq//mək şəkilçisinin olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bəzən hətta -maq//mək şəkilçili sözün kökü tamamilə istifadədən çıxdığına görə həmin sözlərdə şəkilçinin mövcudluğundan yalnız ehtimal yolu ilə danışmaq mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında -maq//mək şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işlənməsi bir çox asemanik köklərdə, yəni kök və şəkilçinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu formalarda da müşahidə edilir. Belə formaların düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tarixi-etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir.

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində **-maq//mək** şəkilçili məsdər formaları qrammatik məna daşımaqla yanaşı leksik əlamətlərini də qoruyub saxlamışdır. Feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi **-maq//mək** formantının qrammatik və semantik inkişafının izlənməsi dilin ən qədim tarixi qatlarına enməyə imkan yaradır. Bəzi araşdırıcılar hətta qarmaq, oymaq, toxmaq və s. tipli nümunələrə istinadən **-maq//mək** formasının sözdüzəltmə funksiyasını türk dillərində qrammatikaya qədərki epoxaya aid edirlər. Beləliklə, **maq//mək** şəkilçisinin sözyaratma funksiyası onun məsdər şəkilçisi kimi formalaşmasından çox-çox əvvəl meydana çıxan leksik proses kimi səciyyələndirilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da **-maq//mək** şəkilçisinin məsdər funksiyası ilə yanaşı leksik sözyaratma prosesində iştirakı da aydın şəkildə nəzərə çarpır. **-maq//mək** şəkilçisi vasitəsilə yaranmış bir sıra sözlərin kökü müstəqil şəkildə işləndiyindən həmin sözlərdə leksik sözyaratma prosesini üzə çıxarmaq elə bir çətinlik doğurmur. Lakin abidələrdə bir çox sözlər vardır ki, **-maq//mək** şəkilçisi həmin sözlərin tərkibində daşlaşmış vəziyyətdədir. Etimoloji araşdırma aparmadan bu tipli sözlərdə **-q//k** şəkilçisinin və ya **-maq//mək** şəkilçisinin olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bəzən hətta **-maq//mək** şəkilçili sözün kökü tamamilə istifadədən çıxdığına görə həmin sözlərdə şəkilçinin mövcudluğundan yalnız ehtimal yolu ilə danışmaq mümkündür.

Daxili forması şəffaf görünən **-maq//mək** şəkilçili sözlər sırasına yemək və çox vaxt onunla qoşa şəkildə işlənən **icmək** sözlərini nümunə gətirmək olar:

Oğuzdan dəxi adam yeməgə başladı (99); Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürəm,-dedi(46);Beyrək şülən **yeməginin** üzərinə gəldi (64); Qızlar vardılar yemək gətürdülər (62); **Yemək-içmək** arasmda bəglər səni andı 123); **Yemək-içmək** etdilər (110).

Verilmiş nümunələrdə yemək və **içmək** formalarının tərkibindəki **-mək** şəkilçisi feildən prosesin adını bildirən isim düzəltməyə xidmət edir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da **-maq//mək** şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işlənməsi bir çox asemantik köklərdə, yəni kök və şəkilçinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu formalarda da müşahidə edilir. Belə formaların düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tarixi-etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir. Bu səbəbdən həmin sözləri ayrı- ayrılıqda nəzərdən keçirməyi münasib saydıq.

Barmaq. Bu söz abidədə **barmaq/parmaq/barmax** fonetik variantlarında işlənmişdir. Biləgümdən on barmağım qanda gördüm.(44); Dügün qanlı olsun xan qızı! -deyüb **barmağından** altun yüzüğü çıxardı, qızın **parmağına** keçürdi (54); Altı parmaq derinliyi zəxm irişdi (107); Oğlın idigin andan biləyim, sırça **parmağını** qanatsun, qanını dəstmələ dürtsün, gözümə sürəyim (66); Toquz qara gözlü, xub yüzü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42)

Demək olar ki, bütün türk dillərində işlənən **barmaq** sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.Vamberi bu sözün **bar-//var-** “*getmək*” feilindən, K.Brokelman **bar-//var-** “*var-dövlət mənasında*” işlənən sözdən törədiyini irəli sürmüş və sonralar həmin etimologiyalar bu və ya digər şəkildə araşdırıcılar tərəfindən təkrarlanmışdır (6.67) Barmaq sözündə kökün **bar-** feili ilə bağlanması semantik və məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur. Çünki əldə və ya ayaqda olan bədən üzvünün adı kimi **barmaq** anlayışının getmək, hərəkət etmək anlayışı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Daha doğrusu, ayaq və ya əl barmaqsız da müəyyən hərəkət icra edilə bilər. Digər tərəfdən, **bar-** feilinin “*getmək*” mənası yalnız ayaq barmaqlarına aid ola bilər. **Barmaq** sözünün “*var-dövlət*” mənasındakı köklə bağlılığına gəlinə, burada həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən uyğunsuzluq aşkar görünür. Ancaq bunu söyləmək kifayətdir ki, **-maq// -mək** şəkilçisi substantiv nitq hissələri ilə işlənmir, yalnız feil köklərinə qoşulur.

Q.Ramstedt **barmaq** sözünü monqol dilindəki **barı-** “*yapışmaq, tutmaq*” feili ilə bağlamışdır. Bir çox araşdırıcılar, o cümlədən də V.Q.Yeqorov və başqaları bu fikrə tərəfdar çıxmışlar(6.67) Fikrimizcə, Q.Ramstedtin etimologiyası həqiqətə daha uyğundur. İlk dövrlərdə türk və monqol dillərində müştərək işləndiyini güman etdiyimiz **bar-//barı-** “*tutmaq, yapışmaq*” feilinin monqol dilində **barımaq** kimi düzəltmə derivatı da vardır. (6.69)Beləliklə, **barmaq** sözünün **bar-//barı-** “*tutmaq, yapışmaq*” mənalı qədim söz kökü ilə bağlı olduğunu, **-maq** şəkilçili daşlaşmış formanın bütövlükdə hərəkətin icrası üçün alət, vasitə mənası daşıdığını söyləmək mümkündür. Burada hərəkətin icra məqsədinə yönəlmiş proses mənası da görünməkdədir.

Başmaq. Ərə varalından bəri dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33). Başmaq sözünün etimologiyası barədə də türkologiyada bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. L.Budaqov, K.Brokelman, A.M.Şerbak bu sözün **başpaq//baspaq** kimi formalarına əsaslanaraq “*buzov, biryəşar dana*” mənalı başmaq sözü ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşlər. (3.94) Lakin həmin araşdırıcılar sözün etimoloji tərkibini müəyyənləşdirmədiklərinə görə yalnız zahiri oxşarlıq əsasında fikir yürütmüşlər. Türkologiyada başmaq tipli ikihecalı sözlərin düzəltmə formalar olduğu fikrinin geniş yayılmasını nəzərə alaraq bu sözü mütləq şəkildə düzəltmə söz kimi qəbul etmək lazım gəlir. Mövcud fikirlər içərisində A.Zayonçovskinin etimologiyası daha düzgün sayıla bilər. A.Zayonçovski başmaq sözünü qədim türk yazılı abidələrində tez-tez işlənən **ba-** “*bağlamaq*” feilinin qarşılıq-müştərək növdəki forması ilə əlaqələndirir. **Ba-ş-/maq/** (12.31)

Xatırladaq ki, **ba-//bay-** “*bağlamaq, hörmək*” feili bağ-, bağla- sözlərindən daha qədimdir.

Tatar dilinin dialektlərində "ev ayaqqabısı" mənasında baymaq sözünün (10.23) işlənməsi (*burada -maq bay- kökünə birləşib*) və başmaq formasının etimoloji cəhətdən ba- "bağla-maq" feilindən -ş növ əlaməti -maq şəkilçisi vasitəsilə törəndiyini sübut edir. Başmaq sözü eyni mənada fars dilinə də keçmişdir (14.395).

Ətmək "çörək". Ağanuzun **ətməgi** sizə halal olsun (60); Yanmış arpa **ətməgi** acı soğan öyni, degil (75); Qara sağac altında köməcdən nə var? **Ətməkdən** nə var? (62).

Busöz "çörək" mənasında İbn Mühənnə, Əbu Həyyan lüğətlərində, M.Kaşğari divanı, "Bulğatül-müştaq" və s. abidələrdə qeydə alınmışdır. Kuinan mətnlərində, "Ət-təhfə"də, habelə qazax (*dia.*), uygur dillərində bu sözün **ətmək** və **ətpək** variantları işlənməkdədir (8.114). L.Budaqov altay dilində **ətpök** formasının işləndiyini göstərir (2.260) Bu formaların mövcudluğu bizdə belə bir fikir yaradır ki, **ətmək**//**ətmək** sözü **ot** "od" kökü ilə bağlıdır. Həmin kökün feil korrelyatının mövcudluğu **ütmək** feilindən aşkara çıxır. Beləliklə, ot//öt//üt kökünün tarixən sinkretik şəkildə ad feil funksiyası daşdığı və **ətmək**//**ətmək** "çörək" sözünün həmin feil kökündən yarandığını güman etmək olar. Müqayisə üçün göstərək ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən **çörək** sözü də həmin semantik model əsasında düzəlmişdir. Çörək sözünün kökü **çörə-//çörgə-** "yandırmaq, xaricdən od verməklə qızartmaq" sözü vasitəsilə müəyyənləşir (2.493). Göründüyü kimi, cağatay abidələrində işlənən **çörə-//çörgə** sözü ilə üt- feilinin mənası tam eyniyyət təşkil edir. Bu fakta əsaslanaraq həm **ətmək**, həm də **çörək** sözlərinin "qızardılmış, od vasitəsilə üz qabığı yandırılmış" mənası ifadə etdiyini söyləmək olar. Düşünmək olar ki, sadə danışiq dilində işlənən **əppək** forması da geri assimilyasiya prosesi nəticəsində **ətmək**//**ətpək** formasından yaranmışdır: **ətpək**//**ətmək** > **əppək**.

Yaşmaq "üz örtüyü, örtük": Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33); Banıçiçək yaşmaqlandı, xəbər sordı (54).

Əvvəlki sözlərlə müqayisədə yaşmaq sözünün kökünü daha asanlıqla ayırmaq mümkündür. **Yaş-** "gizlənmək" feilinə M.Kaşğari divanında, uygur yazılarında təsadüf olunur. Məs: Ol meni görüb yaşdı "o məni görüb gizləndi" (5.246) Həmin kökə -ur şəkilçisi artırmaqla yaşur - "gizlənmək" forması yaranmışdır: Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur (102).

Beləliklə, tam yəqinliklə söyləmək olar ki, **yaşmaq** "üz örtüyü" sözü **-maq** şəkilçisi vasitəsilə yaş- "gizlənmək" feilindən yaranmışdır. **Yaşmaq** sözü ərəb və fars dillərinə də keçmişdir (13.138).

Çaqmaq: Qaranğu axşam olanda qayğulu çoban, qarla yağmur yağanda **çaqmaqlu** çoban (25); Kafərlər üçün leşindən bir böyük dəpə yığdı, **çaqmaq** çaqub od yaqdı (23); Ala yılan sökməz ormanını **çaqmaq** çaqub oda uram (90).

Bu söz **çaq-** "odlamaq, od çıxarmaq" feilindən yaranmışdır. **Çaq-** "odlamaq, od çıxarmaq" feili eyni mənada M.Kaşğari divanında, uygur abidələrində işlənmişdir (2.140) Həmin abidələrdəki **çoğ-** "alov, parıltı, qığılcım", **çuk-** "alovlanmaq, qığılcım vermək" sözlərinin də **çaq-** feili ilə bağlı olduğunu güman edirik.

Çomaq: Çomağı omuzuna buraqdı (131); Andan Dönəbilməz Dülək Uran altı pərlü çomağıla at dəpüb gülüb yuqarıdan aşağı kafəri qatı urdı, alımadı.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dan gətirdiyimiz misallarda **çomaq** sözü müasir dildən fərqli olaraq "döyüş silahı" mənasındadır. **Çomaq** sözünü biz **toqmaq** sözü ilə eyni kökdən hesab edirik. Fikrimizcə, söz əvvəlində **t ~ ç** əvəzlənməsi nəticəsində **toqmaq** sözü **çoqmaq** şəklinə düşmüş, daha sonralar isə söz ortasında **q ~ ğ** əvəzlənməsi və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində **çomaq** variantı yaranmışdır. Söz kökündə toq-//çoq-//ço- istiqamətində fonetik dəyişmə baş verdiyini qazax və başqırd dillərindəki **çoqmar**, **çoqman** "dəyənək", qırğız dilindəki **çoqbar** "dəyənək", cağatay abidələrindəki **çoqum** "dəyənək" sözləri ilə də sübuta yetirmək olar (1.496). Bu sözlərin hamısında **çoq-** feil kökü ayrılır. **Çoq-** feili müstəqil halda erkən dövr cağatay abidələrində "ucu şiş alətlə zərbə

vurmaq, *deşmək*” mənasında işlənmişdir. Bəzi abidlərdə bu feilin **çoğ-** variantı da qeydə alınmışdır. Bütün bunlar **çomaq** sözünün **ço-/çoğ-**feilindən **-maq** şəkilçisi vasitəsilə yaranmasını söyləməyə əsas verir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da məsdərin ifadə formalarından biri olan **-ma//mə** şəkilçisi də sözdüzəldici funksiyada çıxış edir. **-maq//mək** şəkilçisində olduğu kimi, bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feili adlarda da qrammatik mənə əsas təşkil edir və bu formanı, demək olar ki, bütün təsirli və təsirsiz feillərə artırmaq mümkündür.

Morfoloji strukturun formalaşmasında **-ma//mə** şəkilçisinin qrammatik mənası ilə yanaşı sözdüzəltmə funksiyası da əhəmiyyətli yer tutur. Eyni şəkilçinin omonim funksiyalarda çıxış etməsi dilin qrammatik quruluşunun təkamülündə təbii hal kimi görünür və inkişafın müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən qrammatik formaların təkamülündəki ümumi qanunauyğunluqları əsas tutan bir çox araşdırıcılar **-ma//mə** şəkilçili sözlərin üç nitq hissəsinə **-feil (feili ad və ya məsdər)**, isim və sifətlərə aidliyini, sözdüzəldici funksiyanın həmin sözlərdə daha qədim olduğunu xüsusi nəzərə çarpdırırlar.

-ma//mə formantı sözdüzəldici funksiyada işləyərkən feilə məxsus mütəhərrik əlamətlərdən (*növ, inkarlıq, aspekt*) təcrid olunur, yaxud da söz köklərində bu əlamətləri daşıyan şəkilçilər daşlaşmış şəkllə düşür. Sözdüzəldici funksiyalı **-ma//mə** şəkilçisi yalnız təsirli feillərə artırılır, substantiv və atributiv mənalar yaradır. Substantiv düzəltmə sözlərin tərkibində **-ma//mə** şəkilçisi vasitə, nəticə və ya obyekt mənaları formalaşdırır. Atributivliklə bağlı fərqli cəhət isə **-ma//mə** şəkilçili sözlərin bəzən digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girərək birləşmə əmələ gətirməsidir. Bu cəhətdən “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un dili xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada işlənmiş bəzi qədim frazeoloji birləşmələrdə **-ma//mə** şəkilçisi komponentlərin bir-birinə cəmlənməsini təmin etmişdir. Məs: Təkur aydır: “*Bu yigidi anadantoğma soyun!*” (87); Baxdı-gördü bu Banıçıçək otağıymış ki, Beyrəgin **beşiklərtmə** nişanlısı-adaxlusıydı (54).

-maq//mək və **-ma//mə** şəkilçilərinin tarixi inkişafında müşahidə edilən bəzi yaxın semantik proseslər bu şəkilçilərin mənşəyini bir-birinə bağlamaq üçün əsas vermişdir. Türkologiyada bu barədə iki fikir mövcuddur: 1) Əvvəlcə **-ma//mə** şəkilçisi, sonra isə **-q//k** şəkilçisi ilə birləşməsi nəticəsində **-maq//mək** forması meydana çıxmışdır; 2) **-ma//mə** şəkilçisi **-maq//mək** şəkilçisindən **-q//k** şəkilçisinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır (11.163) Bizcə, birinci fikir həqiqətə daha yaxındır. Çünki ikinci fikrin əsasında duran paralelliyi fonetik cəhətdən izah etmək mümkün olsa da, məntiqi cəhətdən tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmək çox çətindir (11.163)

-ma//mə sözdüzəldici şəkilçisi Azərbaycan dilinin erkən dövrə aid yazılı abidlərindən bu günə qədər işlənməkdədir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlərdə **-maq//mək** şəkilçisi ilə müqayisədə kök morfemlər daha az asemantikləşməyə məruz qalmışdır. Lakin onların da içərisində asemantikləşmiş köklərə təsadüf edilir. Həmin sözlərin bəzisi tarixən daşlaşmış şəkildə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş, təkrar alınma prosesi nəticəsində dilimizə qayıtmışdır. Bu proses eyni zamanda **-ma//mə** şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyasının qədimliyini sübut edən faktlardan biri kimi götürülə bilər.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da **-ma//mə** şəkilçili substantiv və atributiv formaların böyük əksəriyyəti müasir dilimizdə də işlənir. Bəzi formalar isə istifadədən çıxmışdır.

Bağdama. Bu sözə yalnız “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da rast gəlinir: Qavradı, qızın **bağdamasın** aldı (55); Həmin sözə yanaşı dastanda **bağda-** feili də işlənmişdir. Bu göz Beyrək qızın incə belinə girdi **bağdadı**, arxası üzərinə yerə urdı (55).

Bağdama sözünü S.Əlizadə müasir mətnə “*sinəbağı*” (7.153) kimi, M.Ergin isə “*sarıлма*” kimi (3.34) şərh etmişlər. M.Ergin **bağda-** feilinin “*kürəşdə sarma taqmaq*” mənasında işləndiyini göstərir. Sonuncu fikrə şərik çıxaraq **bağdama** sözünün **bağda-** “*sarıлмаq*” feilindən yarandığını güman etmək olar.

Boğma: Bu söz müasir dildə də işlənir. Böylə degəc boğazca Fatma aydır: "*Buy, dəli boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı*" (55).

Boğ- feilindən törəmişdir.

Qavurma: Qo ətimdən çəksünlər, qara **qavurma** etsünlər, qırc bəg qızının ögünə ilətsünlər (53).

Sözün kökü **qavur-//qovur-** feilidir.

Qıyma "*qıyıq*": Qara **qıyma** gözlərin çöngəlməsəydi, ağam Beyrək diyərdim, ozan sana (62); Qazanın qara qıyma gözlərin uyxu almış açgıl axı (39).

Bu söz **qıy-** "*kəsmək*" feilindən yaranmışdır. **Qıy-** feilinə M.Kaşğari divanı, "*Qudatqu bilik*" və s. abidələrdə təsadüf olunur. Bu feildən **qıya** (*baxmaq*), **qıyqacı** (*baxmaq*), **qıymə**, **qıyıq** kimi sözlər də yaranmışdır.

Dəpmə "*zərbə (təpiklə vurma)*": Dəvəyə bir **dəpmə** urdı (90). Sözün kökü **təp-//dəp-** "*təpiklə zərbə vurmaq*" feilindəndir. Təpik sözü də həmin kökdən düzəlmişdir.

Yemə-içmə: Yeddi gün yeddi gecə **yemə-içmə** oldı (78); Oğuz bəgləri söhbətə dərilmişdi. **Yemə-içmə** idi (94).

"*Kitabi-Dədə Qorqud*"da və başqa yazılı abidələrdə bu sözə **yemək-içmək** şəklində də təsadüf edilir.

Yelətmə "*saz havası*": Ozan gəldi, **yelətmə** çaldı (*KDQ*, 96).

M.Ergin bu sözü yilətmə kimi oxumuşdur. Bu sözlə əlaqədar olaraq S.Əlizadə yazır: "**Yelətmə** *rəqs melodiyasının adıdır. Onu təxminən müasir "Vağzal" kimi başa düşmək olar. Güman ki, "ilətmək//yilətmək "aparmaq, yola salmaq" feili ilə əlaqədardır (7.224).*

Çatma: Topuğunda sarmaşanda qara saçlum, Qurulu yaya bənzər **çatma** qaşlum! (35).

Bu söz **çat-** feilindəndir. L.Budaqov **çatmaq** feilinin "*dəymək, birləşmək, toqquşmaq, bağlamaq*" mənalarında türk və tatar dillərində işləndiyini göstərir (2.453).

Fikrimizcə, **çatma** "*birləşik, qovuşuq*" sözü həmin mənə əsasında formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində **çatıq, çataq, çatı** sözlərinin də eyni kökdən yarandığını söyləmək olar.

Yazılı abidələrimizdə işlənmiş bəzi sözlər vardır ki, onlar orta əsrlərdə fars dilinə keçmişdir. Belə sözlərin türk mənşəli olduğunu təyin etmək üçün **-ma//m-** şəkilçisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tipli sözlərə **girişmə, sürmə, yağma** və s. sözləri göstərmək olar.² Bəzi tədqiqatçılar vəsmə sözünü də **bas-** kökündən yaranmış türk mənşəli söz hesab edirlər.

Sürmə: Ə.Dəmirçizadə (4.14), H.Zərinəzadə (14.316) və başqaları sözün **sürtmək //sürmək** feilindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Tarixən **sürmək** variantı daha çox işlənmişdir. "*Kitabi- Dədə Qorqud*"da yalnız sürmək formasına təsadüf olunur.

Yağma. Erkən orta əsrlərdə **yağma** kimi işlənən bu söz Təbriz, Ərdəbil regionlarında **yağma** kimi tələffüz edilmiş və fars dilinə də bu regionlardan keçmişdir. Fars dilində **yağma** fonetik şəklini alaraq yenidən dilimizə qayıtmış və **yağma** variantı **yağma** variantını sıxışdırıb çıxarmışdır. **Yağma** variantından **yağmaçı, yağmalamaq** sözləri də törəmişdir.

Pəs bir uğurdan bəglər hasara yüriş etdilər, **yağmaladılar** (108).

Bizim fikrimizcə, **yağma//yağma** sözü **yağ-** kökündən törəmişdir. Bu kök **yağ** sözünün tərkibində də özünü göstərir. **Yağ** kökünə "*qarət etmək*" mənasında müstəqil şəkildə təsadüf etmədik. Lakin **yarmaq** feilində həmin mənə qorunmuşdur. Məs: **ev yarmaq** "*ev qarət etmək*". Bu uyğunluğa

əsasən **yağ-** və **yar-** köklərinin tarixən ya- “*qarət etmək*” feilindən törədiyini güman etmək olar(1.82)

Beləliklə, etimoloji araşdırmalar göstərir ki, -maq//-mək və -ma//-mə şəkilçilərinin leksikləşməsi, sözdüzəldici funksiya qazanması dilimizin tarixinin qədim dövrlərindən başlamışdır.

KAYNAKLAR

- Aslanov V. XIII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. “*Azərbaycan filologiyası məsələləri*”, Bakı,1983
- Будагов Л. Сравнительный словарь туруцко-татарских наречий. СПбрг.,Ич.,1868
- Dede korkut kitabı. Indeks-gramer. Ankara, 1991
- Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili xülasələri. Bakı, 1938
- Древнетюркский словарь. Л.1969
- Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*) ,М.,1978
- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
- Курышжанова А. Исследование по лексике “*Тюркско-арабского словаря*”. Алма-Ата, 1970
- Mədatova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı,2002.
- Тумашева Д. Конбатыш Себер татарлары теле. Казан, 1961
- Şerbak A. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (*имя*). Л.1977
- Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. ВЯ. 1961
- Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977
- Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962

DEDE KORKUT'TA İŞLENMİŞ BAZI ASEMANTIK KÖKLERİN TARİHİ - ETİMOLOJİK ANALİZİ

Dr.Reyhan Medetova *

“*Dede Korkut*” kitabı halkımızın en eski söz abidesidir. Bütün Türk dünyasının muhteşem ve görkemli tarihini yaşatan ulu sanat örneklerinden biri ve hem de birincisi “*Kitabi - Dede Korkut*” destanıdır. Bu sanatsal kelime hazinesi Türk halklarının tarihi salnamesi, hayat ansiklopedisi, “*Oğuzname*”’sidir. “*Dede Korkut*” kitabı Oğuzların destana dönüşmüş tarihidir. Destanda her sözün, deyim, adın derin anlamı vardır ve bunların hepsinin arkasında soy kökümüz olan Oğuzların geçmiş tarihi durur.

“*Dede Korkut*” kitabının dilbilim özellikleri farklı açılardan Türkoloji dilbilimcileri tarafından öğrenilmiştir. Bugünkü bildiride ise “*Dede Korkut*” kitabında kullanılmış -mak // -mek ve -ma // -me ekli asemanantik kelimelerin etimolojik tahliline yer verilmiştir.

Türk dillerinde, özellikle de Azerbaycan dilinde -mak // -mek ekli mastar biçimleri gramer anlamla paralel sözcük belirtilerini de koruyup muhafaza etmiştir. -mag // -mek eki aracılığı ile oluşmuş bir takım kelimelerin kökü bağımsız şekilde kullanıldığı için bu sözlerde söz oluşturma sürecini ortaya çıkarmak öyle bir sıkıntı yaratmamaktadır. Fakat “*Dede Korkut*” kitabında birçok sözler vardır ki, -mak // -mek eki bu sözlerin içinde taşlaşmış durumdadır. Etimoloji araştırma yapmadan bu tip sözlerde -g // -k eklerinin veya -mag // -mek eklerinin olduğunu belirlemek olanaksızdır. Bazen hatta -mak // -mek ekli kelimelerin kökü tamamen kullanımdan çıktığına göre bu sözlerde ekin varlığından sadece tahmin yoluyla konuşmak mümkündür.

“*Dede Korkut*” kitabında -mak // -mek ekinin söz yapma fonksiyonda kullanılması birçok asemanantik köklerde, yani kök ve ekin taşlaşmış durumda olduğu biçimlerde de gözlemleniyor. Böyle biçimlerin türetme söz olduğunu belirlemek için tarihi-etimolojik araştırma yapmak gerekir.

Türk dillerinde, özellikle de Azerbaycan dilinde -mak // -mek ekli mastar şekilleri gramer anlam taşıırken sözcük belirtilerini de koruyup muhafaza etmiştir. Fiilden isim türeten ek olarak -mak // -mek biçiminin gramer ve semantik gelişiminin izlenmesi dilin en eski tarihi katlarına inmeye olanak tanır. Bazı araştırmacılar hatta **garmak, oymak, tokmak** vb. gibi örneklerle istinaden -mak // -mek biçiminin söz türetme işlevini Türk dillerinde gramerden önceki döneme ait kılıyorlar. Dolayısıyla -mak // -mek ekinin söz türetme fonksiyonu onun mastar eki gibi biçimlenmesinden çok önce meydana çıkan sözcük süreci olarak gösteriliyor.

“*Dede Korkut*” kitabında -mak // -mek ekinin mastar fonksiyonu ile birlikte söz türetme sürecinde yer alması da açıkça görülmektedir. Mak // -mek eki aracılığıyla yapılmış bir takım kelimelerin kökü bağımsız biçimde kullanıldığından bu sözlerde kelime türetme sürecini ortaya çıkarmak öyle bir sıkıntı yaratmamaktadır. Fakat abidelerde birçok sözler vardır ki, -mak // -mek eki bu sözlerin içinde taşlaşmış durumdadır. Etimoloji araştırma yapmadan bu tip sözlerde -g // -k eklerinin veya -mak // -mek ekinin olduğunu belirlemek imkânsızdır. Bazen hatta -mak // -mek ekli kelimelerin kökü tamamen kullanımdan çıktığı için bu sözlerde ekin varlığından sadece tahmin yolu ile konuşmak mümkündür.

İç biçimi şeffaf görünen -mak // -mek ekli sözler sırasına **yemek** ve çoğu zaman onunla çift şekilde kullanılan **ıçmek** sözleri örnek getirilebilir:

* Azerbaycan Hazar Üniversitesi Öğretim Üyesi

Oğuzdan dəxi adam yeməgə başladı (99); Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafiri basarsan, qarnınacıqar, mən sana bu ağaqla yemək bişürəm,-dedi(46); Beyrək şülən *yeməginin* üzərinə gəldi (64); Qızlar vardılar *yeməkgətürdülər* (62); *Yemək-içmək* arasında bəqlər səni andı (123); *Yemək-içmək* etdilər (110).

Verilen örneklerde *yemek* ve *içmek* biçimleri içerdiği -mek eki fiilden sürecin adını bildiren isim türetmeye hizmet etmektedir.

“*Dede Korkut*” kitabında -mak // -mek ekinin kelime türetici fonksiyonda kullanılması birçok asemantik köklerde, yani kök ve ekin taşlaşmış durumda olduğu biçimlerde de gözlemleniyor. Böyle biçimlerin türemiş kelime olduğunu belirlemek için tarihi-etimolojik araştırma yapmak gerekir. Dolayısıyla bu sözleri tek tek gözden geçirmeyi uygun bulduk.

Parmak. Bu söz metinde **barmag / parmag / barmah** fonetik biçimlerde kullanılmıştır. Biləgümdən on barmağım qanda gördüm.(44); Dügün qanlı olsun xanqızı! –deyüb barmağından altun yüzüğü çıkardı, qızın parmağına keçürdi (54); Altı parmaq derinliğı zexm irişdi (107); Oğlım idigin andan biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmlə dürtün, gözümə sürəyim (66); Toquzqara gözlü, xub yüzli, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəqlərinə sağraq sürüb içərlərdi(42)

Hemen hemen tüm Türk dillerinde kullanılan **barmak** kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli fikirler mevcuttur. A.Vamperi bu sözün **bar - // var-** “*gitmek*” fiilinden, K.Brokelmann **bar - // var-** “*zenginlik anlamında*” kullanılan kelimedenden türediğini ileri sürmüş ve daha sonra bu etimolojiler de şu veya bu şekilde araştırmacılar tarafından tekrarlanmıştır (3.67) **Barmak** sözünde kökün **bar-** fiili ile bağlanması anlamsal ve mantıksal açıdan kendini doğrultmuyor. Çünkü elde veya ayakta olan vücut azasının adı gibi **parmak** kavramının gitmek, hareket etmek kavramıyla hiçbir ilgisi yoktur. Daha doğrusu, ayak veya el parmaksız da belirli hareket yapılabilir. Öte yandan, **bar-** fiilinin “*gitmek*” anlamı sadece ayak parmaklarına ait olabilir. Parmak kelimesinin “*zenginlik*” anlamındaki kökle bağlantısına gelince, burada hem anlamsal, hem de dilbilgisel yönünden uyumsuzluk açık görünüyor. Ancak şunu söylemek yeterlidir ki, -mak // -mek eki isim olarak kullanılan kelime bölükleri ile kullanılmaz, sadece fiil köklerine eklenir.

G.Ramstedt parmak kelimesini Moğol dilindeki **barı-** “*yapışmak, tutmak*” fiili ile bağlamıştır. Birçok araştırmacılar, özellikle de V.G.Yegorov ve diğerleri bu fikri desteklemişlerdir (3.67). Kanaatimizce, G.Ramstedtin etimolojisi gerçeğe daha yakındır. İlk dönemlerde Türk ve Moğol dillerinde ortak kullanıldığını tahmin ettiğimiz **bar - // - barı-** “*tutmak, tutunmak*” fiilinin Moğol dilinde **barmak** gibi türeme biçimi de vardır. (3.69) Böylece, parmak kelimesinin **bar - // barı-** “*tutmak, tutunmak*” anlamlı eski kelime kökü ile bağlı olduğunu, -mak ekli taşlaşmış biçimin tüm hareketin icrası için alet, araç anlamı taşıdığını söylemek mümkündür. Burada eylemin icra amacına yönelik süreç anlamı da görülmektedir.

Başmag. Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33). Başmaq kelimesinin etimolojisi hakkında da Türkoloji’de birbirine çelişkili görüşler vardır. L.Budakov, K.Brokelman, A.M.Şerbak bu sözün başmaq // baspag gibi biçimlerine dayanarak “*buzagı, bir yaşar dana*” anlamlı başmaq kelimesi ile ilgili olduğunu ileri sürmüşler (3.94). Fakat bu araştırmacılar kelimenin etimolojik yapısını belirlemediklerine göre sadece zahiri benzerliğe dayanarak fikir söylemişlerdir. Türkoloji’de başmaq biçimli iki heceli kelimelerin türeme biçimleri olduğu fikrinin geniş yayılmasını dikkate alarak bu sözü mutlak şekilde türeme söz olarak kabul etmek gerekir. Mevcut fikirler içerisinde A.Zayonçovski’nin etimolojisi daha doğru sayılabilir. A.Zayonçovski başmaq sözünü eski Türk yazılı metinlerinde sıkça kullanılan **ba-** “*bağlamak*” fiilinin işteş türdeki biçimi ile ilişkilendirir. **Ba-ş- / mak / (7.31)**

Hatırlayalım ki, **ba - // bay-** “*bağlamak, örmek*” fiili bağ-, bağla- sözlerinden daha eskidir. Tatar dilinin ağızlarında “*ev ayakkabısı*” anlamında baymag sözünün işlenmesi (*burada -mag bay- köküne*

eklenib) ve başmak biçiminin etimolojik açıdan ba- “*bağla-mak*” fiilinden -ş çatı belirtisi -mak eki aracılığıyla türediğini kanıtlıyor. Başmak sözü aynı anlamda fars diline de geçmiştir (14.395)

Ötmək “*ekmek*”. Ağanzun ötməgi sizə halal olsun (60); Yanmış arpa ötməgi acı soğan öyni, degil (75); Qara sağac altmda köməcdən nə var? Ötməkdən nə var?(62).

Bu söz “*ekmek*” anlamında İbn Mühenna, Ebu Hayyan sözlüklerinde, M.Kaşğari Divanı, “*Bulğatül-müştak*” vb. yazılı metinlerinde kullanılmaktadır. Kuman metinlerinde, “*Et-töhfe*” de, ayrıca Kazak (*ağızlarında*), Uygur dillerinde bu kelimenin ötmək ve ötpək seçenekleri kullanılmaktadır (4.114). L.Budagov Altay dilinde ötpök biçiminin kullanıldığını gösterir (1.260) Bu biçimlerin varlığı bizde böyle bir fikir oluşturur ki, **ötmək** // **ötmək** sözü ot “*od*” kökü ile ilgilidir. Bu kökün fiil bağıntılı biçimlerinin varlığı **ütmək** fiilinden ortaya çıkıyor. Böylece, **ot** // **öt** // **üt** kökünün tarihsel bağdaştırmacı biçimde isim fiil işlevi taşıdığı ve **ötmək** // **ötmək** “*ekmek*” kelimesinin aynı fiil kökünden oluştuğu tahmin edilebilir. Karşılaştırma için gösterelim ki, çağdaş Azerbaycan dilinde kullanılan “*çörek*” sözü de aynı semantik model bazında yapılmıştır. Çörek kelimesinin kökü çöre - // çörge- “*yakmak, dışarıdan ateş vermekle kızartmak*” sözü aracılığıyla belirlenir (1.493). Görüldüğü gibi, Çağatay, metinlerinde kullanılan **çöre-** // **çörge-** sözü ile **üt-** fiilinin anlamı tam aynı. Bu olguya dayanarak hem **ötmək**, hem de **çörek** sözlerinin “*kızartılmış, ateş aracılığıyla yüz kapağı yakılmış*” anlamı ifade ettiğini söylemek mümkündür. Aklınıza gelebilecek basit konuşma dilinde kullanılan **eppek** biçimi de geri asimilasyon süreci sonucunda **ötmək** // **ötpək** biçiminden oluşmuştur: **ötpək** // **ötmək** > **əppək**.

Yaşmak “*yüz örtüsü, örtü*”: *Ərə varalıdan bərü dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi* (33); *Banıçiçək yaşmaqlandı, xəbər sordu* (54).

Önceki kelimelerle karşılaştırıldığında yaşmak kelimesinin kökünü daha kolaylıkla ayırmak mümkündür. Yaş- “*gizlenmek*” fiiline M.Kaşğari divanında, Uygur yazılarında rastlanmaktadır. : Örneğin: Ol meni görüb yaşdı “*o beni görüb gizlendi*” Aynı köke -ur eki eklemekle yaşur - “*gizlemek*” biçimi oluşmuştur: Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur (102).

Böylece, kesin olarak söylenebilir ki, yaşmak “*yüz örtüsü*” sözü -mak eki aracılığıyla yaş- “*gizlemek*” fiilinden oluşmuştur. Yaşmak kelimesi Arapça ve Farsçaya da geçmiştir (13.138)

Çakmak: Qaranğu axşam olanda qayğulu çoban, qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban (25); Kafərlər üçün leşindən bir böyük dəpə yığdı, çaqmaq çaqub od yaqdı (23); Ala yılan sökməz ormanını çaqmaq çaqub oda uram (90).

Bu söz **çak-** “*ateşlemek, ateş çıkarmak*” fiilinden türemiştir. Çak- “*ateşlemek, ateş çıkarmak*” fiili aynı anlamda M.Kaşğari divanında, Uygur yazıtlarında kullanılmıştır (2.140). Bu metinlerdeki çoğ- “*alev, parıltı, kıvılcım*”, çuk- “*tutuşmak, kıvılcım vermek*” sözlerinin de çak- fiili ile ilgili olduğunu tahmin ediyoruz.

Çomak: Çomağı omuzuna buraqdı (131); Andan Dönəbilməz Dülək Uran altı pərlü çomağılə **at dəpüb** gəlüb yuqarıdan aşağı kafəri qatı urdı, alımadı.

“*Dede Korkut*” kitabından getirdiğimiz örneklerde çomak sözü çağdaş dilden farklı olarak “*savaş silahı*” anlamındadır. **Çomak** sözünün biz **tokmak** kelimesi ile aynı kökten olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimizce, söz öncesinde t ~ ç değişimi sonucunda **tokmak** sözü **çokmak** biçimine düşmüş, daha sonra ise söz ortasında g ~ ğ değişmesi ve son sessiz harfin düşmesi sonucu çomak seçeneği oluşmuştur. Söz kökünde **tok-** // **çok-** // **ço-** yönünde fonetik değişim yaşandığını Kazak ve Başkurt dillerindeki **çokmar**, **çokman** “*değnek*”, Kırgız dilindeki **çokbar** “*değnek*”, Çağatay metinlerinde **çokum** “*değnek*” sözleri ile de ispat edilebilir (1.496) Bu kelimelerin hepsinde **çok-** fiil kökü ayrılır. **Çok-** fiili bağımsız halde erken dönem Çağatay yazıtlarında “*ucu şiş aletle darbe vurmak, delmek*” anlamında kullanılmıştır. Bazı metinlerde bu fiilin çoğ- seçeneği de görülüyor. Tüm bunlar çomak kelimesinin **ço-** / **çoğ-** fiilinden **-mak** eki aracılığıyla oluşumunu söylemeye esas verir.

“*Dede Korkut*” kitabında mastarın ifade biçimlerinden biri olan **-ma // -me** ekinin de söz türetici fonksiyonda olduğu görülüyor. **-mak // -mek** eklerinde olduğu gibi, bu ek aracılığıyla türetilen fiilî isimlerde de gramer anlam esas teşkil eder ve bu biçimi, hemen hemen tüm fiillere eklemek mümkündür.

Morfolojik yapının şekillenmesinde **-ma // -me** ekinin gramer anlamıyla yanı sıra, söz türetme işlevi de önemli yer tutar. Aynı ekin sesteş fonksiyonlarda görev yapması dilin gramer yapısının evriminde doğal hal gibi görünüyor ve gelişmenin çeşitli aşamalarını içermektedir. İşte bu nedenle gramer biçimlerin evrimindeki genel düzenliliği esas tutan birçok araştırmacılar **-ma // -me** ekli kelimelerin üç kelime öbeklerine bölümüne **-fiil (fiilî isim veya mastar)**, isim ve sıfatlara aitliğini, söz türetici fonksiyonun bu sözlerde daha eski olduğunu özellikle dikkate çarptırırlar.

-ma // -me biçimi söz türetici fonksiyonda kullanılırken fiile ait hareketli belirtilerden (*çatı, olumsuzluk, çekim*) izole edilir, ya da söz köklerinde bu belirtileri taşıyan ekler taşlaşmış biçime dönüşüyor. Söz türetici fonksiyonlu **-ma // -me** eki sadece geçişli fiillere eklenir, maddi ve niteleyici anlamlar oluşturuyor. Maddi türemiş kelimelerin içeriğinde **-ma // -me** eki araç, sonuç veya nesne anlamları biçimlendirir. Nitelikle bağlı farklı yönü ise **-ma // -me** ekli kelimelerin bazen diğer kelimelerle sözdizimsel ilişkiye girerek tamlama oluşturmalarıdır. Bu açıdan “*Dede Korkut*” kitabının dili özellikle dikkat çekmektedir. Burada kullanılmış bazı eski deyimlerde **-ma // -me** eki bileşenlerin birbirine bağlanmasını sağlamıştır. **Örneğin: *Takur aydır: “Bu yigid ianadan toğma soyun!” (87); Baxdı-gördü bu Banıçığək otağıymış ki, Beyrəğin beşikkərtmə nişanlısı- adaxlustydı (54).***

-mak // -mek ve **-ma // -me** eklerinin tarihi gelişiminde gözlemlenen bazı yakın anlamsal süreçler bu eklerin kökenini birbirine bağlamak için yardımcı oluyor. Bu konuda Türkoloji’de iki görüş var: 1) Öncelikle **-ma // -me** eki, sonra ise **-g // -k** eki ile birleşmesi sonucu **-mak // -mek** biçimi ortaya çıkmıştır; 2) **-ma // -me** eki **-mak // -mek** ekinden **-g // -k** eklerinin düşmesi sonucu oluşmuştur. (11.163) Bizce, birinci görüş gerçeğe daha yakındır. Çünkü ikinci fıkra temelinde duran paralelliği fonetik açıdan açıklamak mümkün olsa da, mantıksal açıdan tutarlı delillerle ispat etmek çok zordur.

-ma // -me söz türetici eki Azerbaycan dilinin erken döneme ait yazılı metinlerinden bugüne kadar kullanılmaktadır. Bu ek aracılığıyla yapılan sözlerde **-mak // -mek** eki ile karşılaştırıldığında kök biçimbirim daha az asemantik olmaya tabi tutulmuştur. Fakat onların da içerisinde asemantik olmuş köklere rastlanmaktadır. Bu sözlerin bazısı tarihsel taşlaşmış biçimde Azerbaycan dilinden Fars diline geçmiş, tekrar alınma süreci sonucunda dilimize dönmüştür. Bu süreç aynı zamanda **-ma // -me** ekinin söz türetme fonksiyonunun eskiliğini kanıtlayan olgulardan biri olarak alınabilir.

“*Dede Korkut*” kitabında **-ma // -me** ekli maddi ve niteleyici biçimlerin büyük çoğunluğu çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır. Bazı biçimler ise kullanımdan çıkmıştır.

Bağdama. Bu söze sadece “*Dede Korkut*” kitabında rastlanır: Qavradı, qızın bağdamaşın aldı (55); Bu sözün yanında destanda bağda fiili de kullanılmıştır: Bu gəz Beyrək qızın incə belinə girdi bağdadı, arxası üzərinə yerə urdı (55).

Bağdama sözünü S.Elizade çağdaş metinde “*göğüs bağı*” (5.153) gibi, M.Ergin ise “*sarılma*” gibi (2.34) açıklama gertirmişlerdir. M.Ergin bağda- fiilinin “*güreşde sarma takmak*” anlamında kullanıldığını gösteriyor. Sonuncu görüşe dayanarak **bağdama** kelimesinin **bağda-** “*sarılmak*” fiilinden oluştuğu tahmin edilebilir.

Boğma: Bu söz çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır: Böylə degəc boğazca Fatma aydır: “*Buy, dəli boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı*” (55).

Boğ- fiilinden türemiştir.

Kavurma: Qo ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının ögünə ilətsünlər (53).

Sözün kökü kavur-//kovur- fiilidir.

Kıyma "kıyık": Qara kıyma gözlərin çöngəlməsəydi, ağam Beyrək diyərdim, ozan sana (62); Qazanın qara kıyma gözlərin uyxu almış açgıl axı (39).

Bu söz kıy- "kesmek" fiilinden yapılmıştır. Kıy- fiiline M.Kaşğari Divanı, "Kutadgu Bilig" vs. yazılı metinlerinde rastlanmaktadır. Bu fiilden kıya (*bakmak*), kıygacı (*bakmak*), kıyma, kıyık gibi sözler de oluşmuştur.

Depme "darbe (tekmeyle vurma)": Dəvəyə bir dəpmə urdı (90).

Kelimenin kökü **tep - // dep-** "tekmeyle darbe vurma" fiilindendir. Tekme//tepi söz de aynı kökten yapılmış.

Yeme-içme: Yeddi gün yeddi gecə yemə-içmə oldı (78); Oğuz bəgləri söhbətə dərilmışdi. Yemə-içmə idi (94).

"Dede Korkut" kitabında ve başqa yazılı metinlərdə bu söze yeme içme biçimində də rastlanmaktadır.

Yeletme "saz havası":Ozan gəldi, yelətmə çaldı (KDQ, 96). M.Ergin bu sözü yiletme gibi okumuştur.

S.Elizade yazıyor: "Yeletme dans şarkısının adıdır. Onu çağdaş "Vakzalı" şarkısı gibi düşünebiliriz. İhtimal," **iletme // yiletme** "götürmek, uğurlamak" fiili ile ilgilidir (5.224).

Çatma: Topuğunda sarmaşanda qara saçlum, Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! (35).

Bu söz **çat-** fiilindendir. L.Budagov **çatmak** (*ulaşmak*) fiilinin "çarpmaq, birləşmək, çarpışmaq, bağlamak" anlamlarında Türk ve Tatar dillərində istifadəsini göstərir (1.453).

Kanaatimizce, **çatma** "birləşik, kavuşuk, kavşak" sözü bu anlam temelinde şəkillənmişdir. Çağdaş Azərbaycan dilində **çatık, çatak, çatı** sözlərinin də eyni kökten türediyi söylənebilir.

Yazılı metinlərimizdə istifadə edilmiş bəzi sözlər vardır ki, onlar ortaçağda fars dilinə keçmişdir. Bu eyni sözlərin Türk kökenli olduğunu belirlemək üçün **-ma // -me** eki önəm arz etməkdədir. Bu tip kelimələr **girişme, sürme, yağma** vb. kelimələr göstərilə bilər. Bəzi araştırmacılar **vesme** sözünü də **bas-** kökündən türemiş Türk kökenli söz olduğunu savunurlar.

Sürme: E.Demirçizade (4.14), H.Zerinazade (14.316) və başkaları sözün sürtmək //sürmek fiilindən türediğini yazarlar. Tarih açıdan sürmek seçeneği daha fazla kullanılmıştır. "Dede Korkut" kitabında sadece sürmek biçimine rastlanır.

Yağma. Ortaçağın ilk dövrlərində yağma biçimində istifadə edilən bu söz Tebriz, Erdebil ilçələrində yağma eyni telaffuz edilmiş və fars dilinə də bu bölgələrdən keçmişdir. Farsça yağma fonetik biçimini alaraq yenidən dilimize dönmüş və yağma seçeneği yağma seçeneğini sıkıştırıp çıkarmıştır. Yağma seçeneğinden yağmaçı, yağmalamak sözleri də türemiştir. Pəs bir uğurdan bəglər hasara yürüşetdilər, yağmaladılar(108).

Bizə görə, **yağma // yağma** sözü **yağ-** kökündən türemiştir. Şu kök **yağ** keliməsinin içində də kendini göstərir. Yağ köküne "yağma etmək" anlamında bağımsız şəkildə rastlamadık. Fakat **yarmak** fiilində eyni anlam korunmuştur. Örneğin: **ev yarmak** "evi yağma etmək". Bu uyumlığa görə **yağ-** və **yar** köklərinin tarihsel "yağma yapmak" fiilindən türediği tahmin edilebilir.

Sonuç olaraq söyleyebiliriz ki, etimolojik araştırmalar -mak // -mek ve -ma // -me ekinin söz yapma işlev kazanması dilimizin tarihinin eski dövrlərindən başlamıştır.

KAYNAKLAR

- Будагов Л. Сравнительный словарь туруцко-татарских наречий. СПбрг.,ч.,1868,260
- Dedekorkut kitabı. Indeks-gramer. Ankara, 1991,s.34
- Дренетюркский словарь. Л.1969, с.246
- Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*) ,М.,1978, с.67
- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
- Курышжанова А. Исследование по лексике “*Тюркско-арабского словаря*”. Алма-Ата, 1970, с.114
- Mədatova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı,2002.
- Тумашева Д. Конбатыш Себер татарлары теле. Казан, 1961,с.23
- Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. ВЯ. 1961,№2, с.31;
Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*) ,М.,1978, с.94
- Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977, s.138
- Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.395

Dede Korkut'un Mukaddimesi Üzerinden "Devlet"e Dâir Düşünceler

Veysel Gökberk MANGA *

Bir insan topluluğunun ilk kez nerede ve nasıl devlet kurduğu sorusu, aslında, bir insan topluluğunun ilk kez nerede ve nasıl kurulduğu sorusunu içkindir. İnsanın yalnız başına hareket edemeyeceği, daha doğrusu, yaptığı her şeyin sonuçlarının, kendisinden başka kişileri de etkileyeceği her durumda bir topluluğun varlığından söz edilebilir. Bu durumda, aynı zamanda ortaya bir devlet de çıkabilir çünkü artık alınacak kararların belirli kurallara tâbi tutulması, yapılacak işlerde topluluğu oluşturan kişilerin görüşlerini ortaya koyması ve bir tartışma kültürünün oluşması gerekir. Böylece bugünkü mânâda devlet, çeşitli derecelerde oluşmaya başlamış demektir.

Yine de, burada devlete biraz tarihselci bakmak gerekirse, söz konusu bakışın anakronik bir tarafı olduğunu itirâf ya da hiç yoksa kabûl etmek uygun düşer. Bugünden bakarak, kafamızda oluşturduğumuz devletin karşılığını tarihin içinde ve tarihî metinlerde aramak bizi yanıltabilir. Tarihte devleti aramak için, "*devlet nedir?*" sorusuna verdiğimiz bir cevâba ihtiyâcımız vardır ve müfekkiremizi aramaya sevk eden bu cevâp, biz farkına varmadan bir önkabûle dönüşebilir. Otto Rank'a göre, ilk efsânenin ne olduğu gibi bir soru sormak zamân kaybıydı, anlamsızdı, büyük ihtimâlle ilk efsâne hiç var olmadı;¹ buradan yola çıkarsak belki de ilk devlet ve ilk toplum da hiçbir zamân var olmadı.² Belki geçmişte oluşturulan ama ilk olmayan bir insan topluluğu –yâni âileler ve akrabalar birliği, bir düşmana karşı bir araya gelmiş kalabalıklar, doğal duruma ve felâketlere karşı güçlerini birleştirmek zorunda kalmış çâresizler vb.-, yüzleştikleri zorluklarla başa çıkabildiklerini gördüklerinde kendilerini daha kuvvetli, muktedir, hattâ neredeyse doğanın hâkimi gibi, biraz tanrısal bile duyumsadılar; ancak göz önünde bulundurulması gereken şeylerin en önemlilerinden birisi, bu tip birleşmelerin her zamân bir devlet organizasyonuna doğru evrilmeyebileceğidir. Meselâ, Çin'e yâhut Moğollara karşı birleşen bir Türk topluluğunun, düşman zayıfladıktan veya kendileri özgüvenlerini kazanana kadar güçlendikten sonra, hâkimiyet hakkını ele alabilmek için birbirlerine girdikleri birçok olay sıralanabilir. Böylece, şahsî ve âilevî bâzı ihtirâsların devletleşmenin önünü almış olması durumu doğar ki Türk tarihi bu tip birçok olayla doludur.

Eski toplumların bugünkünden çok daha farklı yapılar arz etmesi gerektiğini düşünebiliriz. Nitekim öyledir de. Bugün "*ilkel*" olarak nitelediğimiz dinler, insanların doğanın bir parçası olduklarını hissettikleri dinlerdir; insan, hâlâ doğal dünyanın bir parçasıdır.³ O kadar ki, Jung, "*ilkel*" insanın, kendi farkındalığının en düşük, nesnelere bağımlılığının en yüksek düzeyde olduğunu söyler.⁴ Doğal dünyânın bir parçası olmaya devâm eden bu insan, elbette bizim modern alışkanlıklarımıza göre fazlasıyla câhil, şaşırtıcı derecede kör ve hattâ "*çocuk gibi*"⁵ kalacaktır. Sözlerinin çoğu bize masal gibi gelecektir, "*hikâye anlatacaktır*," söylediklerini inanılmaz bulacağızdır ve böyle saçma şeylere nasıl inandığına akıl erdiremeyeceğizdir. Gerçekte ise mitler, mitik insanın gündelik hayatının parçasıdır. Doğal dünyânın unsurlarından biri olan insan, en az bu dünyânın diğer varlıkları kadar gerçektir ama tam tersi de doğrudur ve meselâ Dede Korkut'taki, tek gözüyle tek taraflı bir bakış açısını temsîl eden Tepegöz de, çobanın tecâvüz ettiği peri kızı da en az onun kadar gerçektir: anlatıcının da, dinleyicilerinin de bu konuda herhangi bir tereddüdü yoktur. Çünkü bu evrende anlatılan, "*gerçeğin bir parçası hâline gelir*."⁶ Burada da, artık tartışılmaz gerçek olan varlıklar ve olayların nasıl anlatıldığı meselesi önümüze çıkar.

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Araştırma Görevlisi.

¹ Otto Rank, Kahramanın Doğuş Miti, çev.: Gökçe Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 12-13, 4 numaralı dipnot.

² Bu tartışmalara dâir ayrıntılar için bkz.: Johan Kaspar Bluntschli, The Theory of the State, Batoche Books, Kitchener, 2000, s. 22-24.

³ Erich Fromm, Özgürlükten Kaçış, çev.: Şemsa Yeğin, Payel Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43; Ernst Cassirer, Devlet Efsanesi, çev.: Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 2005, s. 81-83.

⁴ Carl Gustav Jung, Rüyalara, çev.: Aylin Kayapalı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 71.

⁵ Karl Abraham, Rüyalara ve Mitler, çev.: Emine Nur Gökçe, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 49.

⁶ Alberto Manguel, Palmiyeler Altında Stevenson, çev.: Cem Akaş, YKY, İstanbul, 2013, s. 19.

Cassirer, “*ilkel*” insanın düşüncelerini yalnızca soyut simgelerle değil, somut olarak ve doğrudan dile getirdiğini söyler. Nesnelerin adları, onların doğruluğunu/hakikatini vermek için değil, özel bir yönlerini vurgulamak üzere kurgulanmış ve bununla sınırlanmışlardır.⁷ Demek oluyor ki, görülen ve algılanabilir olan vardır, diğerleri bir çeşit fikir yürütme sonucu varlık kazanırlar ama kazandıkları anlam, göründükleri ve algılandıkları durumla bağlantılıdır. Mitik metinlerin ve rüyâların şiirsel olmaları elbette tesâdüfe yorulamaz; şiir dili imgeseldir, mit ve rüyâ dili de öyle. Şiir ya da mit-rüyâ sözcükleri, ne kadar çok anlama gelirlerse o kadar iyi seçilmiş sayılırlar. Bu da, bir kelime gibi görünseler de, özellikle soyut anlamlar da içeren bu sözlerin, aslında birer imge olduğunu gösterir. Çok anlamlılık mitle rüyâyı da şiiri de iyi kılar. Çok anlamlılık bir tür anlaşılmazlığı doğurur ama bu anlaşılmazlık aynı zamânda başka bir anlamlandırmayı getirir: her şeyin anlaşılmasının bir zorunluluk olarak dayatılmadığı bir anlamlandırmayı.⁸ Mit-rüyâ dili –en azından- iki-yüzlüdür fakat kötü mânâda değil.

Mitik insanların doğal varlıkları tanımlamak için daha fazla kelimeleri vardır. Bugün bizim farkına varmadığımız birçok ağacın, çiçeğin, meyvenin adını bilirler. Lévi-Strauss, bu durumu, “*gerçeğin özelliklerine karşı daha sürekli bir dikkatin, bunlar arasında yapılabilecek ayrımlara karşı daha canlı bir ilginin varlığına tanıklık*” etmeye benzetir.⁹ Ancak iş soyut kavramlara gelince, tâbir-i câizle dilleri dolanır, algımızda başka başka şeylere işaret eden birçok kavramı tek bir kelimeyle karşılayabilirler. Devlet kelimesi de bunlardan biridir.

Toplum ve devlete geri dönelim: Clastres, Eski Yunan Toplumu’ndan, polis’ten ve Herakleitos’un fragmanlarından beslenen Batı düşüncesine göre, bir insan toplumu ve devletin, var olabilmek için bölünmesi gerektiğini söyler. Siyasî iktidar kurumlaşmış olmalıdır, iktidarın kullandığı bir organ olarak devlet, toplumsal bölünmüşlüğü araç edinir ve yönetenlerin otoritesini yönetilenlere kabul ettirir.¹⁰ Bu çok belirlenimci mantık, belki Batı toplumları için gerçeği ifâde ediyordur. Platon’un karakterleri devletin ne olduğunu tartışırken, kendilerini şâirlerden ve söylediklerini de onların masallarından kesin olarak ayırırlar.¹¹ Bundan maksat, şiir ve mit devrinin kapandığının, artık tarihin başladığının, yazının egemen kılındığının, bundan sonra her şeyin kayıt altına alınacağını anlatılmasıdır. Yönetenle yönetilenin birbirinden kesin olarak ayrılması, yerleşik toplumlar için bir gerçekliktir; fakat Dede Korkut’un müellifi Türklerin, Batı toplumlarından bu noktada ayrıldıklarını görmek gerekir.

Orhun Yazıtları’nda birçok yerde Türklerin “*konduklarından, hükmettikleri toplulukları kondurduklarından, kondukları için başlarına felâketler geldiğinden*” bahsedilir.¹² Konmak tâbiri önemlidir çünkü dünyânın birçok yerinde tarih, göçebelerle yerleşikler arasındaki çatışmanın özetini andırır. Elbette dünyânın birçok yerinde yerleşiklik hüküm sürmeye başladıktan ve silahlar değişip göçebelik hızdan kaynaklı avantajlarını kaybettikten sonra, bu anlatı bir tarafın diğerine tahakkümünü aksettirmeye başlar; fakat bakıldığında, her toplumun kendi göçebelik ve yerleşiklik devirleri vardır çünkü “*ilkel*” insan avcı-toplayıcılık devirlerinde henüz yerleşik değildir, skalanın ilerleyişi de bellidir.

Batılı toplumlar, tarihlerini yazarken, düşmanlarının barbar ve göçebe olduğunu, şehirlere zarar verdiklerini söylemekten hoşlanırlar. Tabii bunun karşılığında, göçebeler de onlara tahkir ve tezyif

⁷ Cassirer, age, s. 80; 125.

⁸ Abraham, böyle bir anlamlandırmayı “aşırı-belirlenmişlik” olarak yorumluyor; Abraham, age, s. 58. Birazdan göreceğimiz üzere, mitik metinlerde seçilen sözcükler, tek-anlamlı değildirler. O hâlde bunların nasıl aşırı-belirlenmiş olarak nitelenebileceğine dâir çelişkili bir soru sorulabilir. Bizim de inceleyeceğimiz devlet kelimesi, Dede Korkut metinlerinde ve Türklerde bugünkü gibi tek bir anlama gelmiyordu, bağlamına göre farklı şeyleri işaret ediyordu; ancak sonuçta, mitin anlatılmasını doğrudan ilgilendiren, onu var eden amaca hizmet etmek üzere seçilmişti ve anlamlar arasında görece bir geçişkenlik vardı, böylece ortaya çıkan çok-anlamlılık, az sözcükle çok şey anlatabilmeyi sağlıyor, söz konusu çelişkiyi ortadan kaldırıyordu. Yâni, tekil olaylarda sözcüklerin anlamları aşırı-belirlenmiş oluyor ama bütüne bakıldığında kelimeler birçok anlamı içeriyordu.

⁹ Claude Lévi-Strauss, Yaban Düşünce, çev.: Tahsin Yücel, YKY, İstanbul, 2018, s. 27.

¹⁰ Pierre Clastres, Şiddetin Arkeolojisi, çev.: Sarp Tuna, Nora Yayınları, İstanbul, 2017, s. 6-7; 50-51.

¹¹ Platon, Devlet, çev.: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 68.

¹² Orhun Abideleri, haz.: Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 4, 8, 16, 22, 32, 40, 50, 56, 68.

ifâde eden yakıştırmalar yaparlar. Dışarıdan bakıldığında, göçebeliliğin ve yerleşikliğin birbirlerine karşı çeşitli avantajları olduğu görülür: göçebeler doğayla iç içedir, daha önce de söylendiği üzere onun bir parçasıdır, hayâtlarını doğaya göre ayarlarlar ve döngü üze hareket ederler, böylece bir bilinçdışı –ama asla bilinçsizlik değil- faaliyeti olarak önemsizliklerinin farkındadırlar. Bu önemsizlik onları, doğa kadar önemli oldukları fikrine ulaştırmış olabilir. Buna karşın, yerleşikler, doğadan “*korunmanın*” yollarını göçebelere kıyasla daha iyi keşfetmişlerdir, anneliğin ve vermenin sembolü olan toprağı “*yarmış,*” ekip biçmiş, ondan ürün almış ve onu da hâkimiyetlerine almışlardır. Ürünlerini, bozulmadan saklama yöntemlerini keşfederek, bu amaç için inşâ ettikleri depolarında muhâfaza etmiş, yılın her döneminde besine ulaşabilmiş, deyim yerindeyse kış aylarında rahatça nefeslenmişlerdir. Aynı şekilde, göçebeler yine bu gerekçelerle, yerleşiklere göre çok serttirler, medeniyetle doğrudan ilgilenmezler, hattâ medeniyetin göstergesi şehirler, onların tâbi bulundukları doğaya saldırıyı simgeler, şehirlere karşı bunca tahripkâr olmaları bundandır. Yerleşikler ise doğaya bir nebze de olsa hükmetmekle aşırı bir özgüvene kapılmış gibidirler, büyük felâketler hâric, yağmur kar gibi dış etkenler onların ev içi saadetlerine pek o kadar da hâlel getiremez. Doğanın tanrılarından o kadar da korkmalarına gerek yoktur artık çünkü kendilerinin soyut tanrıları doğanın tanrıları kadar müdahaleci görünmemektedir.

Söz konusu iki hayat tarzının ortasında bulunan konar-göçerlik, bunlara kıyasla daha dengeli bir yaşam tarzı oluşturmuş gibi duruyor. Göçebelerin algısı neredeyse tamamen somuttur, görmedikleri şeyleri hayâl edemezler ancak mitolojik yaratıkları gördüklerine de kendilerinin yaşadıklarına oldukları kadar emindirler. Diğer tarafta duran yerleşiklerse artık daha soyut düşünmeye başlamışlardır, sözgelimi devlet, yerleşiklerin algısında artık daha rijittir, sınırları belli ve değişmezdir, şehir devletlerinde bütün vatandaşların yönetime katılması gibi durumlar söz konusudur, kavramsallık mümkün kılınmıştır, felsefenin temelleri de bu sâyede atılmıştır. Konar-göçerlikte ise, hâlâ dünyâda aklın almayacağı yaratıklar vardır ancak bu somut-mitolojik yaratıklar soyut inançlarla iç içe geçmeye başlamıştır. Deli Dumrul’un karşılaştığı Azrail, İslâm’a göre insanların, yalnızca ölümleri gördükleri ve görünce öldükleri bir melektir. Fakat Deli Dumrul –adının önündeki “*deli*” lâkabının hakkını verircesine- önce Tanrı’ya küfrederek, Azrail’le dövüşür, neredeyse onu yenip kaçıtır, ardından Azrail’in büyüklüğüne kâni olarak, onun da bağlı bulunduğu Tanrı’ya yalvarır, affını ister ve affedilir de.¹³ Deli Dumrul’un Tanrısı, konar-göçerler gibi, eski dinlerin dağ başında yaşayan tanrılarıyla –ki onlar gerektiğinde insan içine çıkarlardı- yeni ve kurumlaşmış dinlerin görünmez tanrıları arasında bir yerdedir.

Buradan bakılınca, Dede Korkut devri Türklerinin kavramlar konusunda, ne göçebeler kadar kafası karışık, ne de yerleşikler kadar sonuca varmış olmaları gerekir. Esâsen “*Dede Korkut devri Türkleri*” diye bir tâbirin görece bir muğlâklık olduğunu da söyleyelim. Çünkü Dede Korkut anlatıları, 9. yüzyıldaki tarihî olayları da içerir ama 15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyılın başında kayıt altına alındıkları yönünde emâreler vardır.¹⁴ Bu sırada Oğuz Türkleri, Maveraünnehir’den Balkanlara doğru uzanan hattı ellerine geçirmekle meşgûllerdi.¹⁵ Dolayısıyla, Dede Korkut, tek bir Oğuz topluluğuna âit değil gibidir. Nitekim anlatıcı, Mukaddime’de Osmanlıların iktidârının sürer olmasını diler,¹⁶ fakat hikâyelerin en üstünde “*Hanlar Hanı Bayındır Han*” oturur¹⁷ ve Akkoyunlular Oğuzların Bayındır boyundan geldiklerini iddia ederler.¹⁸ Ayrıca olaylar, Türkmenistan’dan Anadolu’ya uzanan bir coğrafyada cereyân eder.¹⁹ Bu uzun tarihsel devir, Türklerin daha göçebe konar-göçerlikten daha yerleşik konar-göçerliğe geçiş dönemlerini kapsar.

¹³ Dede Korkut Kitabı, haz.: Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2018, 58. Baskı, s. 123-135.

¹⁴ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, Devlet Kitapları, İstanbul, 1973, s. LI-LXXXIII.

¹⁵ Oğuzların tarihî serüveni için bkz.: Faruk Sümer, Oğuzlar, TDAV, İstanbul, 1999.

¹⁶ Dede Korkut Kitabı, Orijinal Nüshalar, c. 2, haz.: İlhan Genç, Atabey Kılıç, İ. Hakkı Aksoyak, TOBB Yayınları, Ankara, 2013, s. 59a.

¹⁷ Gürol Pehlivan, Dede Korkut Kitabı’nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım, Ötüken, İstanbul, 2015, s. 326, 368.

¹⁸ John E. Woods, Akkoyunlular, çev.: Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 67-71.

¹⁹ Gökyay, age, s. 84-106.

11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan²⁰ Divanü Lügati't-Türk'te Arapça kökenli devlet kelimesi bulunmaz. Ancak devlet kelimesi birkaç başka tâbirle karşılanır. “*Kıw*” kelimesi “*baht, devlet*” karşılığı olarak verilir.²¹ Yine “*kut*” kelimesi, “*kutluluk, devlet*” mânâlarına gelir ve şöyle bir beyit nakledilir:

*Kut kuwıǵ berse idhim kulinǵa,
Künde ıǵı yükseben yokar agar.
Tanrım bir kuluna kutluluk verirse her gün onun işi yükselir.*²²

Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlük'üne göre devlet, “1- Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık; 2- Bu tüzel varlığın yönetim organları; 3- Büyüklük, mevki; 4- Mutluluk; 5- Talih,” demektir.²³ Buradan başlayıp ilerlersek, DLT'deki, “*Beg eli= Beyin buyruğu altında bulunan vilâyet,*” anlamına gelen “*el*”²⁴ maddesi, birinci anlamla örtüşür. “*El*” ve *il*” kelimeleri de, Güncel Türkçe Sözlük'te “ülke, yurt, halk, ahâli, oba, aşîret; devlet” anlamlarını karşılar.²⁵ DLT'de, aynı kelime, “İki bey arasında barışıklık,” mânâsına da gelir.²⁶ Derleme Sözlüğü'nde, Bodrum ve Marmaris ağızlarındaki “devletli” sözcüğü “deöletli, devlet kuşu, baykuş” mânâlarını içerir.²⁷ Yine Erzurum İli Ağızları Sözlüğü'nde “devlet,” “zenginlik” demek.²⁸ Tarama Sözlüğü'nde “devleti dönmek,” “talihi kötüye dönmek”le karşılanır.²⁹

Dede Korkut'un Mukaddimesi'nde devlet birkaç kere, birkaç farklı anlamda geçer:

1- “*Tekebbürlük eyleyen Tanrı sevmez,
Gönlünü yüce tutan erde devlet olmaz.*”³⁰

2- “*Kız anadan görmeyince öğüt almaz,
Oğul atadan görmeyince sofrı çekmez,
Oğul atanın sırrıdır(yeteridir)*³¹, *iki gözünün biridir,
Devletli oğul kopsa tirkeşinin tiridir,
Devletsiz oğul kopsa ocağının körüdür,
(Devletli oğul kopsa ocağının közüdür.)*³²

*Oğul yanılusun baba ölüp malı kalmasa,
Baba malından ne fayda, başta devlet olmasa,
Devletsiz şerrinden Allah saklasın kamumuzu,
Hanım hey, begüm hey!*”³³

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk, c. 1, çev.: Besim Atalay, TDK, Ankara, 1985, s. XIV.

²¹ DLT, c. 1, s. 332.

²² DLT, c. 1, s. 320.

²³ “Devlet,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=devlet>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.12.

²⁴ DLT, c. 1, s. 48.

²⁵ “El,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=el>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.13; “İl,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=il>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.15.

²⁶ DLT, c. 1, s. 49.

²⁷ Derleme Sözlüğü, c. 4, TDK, Ankara, 1993, s. 1443. Baykuş, Türklerde aynı ânda hem kutsal sayılan, hem de uğursuzluk getirdiğine inanılan bir kuş (Sevda Gülakan Kaman, “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine,” Turkish Studies, 10/8, ss. 1137-1154.); ancak mitolojik yaratıkların neredeyse hepsi için bu durum söz konusu. Bu da tanrısallığın kökenleriyle alakalı. İnsanlar kutsal saydıkları yaratıklardan ilk önce korkuyor olmaları. Korkunun tapınmakla ontolojik bir bağı var. Baykuş da büyük ihtimâlle korkulan ve tapılan kutsal kuşlardan birisiydi. Nitekim bu maddede, devlet kuşu olarak gösteriliyor.

²⁸ Efrasiyap Gemalmaz, “Devlet,” Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) <https://sozluk.gov.tr/?kelime=devlet>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.25.

²⁹ Tarama Sözlüğü, c. 2, s. 1125.

³⁰ Dede Korkut Kitabı, c. 2, s. 59a.

³¹ Dede Korkut Kitabı, c. 2, s. 59.

³² Dede Korkut Kitabı, c. 2, s. 3-4a. Dede Korkut'un Dresden Nüshâsı'nda yazar ya da müstensih, Vatikan Nüshâsı'nda devletli-devletsiz oğul üzerinden yaratılan zıtlığı ortadan kaldırmış görünüyor.

³³ Dede Korkut Kitabı, c. 2, s. 59.

3- "Ata adını yürütmeyen horyad oğul ata belinden gelmese yeğ,
Ana rahmine düşüp doğunca doğmasa yeğ,

...

Ata adın yürütende devletli oğul yeğ,

"Hak size yaman getirmesin, devletiniz pâyende olsun hânım hey!"³⁴

Görüldüğü üzere, ilk alıntıda anlatıcı, "büyükleneni Tanrı sevmez, gönlünü yüce tutan erde büyüklük olmaz," der. İkinci alıntıda, "tâlihli/becerikli oğlun babanın sadağındaki ok, tâlihsiz/beceriksiz oğlunsa babanın ocağının körü" olduğu söylenir. Dresden nüshâsında ise bu iki dizenin yerini, "tâlihli/becerikli oğlun babasının ocağının koru" olduğuna dâir bir mısra alır. Yine aynı alıntıda, "baba ölüp mal oğla kalsa bile, başta devlet/yönetim sistemi/onun organları olmazsa, yâni dirlik düzen sağlanmazsa, baba malının/zenginliğin fayda etmeyeceği" anlatılır ve bu devletsizin şerrinden Han'ı ve onun toplumunu Allah'ın koruması için dua edilir. Üçüncü alıntıda hem tâlihli/becerikli oğlun ata adını yürütmesinin iyi olduğundan bahsedilir, hem de Tanrı, Han'a ve onun düzenine, devletine, "mutluluğuna" yaman/kötülük/fenâlık getirmesin diye yom verilir. Burada da yaman kelimesinin zıddı üzerinden "iyilik, güçlülük ve mutluluk" anlamlarına varılabilir.

"Devlet" sözcüğü, çeşitli Türkçe sözlüklerde benim tespit edebildiğim on dokuz anlamı karşılıyor. Dede Korkut'un Mukaddimesi'nde ise aynı kelime, bu tâbirlerin altısı yerine kullanılıyor, ayrıca –başka yerlerde varsa da benim baktığım sözlüklerde göremediğim- üç anlama daha geliyor: beceri, iyilik, güçlülük.

"İlkel" insanlar büyük ihtimâlle, "devlet" sözcüğünün bugünkü mânâsını bilmiyorlardı. Bugün bu kelime, bir yönetim organizasyonunu karşılıyor. Dede Korkut'un konu edindiği Türkler ise, "ilkel" insanla modern insan arasında bir tür geçişi temsil ediyorlardı. M. Bilgin Saydam, Deli Dumrul'un başında bekleyip geçenden otuz üç, geçmeyenden döve döve kırk akçe aldığı köprüyü, eski dinden yeni dine geçişin köprüsü olarak görür.³⁵ Daha geniş bir açıdan, Dede Korkut Hikâyeleri de böyle bir noktada durur: anaerkillikten ataerkilliğe, eski dinden yeni dine, mitten yazıya,³⁶ göçerlikten yerleşikliğe, çok-anlamlılıktan tek-anlamlılığa bir geçiş. Eskiden daha somut olarak var olan fakat soyut/ölçülemez kavramları ifâde eden devlet, günümüzde daha soyut ama daha ölçülebilir/somuttur ve kelime, ilgi çekici olarak, diğer birçok anlamını yitirmiş, geriye kala kala yönetim sistemi ve onun organları kalmıştır. Fromm'a göre, mitik insanın algısında barış zamânında hayvanlar bile insanlarla savaşırlar, doğa insanla uyumludur, hiçbir varlık bir diğerine zarar vermez.³⁷ Bugünse, Fromm'un konu edindiği insanların zihnindekinin aksine, bu çalışma için seçilen "devlet" sözcüğünün de bize gösterdiği üzere, mânâ, insanın tarihsel süreçteki algısı gibi değişmiş, insan doğayı kendisine fazla-uyumlu ya da tâbi kılmış, uzlaşma itaate dönüşmüş ve "devlet" kelimesinin anlamı küçülmüş, kalıplaşmış görünüyor.

³⁴ Dede Korkut Kitabı, c. 2, s. 59.

³⁵ M. Bilgin Saydam, Deli Dumrul'un Bilinci, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 150-200.

³⁶ Kamal Abdulla, Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut, çev.: Ali Duymaz, Ötüken, İstanbul, 2012, s. 72-131.

³⁷ Erich Fromm, İsa Dogması, çev.: Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 183-192.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

- Abdulla, K., Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut, çev.: Ali Duymaz, Ötüken, İstanbul, 2012;
- Abraham, K., Rüylar ve Mitler, çev.: Emine Nur Gökçe, Pinhan Yayıncılık, İstanbul;
- Bluntschli, J. K., The Theory of the State, Batoche Books, Kitchener, 2000;
- Cassirer, E., Devlet Efsanesi, çev.: Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 2005;
- Clastres, P., Şiddetin Arkeolojisi, çev.: Sarp Tuna, Nora Yayınları, İstanbul, 2017;
- Dede Korkut Kitabı, haz.: Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2018, 58. Baskı;
- Dede Korkut Kitabı, Orijinal Nüshalar, c. 2, haz.: Genç, İ., Kılıç, İ., Aksoyak, İ. H., TOBB Yayınları, Ankara, 2013;
- Derleme Sözlüğü, c. 4, TDK, Ankara, 1993;
- Fromm, E., İsa Dogması, çev.: Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2017;
- Fromm, E., Özgürlükten Kaçış, çev.: Şemsa Yeğın, Payel Yayınları, İstanbul, 2011;
- Gökyay, O. Ş., Dedem Korkudun Kitabı, Devlet Kitapları, İstanbul, 1973;
- Gülakan Kaman, S., “*Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine*,” Turkish Studies, 10/8, ss. 1137-1154;
- Jung, C. G., Rüylar, çev.: Aylin Kayapalı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017;
- Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1, çev.: Besim Atalay, TDK, Ankara, 1985;
- Lévi-Strauss, C., Yaban Düşünce, çev.: Tahsin Yücel, YKY, İstanbul, 2018;
- Manguel, A., Palmiyeler Altında Stevenson, çev.: Cem Akaş, YKY, İstanbul;
- Orhun Abideleri, haz.: Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011;
- Pehlivan, G., Dede Korkut Kitabı’nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım, Ötüken, İstanbul, 2015;
- Platon, Devlet, çev.: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010;
- Rank, O., Kahramanın Doğuş Miti, çev.: Gökçe Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017;
- Saydam, M. B., Deli Dumrul’un Bilinci, Metis Yayınları, İstanbul, 2013;
- Sümer, F., Oğuzlar, TDAV, İstanbul, 1999;
- Tarama Sözlüğü, c. 2, TDK, Ankara, ?;
- Woods, J. E., Akkoyunlular, çev.: Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

İnternet Kaynakları:

- “Devlet,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=devlet>; son erişim: 11.11.2019, saat: 01.12;
- Efrasiyap Gemalmaz, “Devlet,” Erzurum İli Ağızları (*İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*) <https://sozluk.gov.tr/?kelime=devlet>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.25;
- “El,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=el>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.13;
- “İl,” Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=il>, son erişim: 11.11.2019, saat: 01.15.

KİTABI DEDE KORKUT DESTANLARINDA ÖVGÜ

Doç. Dr. Elza Semedli *

ÖZ

Makalede edebiyatta övgü geleneğinin tarihine kısa bir bakışla Türk edebiyatı, dili, tarihi, kültürü ve folkloru için son derece önemli bir eser olan Dede Korkut Hikayeleri ele alınarak bu hikayelerdeki övgü geleneğinin kendinden önceki yazılı Türk edebiyatı örnekleri ile karşılaştırmalı incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında Muharrem Ergin tarafından yayınlanan Dede Korkut Kitabı'ndaki 12 hikâyenin övgü unsurları ele alınmıştır. Bu övgü unsurları daha önceki çalışmamızda incelediğimiz Orhun abideleri, eski Uygur metinleri ve Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig'deki övgü unsurlarıyla karşılaştırılarak tasnif edilmiştir.

Çalışma, var olan bir durumu belge incelemeye dayalı bir biçimde betimlediği için nitel veri analizi ve karşılaştırmalı analiz tekniklerinden yararlanılarak gerçekleştirilen tarama modelinde betimsel bir çalışmadır.

Anahtar kelimeler: *Dede Korkut Hikayeri, övgü, Orhun abideleri, eski türk şiiri,*

GİRİŞ

Dünya edebiyatında ilk övgü örnekleri Antik Roma şiirinde görülmekle birlikte (*Tetley 2009:1*), Arap edebiyatında da Cahiliye Dönemi'nden beri esir ve tutsakların affedilmesi, herhangi bir bölgeye yönetici atanması ve hatta evde kalmış kızların evlenmesi amacıyla methiyeler yazıldığı bilinmektedir (*Gasimova 2007:187*). Banarlı'nın (*1987:187*) da belirttiği gibi bunlar “*herhangi bir şahsa, hükümdara yönetilmiş, dalkavukluk sayılabilecek methiyeler değil, mensubiyetiyle iftihar eden bir kabileye övgülerdi*”.

Türk edebiyatında ise övgünün ilk örneklerini Türkçenin ilk yazılı kaynaklarında Orhun Abidelerinde, Manici ve Burkancı çevrede yazılmış Uygur metinlerinde görmekteyiz. Klyastornı (*1964:53-54*) da “*tarihi-biyografik metinler*” başlığı altında topladığı bu abidelerin Türklerin ünlü hakanlarını vasfeden yazılar olduğunu kaydetmiştir. Orhun Abidelerini övgü açısından incelediğimiz bir başka araştırmada kağanlara yapılan övgüyü genelde aşağıdaki şekilde tasnif etmiştir.

1. Kağanların tanrı tarafından bağışlanmış “*kut*”a ve “*yarluk*”a sahip olmaları:
2. Kağanların halka ve millete gösterdikleri hizmetleri:
- 3- Kağanların cömertliği ve adaletliliği.
- 4- Kağanların milleti yoktan var etmeleri, düzene sokmaları
- 5- Kağanların alp, bilgili, doğru, yiğit ve cesur olmalarının övgüsü:
- 6- Kağanların seçkinliği, savaş yeteneği, liderlik vasıfları:
- 7- Türk devletinin gücü ve beylerinin, milletin dürüstlüğü

Yine aynı çalışmada Uygur dönemine ait eski Türk şiirindeki övgünün de kendi boyunu, ilini ve hanını övme boyutlarıyla Orhun Abideleri'nden ayrılmadığı, fakat övgüye bir de dinî unsurların eklendiğini tespit etmiştik. Uygur şiiri örneklerinde de hayvan, kuş, dağ, su, toprağa yapılan övgüler ile kahramanların ve “*kök böri*”nin övüldüğü görülmüştür.

* Khazar University, School of Education, Azerbaijani Language and Literature Department, Baku/Azerbaijan, esemedova@khazar.org

Türk edebiyatında Arap, Fars methiye geleneği ile yazılmış ilk eser olan Kutadgu Bilig’de aynı zamanda Türkçe ilk mesnevi olarak Allah’ın, Peygamber’in, Dört Halife’nin ve hükümdarın övgüsü yer almaktadır. Oğuz Türkçesi’nde yazılmış Dede Korkut Hikâyeleri’nin giriş kısmında da halk edebiyatı ürünü olmasına rağmen aynı methiye geleneğinin izleri görülmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde de İslamiyet öncesi Türk edebiyatında tespit ettiğimiz ve 7 başlık altında inceleyeceğimiz övgü unsurları bulunmaktadır.

1- Kendi, ilininin, yurdunun, halkının övgüsü

Dede Korkut Hikâyeleri’nde sevgi ve saygının göstericisi olarak övülen varlıklardan biri de vatan ve yurttur. Salur Kazanın düşman yağmalayan yurdu ile haberleşmesi bu anlamda manidardır.

*Kavum kable menüm kuma yurdum
Kulan ile sığın geyiğe konşı yurdum
Seni yağı nireden tarımış gözel yurdum
Ağ ban ivler dikilende yurdu kalmış
Karucık anam otıranda yırı kalmış
Oğlum Uruz oh atandan puta kalmış
Oğuz bigleri at çapanda meydan kalmış
Kara mudbak dikilende ocak kalmış (Ergin 1997, 100)*

Salur Kazanın Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boyda düşmanı övmesi karşılığında kendisini azat edileceği denen Salur Kazan kopuzu eline alıp kendi hünerlerini sayarken düşmana;

Kendü aslım kendi köküm sığağum yok,

Oğuz erenleri turur–iken seni ögmegüm yok diye cevap verir. (Ergin 1997, 236)

2- Dini motiflerin övgüsü

Dede Korkut Hikâyeleri Allah’ın övgüsü ile başlanır, peygamberin, halifelerin, Yasin suresinin, Hazreti Ali’nin ve torunlarının ve Kuran’ın övgüsü ile devam edilir. - Ağzı açıp öger olsam üstümüzde Tanrı görklü. Tanrı dostı din serveri Muhammed görklü. Muhammedin sağ yanında namaz kılan Ebu bekr Sıddık görklü. Ahır sıpara başıdur amme görklü. Hecsinleyin düz okınsa Yasin görklü. Kılıç çaldı, din açdı Şah-ı merdan Ali görklü. Ali-nin oğulları Peygamber nevaleleri Kerbala yazısında yezidler elinde şehid oldu Hasan ile Hüseyin iki kardaş bile görklü. Yazılup düzilüp gökden indi Tanrı ilmi Kuran görklü.

Daha sonra Kurani okuyan ulemalar, Mekke, Mekke’ye giden hacılar, ayine günü, hutbe, hutbe okuyan hocalar, dinleyen ümmet övgüsü gelir - Ol Kurani yazdı dizdi ulemalar öğrenince küydi piçdi âlimler serveri Osman Affan oğlu görklü. Alçak yirde yapılpdur Tanrı ivi Mekke görklü. Ol Mekkeye sağ varsa esen gelse sıdkı bütün hacı görklü. Sağış gününde ayna görklü. Ayna günü okıyanda kutbe görklü. Kulak urup dinleyende ümmet görklü. Minarada banlayanda fakı görklü.

Duha Koca oğlu Deli Dumrul hikâyesinde Deli Dumrul Allah-u Taala’yı şöyle över;

*Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tanrı*

.....

*Dayım turan cebbar Tanrı
Baki kalan settar Tanrı.... (Ergin 1997, 180)*

Kan Turalı da karşısındaki aslanı yenmek için sana sığındum cömerdler cömerdi gani Tanrı (Ergin 1997, 190) diyerek dua eder. DKK’ta Tanrıya yapılmış en güzel övgülerden biri oğlu Yigenek

tarafından tutsaklıktan kurtarılan Kazılık Koca tarafından yapılır;

<i>Yücelerden yücesin</i>	<i>Kimse bilmez nicesin</i>
<i>Aziz Tanrı</i>	
<i>Sen anadın togmadun</i>	<i>Sen atadun olmadun</i>
<i>Kimse rızkın yimedün</i>	<i>Kimseye güç itmedin</i>
<i>Kamu yirde ahedsin</i>	<i>Sen Allahu samedsin</i>
<i>Ademe sen tac urdun</i>	<i>Şeytana lanet kıldun</i>
<i>Bir suçdan ötüri dergahdan sürdün</i>	
<i>Nemrud göge oh atdı</i>	
<i>Karnı yaruk balığı karşı tutdun</i>	<i>Ululuğuna haddun yok</i>
<i>Senün boyun kaddun yok</i>	<i>Ya cismle ceddün yok</i>
<i>Urduğın ulıtmayan ulu Tanrı</i>	<i>Basduğın belürmeyen bellü Tanrı</i>
<i>Götürdüğün göge yetüren görklü Tanrı</i>	<i>Kakıduğın kahr iden kahhar Tanrı</i>
<i>Birliğüne sığındum çalabum kadir Tanrı</i>	<i>Meded senden</i>

3- Hükümdarların/ hanların tanrı tarafından bağışlanmış “kut”a ve “yarluk”a sahip olmalarının övgüsü

Orhun kitabeleri’nde kağanların tanrı tarafından bağışlanmış “kut”a ve “yarluk”a sahip olmaları inancı ve bunun övgü unsuru olması ortaya koyduğu eserlerde de görülmekte ve bu özellik hem Orhun abidelerinde hem de Uygur şiirinde devam ettiği gibi Dede Korkut Hikâyeleri’nde de de yaşamaktadır. Begil oğlu Emren Boyında Begil’in eşi Bayındır Han’a küsen ve ona asi olan eşine, Yigidüm big yigidüm, padişahlar Tanrının kolgesidür, padişahına asi olanun işi rast gelmez, diyerek nasihat eder. (Ergin 1997, 218)

4- Kahraman beylerinin, hükümdarların ve bey oğullarının övgüsü

Dede Korkut Hikayeleri’nde ilk övülen Hanlar Hanı han Bayındır’dır. İkincisi ise Salur Kazan’dır. Hikayede Salur Kazan tüli kuşun yavrusı, beze miskin umudu, amit suyunun aslanı, karacüğün kaplanı, konur atın yiyesi, han Uruz’un ağası, Bayındır Hanun güyegüsü, kalın Oğuzun devleti, kalmış yiğit arkası gibi ifadelerle yüceltilir (Ergin 1997, 95). Hikayelerde bey çocuklarının isim alması için yiğitlik göstermesi gerekir ki, Dedem Korkut gelsin, yiğitliğini övsün ve ad koysun. Bu övgülerden biri Dirse Han’ın oğlu Buğaç’a aittir. Hikayede Bayındır Hanın katı taş buyniz ura un gibi ügiden, üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demür zincir ile tutan buğasını hem güç hem de zekası sayesinde aklını kullanarak yenen Dirse Hanın oğlunu Dede Korkut, erdemli ve hünarlı sıfatları ile överek ona Buğaç adını verir. (Ergin, 1997, 82). Burada dikkat çeken hususlardan birisi, Dede Korkut Hikâyelerindeki kahramanların doğa üstü güce sahip varlıklar olarak gösterilmemesi, kahramanlıklarını kollarının ve zekâlarının gücünden alarak övülmeleridir.

Dede Korkut’ta Salur Kazan’ın imdadına yeten kalın Oğuz biglerinin vasıflarında, gösterdikleri hünarlar ve fiziki görünüşleri tasvir edilerek övülür. Bu tasvirler arasında Bügdüz Emen’i methederken yapılan tasvir aynı zamanda Dede Korkut Hikâyeleri’nin oluşum tarihiyle ilgili bilgi vermesi açısından da önemlidir;

Kara Dere ağzında Kadir viren, kara buğa derisinden bişiginün yapuğu olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığın ensesinde yidi yirde dügen, erenler evreni – Kazan Bigün kardaşı Kara Göne

Demür kapu Dervendindeki demür kapuyı depüp alan, altmış tutam ala gönderinün uçında er böğürden – Kıyan Selçuk oğlu Delü Dumrul

Hemid-ilen Merdin kalesin depüp yıkan, demür yaylu Kıpçak Melike kan kUSDuran, gelüben Kazanun kızın erlik-ile alan, Oğuzun ak sakallu kocaları görende ol yigidi tahsinleyen, al mahmuzi şalvarlu, atı bahri hotazlu - Kara Güne oğlu Kara Budak

Destursuzca Bayındur hanın yağısın basan, altmış bin kafiye kan kUSDuran, ağ boz atınun yilisi üzerinde kar turduran – Gaflet Koca oğlu Şir Şemseddin

Parasarun Bayburd Hisarından parlayup uçan, ap alaca gerdegine karşı gelen, yidi kızun umudu, kalın Oğuz imrençesi, Kazan Bigün ınağı - , boz aygırlu Beyrek (*Beyrek için yapılan bir başka övgüde çaya baksa çalumlu, çal-kara kuş erdemli bir güzel, yahşı yigit tasviri verilmiştir. Ergin 1995, 118*))

Çaya baksa çalumlu, çal-kara kuş erdemli, kur kurma kuşaklu, kulağı altun küpelü, kalın Oğuz biglerini bir bir atından yıkıcı – Kazılık Koca oğlu Big Yigenek

Altmış ögeç derisinden külah itse kulaklarını örtmeyen, kolı budı harança, uzun baldırları ince, Kazan Bigün tayısı at ağızlu – Aruz Koca

Varuban Peygamberün yüzün gören, gelübeni Oğuzda sahabesi olan, acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan, bıyığı kanlu - Bügdüz Emen (*Ergin 1995, 112-113*)

Kazılık Koca oğlu Yigenek babasını esaretten kurtarmak için Bayındır Han'dan destur dilerken Bayındur Han onunla gidecek yigirmi dört sancak beglerinin yigitliğini şöyle tarif eder;

- Evvel Demür Kapu Dervendinde big olan, kargu sünü ucında er böğürden, garıma yetdüğinde kimsin diyü sormayan Kıyan Selçuk oğlu Delü Tundar,
- Aygır Gözler suyından at yüzdüren, elli yidi kalenün kilidin alan Eylik Koca oğlu Dülek Evren,
- Koşa burcdan kayın okı eglenmeyen Yağrancı oğlu İlalmış,
- Üç kerre yağı görmese kan ağlayan Toğsaun oğlu Rüstem,
- Yirün bir uçından bir uçına yetem diyen Soğan Saru,

Ozan kiyafetine giren Bamsı Beyrek Salur Kazan'ın zenginliğini, cömertliğini, yigitliğini şöyle över;

*Alar sabah sapa yirde dikilende ağ-ban ivlü
Atlas-ile yapılanda gök sayvanlu
Tavla tavla çekilende şahbaz atlu
Çağıruban dad virende bol çavuşlu
Yaykandüğında yağ dökülen bol nimetli
Kalmış yigit arhası Beze miskin umudu
Bayındur Hanun güyegüsi Tülü kuşın yavrusı
Türkistanun direği Amit suyunun aslanı
Karaçuğun kaplanı Konur atun iyesi
Han Uruzun babası (*Ergin 1995, 144*)*

Aynı övgüyü Kazılık Koca oğlu Yigenek Bayındır Han için yapar, sadece son satırını devletli han meded, diye birir. (*Ergin 1997, 201*)

Hikâyelerde beyler ve bey oğulları için gürbüz er, cılasun, cılasun yigit, yaman yigit gibi ifadeler kullanılır ve onların becerileri tasvir edilir. Mesela, Kan Turalı yügrük atın yügürdüp, güzrin göge atar inüp yire düşmedin kavrır tutar bir kahraman olarak övülür.

Oğlunu Depegöz'den kurtarmak isteyen hatun, Basat'ın kahramanlığını överek ondan medet umar

*Avucına sığmayan elüklü oğlu
Erdil teke buynuzından katı yaylu*

İç Oğuzda taş Oğuzda adı bellü

Aruz oğlu hanum basat mana meded (Ergin 1995, 209)

Dede Korkut'ta hünerleri övülen beylerden biri de Begil'dir. Hikayede, Salur Kazan'ın ne atın öğdi ne kendin öğdi,. Amma Begil-ün hünerin söyledi, diyerek, Begil'in hüneri anlatılır; 363 alp ava binse, kanlu geyik üzerine yorıyış olsa, Begil ne yay kurar-idi, ne oh atar-idi, heman yayı bileginden çıkarur-idi, buğanun, sığınun boynına atar-idi, çeküp turgurur-idi..... (Ergin 1995, 216)

5- Kadınların, kocaların, sevgililerin ve diğer aile bireylerinin övgüsü

Aile bireylerinin övgüsü hemen hikâyelerin girişinde dini motiflerle bir arada yer alır. Dede Korkut aile bireylerinin övgüsüne helal diye adlandırdığı kadınla başlar ve teker teker baba ve diğer aile bireylerinin övgüsü ile devam eder- Dizin basup oturanda halal görklü, dulumından ağarsa baba görklü. Ağ südin toya emzürse ana görklü. Sevgülü kardaş görklü. Yanal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunca tenefi görklü. Oğul görklü. Kamusına benzemedi cümle âlemleri yaradan Allah Tanrı görklü.

Kadınlar Dede Korkut Hikâyeleri'nin esas kahrmanlarındandır. Hikayelerde erkekler kadar kadınların da üstün vasıfları tasvir edilerek yüceltilmiş ve daha önce yapılmış bir çok araştırmalarda (Bars 2008, Bayat 1985, Birgül-Kahya 2000, Duran 2004, Ekici 2000, Günay 1998, Kaplan 2003, Öncül 2008, Şen 2003) belirtildiği gibi idealize edilerek anlatılmıştır. "Hikayelerdeki kadın kahramanların güzellik, asalet, zeka, akıl, iyi yetişmiş olma, devleti en üst makamda temsil edebilme, muktedir olma, iyi ata binme, silah kullanma, savaşabilme gibi özelliklerinin yanı sıra, yardımseverlik, cömertlik, sadık ve eşine yardımcı bir hayat arkadaşlığı gibi Türk kadınının ortak özelliklerine de sahip olduğu gösterilmiştir" (Duran 2004, 32). Dede Korkut Hikâyeleri'nde hanımlar sadece kadın olarak değil, aynı zamanda eş, anne, kız kardeş olarak övülmüş, anne olmaya verilen değer, anne sütünün en ölümcül hastaya şifa getireceği vurgusuyla yüceltilmiştir. Daha hikâyelerin giriş kısmında Korkut'un dilinden ozan kadınların tasnifine ve övülecek özelliklerine yer verir- ... Birisi ivün tayağıdır. Ozan, ivün tayağı oldur ki, yazıdan yabandan ive bir konuk gelse, er adam ivde olmasa, ol anı yidürür, ağırılar, azizler gönderür. Ol Ayişe Fatıma soyıdır hanım.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Boyının beyanında Dirse Han hatununu şöyle yüceltir (Ergin 1997,79);

*Berü gelgil başum bahtı, evüm tahtı
İvden çıkup yoriyanda selvi boylum
Topığında sarmaşanda kara saçlum
Kurılı yaya benzer çatma kaşlum
Koşa badem sığmayan tar ağızlum
Güz almasına benzer al yanaklum
.....*

Karşılıklı olarak Dirse Han'ın hatunu da kocasına övgüyle şöyle karşılık verir;

*Berü gelgil başum bahtı, evüm tahtı
Han babamun güyegüsi, kadın anamun sevgüsi
Atam anam virdigü, göz açuban gördüğüm*

Dirse han kendi elindeki kız gelini ağ yüzlü, ala gözlü ifadeleriyle anlatır. Salur Kazan'ın İvi Yağmalandığı Boyu Beyan İder hikâyesinde şarap süzen Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örölü, göksi kızıl düymelü, elleri bileğinden kınalı, parmakları nigarlı, mahbup kâfir kızların anlatısı aslında dönemin Türkçesinin methetme gücünü göstermesi açısından da önemlidir. (Ergin, 1997, 95)

Kazan Beyin oğlu Uruz'un tutsak olduğu hikâyede Han kızı boyu uzun Burla Hatun kocası Kazan Hanı şöyle yüceltir;

*Berü gelgil Salur Bigi Salur görki
Başum bahtı evüm tahtı
Han babamun güyegüsi
Kadun anamın sevgüsi
Göz açuban gördüğüm
Könül virüp sevdüğüm
Big yigidüm Kazan*

Deli Dumrul'un hikâyesinde Deli Dumrul babasını ak sakallu aziz izetlü canum babam ifadeleriyle yüceltir. Deli Dumrul'un karısı da kocasını koç yigidüm, şah yigidüm şeklinde över. (Ergin 1997, 183)

Kan Turalı da nişanlısu Sarı Selcan'a görklüm diye yücelterek hitap eder ve kendisini şöyle yüceltir

*Yapal yalap yalabıyan ince tonlum
Yir basmayup yoriyan selvi boylum
Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yanaklum
Koşa badem sığmayan tar ağızlum
Kalemciler çalıduğu kara kaşlum
Kurumsı kırk tutam kara saçlum
Aslan uruğu sultan kızı (Ergin 1997, 194.197)*

Begil'in eşi Bayındur hana küserek gelen eşini altun tahtum iyesi bigüm yigit diye yüceltir.

6- Kahramanların kendilerine övgüsü ve övülme isteği

DKH'te kahramanların kendi hünerlerini övdüğü epizotlar da vardır. Bunlardan biri Kan Turalı'yı yolundan alıkoymaya çalışan babası Kanlı Koca'ya verdiği cevaptır.

*Alp ere korku virmek ayıp olur
Dolamaç dolamaç yollarını
Kadir kor ise dün ile yortam
Atlu batıp çıkamaz anun balçığına kumlar döşeyem
Ala yılan sökemez ormanını
Çakmak çakup oda yakan
Kadir kor ise yapam yıkam*

Dede Korkut Hikâyeleri'nin kahramanları kendi güçlerine, zekalarına güvenen, sahip oldukları becerilerle övünen, özgüveni yüksek yiğitlerdir.

*Hey kırk işüm kırk yoldaşum
Yüğrük olsa yarışsam
Güçlü olsa güreşsem
Hak taala inayet eylese
Üç canavarı öldürsem
....*

Dede Korkut'ta övgü bir anlamda özendirme ve heveslendirme aracı olarak görülmektedir. Mesela, almas cıda kibi buynuzu-yla mermer taşı yoğurd peyniri kibi diden buğayı yenmek için Kan Turalı kırk eşi kırk yoldaşına kopuz getirip kendisini övmesini ister. Bu istek üzerine kırk yoldaşı Kan

Turalı'yı yenmek için motive eder

*Sultanum Kan Turalı
Kalkubanı yiründen turmadun mı
Yilisi kara kazılık atun binmedün mi
Arku bili Ala Tağı
Avlayuban kuşlayuban aşmadun mı
Babanun ağ ban işiğinde Karavaşlar inek sağar görmedün mi
Buğa buğa dedükleri
Kara inek buzağusı degül -midür
Alp erenler karımından kayurur mı olur*

Zekası sayesinde bu dünyayı erenler akıl ile bulmuşlardır, düşüncesiyle buğayı yenen Kan Turalı aslanı yenmek için de kırk yoldaşının kopuz götürerek kendisini övmesini ister;

*Sultanum Kan Turalı
Ağça sazlar içinde saru gönler görüben taylar basan
Avun tamarin delüben kanın soran
Kara polat öz kılıçdan kayıtmayan
Ağça tozlu katı yaydan dürsinmeyen
Ağ yeleklü ötkün ohdan kayıtmayan
Canavarlar serveri kağan arslan kıran
Ala köpek enüğine kendüzin taladur mi*

Alp yigidler savaş günü karımından kayurur mı(Ergin 1997, 190) şeklinde Kan Turalı'nın rakibini küçün göstererek onu yenmek için güdüler. Yine aynı hikayede deveyi yenmek için de kolca kopuzum çalun öğün meni, der

*Kap kayalar başında yuva tutan
Kadir ulu Tanrıya yakın uçan
Mancılığı ağır taşdan gızıldayub katı inen
Arı gölün
Ördüğün sakıyup alan
Kaba üyge dip yorır-ken tartupüzen
Karıncuğı aç olsa kalkup uçan
Cümle kuşlar sultanı çal-kara kuş
Kanadı-y-ile saksığana kendüzin şakıdur mı
Alp yiğitler kırış günü karımından kayudur mı (Ergin 1997, 192)
Kazılık Koca oğlu Yigenek rüyasında dayısı ile söyleşirken, dayısı kendisini şöyle över,
Yetdigünde yil yetmez-idi yidi urgunum
Yeni bayırın kurdına benzer idi yigitlerüm
Yidi kişi –u-ile kurulır idi menüm yayum
Kayın talı yeleşinden som altunlu menüm ohum (Ergin 1997, 202)*

Hikâyelerde, yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi kahramanlar sadece kendilerini değil, aynı zamanda onlara kahramanlığı yaşatan atlarını, silah ve yoldaşlarını da överler. Kendini övmenin Oğuz beyleri tarafından hoş karşılanmadığı da Salur Kazan'ın dilinden söylenmiştir. Kendisini övmesini istediği düşmana yaptıklarını anlatarak meydan okur-

*Bin bin erden yağı gördüm –ise öyünüm didüm
Yigirmi bin er yağı gördüm-ise yıylamadum
Otuz bin er yağı gördüm-ise oan saydum
Kırk bin er yağı gördüm-ise kıya bakdum*

*Elli bin er gördüm-ise el vermedüm
Altmış bin er gördüm-ise aytışmadum
Seksen bin er gördüm-ise segsenmedim
Togsan bin yağı gördüm- ise tonanmadum
Yüz bin er gördüm-ise yüzüm dönmedi
Muhammed dini aşkına kılıç urdum
Ağ meydanda yumrı başı topça kesdüm
Anda dahı erem bigem diyü öginmedüm
Öginen erenleri hoş görmedüm*

.....

*Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvarlansa
kaba ökçem uyluğum karşu tutan Kazan er-idüm
Firavun şişler yükleyüp yirden çıksa
Kaba ökçemile perçin kılan Kazan er-idüm
Kaba kaba bigler oğlu gavga kılsa
Kamçı salup tindüren Kazan er-idüm
Kara pularık delü kopsa
Kara koçumın kulağı görünmez olsa
Kayrı eren kulağuzsuz yol yanılssa
Kılağuzsuz yol başaran Kazan er-idüm
Yidi başlı ejderhaya yetüp vardum
heybetinden sol gözüm yaşardı
hey gözüm namert gözüm muhannet gözüm
bir yilandan ne var ki, korhdum didüm
anda dahı erem bigen diyü öginmedüm
Öginen erenleri hoş görmedüm
..... (Ergin 1997, 236)*

7- Doğadaki varlıkların övgüsü, dağların, toprağın, suyun, ağacın, hayvanların, kuşların ve eşyaların övgüsü

Dede Korkut Hikâyeleri'nde övgü sadece insanları değil, aynı zamanda doğadaki varlıkları, dağı, toprağı, suyu, ağacı ve hayvanları, kuşları da kapsamakta ve bu varlıkları kutsamaktadır. Bunlardan ilkinde daha hikâyelerin girişinde Yanaşup yola girse buğur görklü, ifadesiyle devenin övgüsü ile başlanır. Dirse hanın hatunu Dirse Han'ı överken, yilisi kara kazılık atun, göksi güzel kaba tagın gibi ifadelerle onun atını ve çıktığı dağı da yüceltir. (Ergin 1997, 86) yine aynı boyun hikâyesinde Dirse hanın hatunu suları akan, otları biten, geyikleri kaçan Kazılık dağına kargış ederken onu doğal özellikleriyle över.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kahramanların yiğitliği övülürken onların silahları, atları da kendileriyle birlikte övülür. Yiğitler kara polat öz kılıncın beline kuşanır, ağ tozluca katı yayın eline alır, altun cıdasın eline alır, bidevi atın biner, kırk yigidin yanına alır (Ergin 1997, 91) öyle düşman üstüne gider.

Dirse han esir düştüğü zaman onu kurtarmaya gelen oğlunu geri çevirmek için yaptığı soylamada kendi malını boynı uzun bidevi atlar, kaytabanda kızıl teve, altun başlı ban ivler olarak över (Ergin 1997, 93). Aynı şekilde Dede Korkut'un her savaş ve sıkıntı sonrası zafer üzerine yaptığı alkış incelendiğinde, alkış yaparken övdüğü de görülmüktedir. Yırlı kara tağların yıkılmasun, kölgelice kaba ağacın kesilmesün, kamın akan görklü suyun kurımasın, kanatların uçları kırılmasun, çapar-iken ağ boz atun büdremesin, çalışanda kara polat öz kılıncın gedilmesün, dürtişürken ala gönderün

ufalanmasun, ağ pürçekli anan yiri cennet olsun, ak sakallı baban yirü uçmağ olsun...

Övgü Dede Korkut Hikayeleri'nde haberleşmek, mükafatlandırmak, birisini veya bir şeyi takdir ve takdim etmek için sahip olduğu meziyetlerin nazım veya tahkiye yoluyla anlatılmasıdır. Doğa varlıklarının ve hayvanların meziyetlerinin anlatılarak medet umulduğu boylardan biri Salur Kazan'ın evinin yağmalanması boyudur. Salur Kazan evi yağmalandıktan sonra önce kutsal sayılan suyla haberleşmek için onu yüceltir;

*Çağnam çağnam kayalardan çıkan su Ağaç gimileri oynadan su
Hasan ile Hüseyinün hasreti su Ayşe ile Fatmanun naigahı su
Şahbaz atlar gelüp içtiği su Kızıl develer gelüp kiçdüğü su
Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatdığı su*

Kurtu kutsayan eski Türk inancını, “kurt yüzü mübarektir” diye düşünerek ordusun haberini almak için kurtu yücelten Salur Kazanla görüyoruz.

Karangu akşam olanda günü toğan	Karı le yağmur yağanda er gibi turan
Kara koş atlar gördüğünde kişneşdüren	Kızıl deve gördüğünde buzlaşduran
Ağca koyun gördüğünde kuyruk çarpup kamçılayan	Arkasını urup berk ağılın arın söken
Karma ögeç semüzin alup tutan	kanlı kuyruk üzüp çap çap yudan
Avazı kaba köpeklere gavga salan	Çakmakluça cobanları dün ile yügürden

.....

Salur Kazan kurttan sonra köpeğin gönlünü okşayarak ordusunun yerini sormak için onu över.

Karanku akşam olanda vaf vaf üren Acı ayran tökilende çap çap içen

Gice gelen hırsuzları korkudan Korkuduban şamatası-y-ile ürküden

.....

Hikayelerde övülen doğa varlıklarından biri de ağaçtır. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un kendisini asacakları ağaçla söyleşisi zamanı ağacı şöyle yüceltir

*Mekke ile Medinenin kapısı ağaç Musa kelimün asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç Kara kara denizlerin gimisi ağaç
Şah-ı merdan Alinün Düldül'inün eyeri ağaç Zülfikar'un kını-y-ile kabzası ağaç
Şah Hasan-ile Hüseyin'ün bişigi ağaç Eger erdür eger avratdur korhısı ağaç
Başun ala bakar olsam başsuz ağaç Dibün ala bakar olsam dibsüz ağaç*

.....

Dede Korkut'ta konur atlar, şahbaz atlar, alaca at, boz aygır, kızıl develer gibi ifadelerle övülen binek hayvanları içinde at son derece değerlidir. Kahramanın dostu, dar günün dayağı yoldaşdır. Esarete kâfirin yilkısı içine giren Bamsı Beyrek'i görüp tanıyarak iki ayağı üzerine durarak kişneyen Boz aygırı Beyrek şöyle över.

*Açuk açuk meydana benzer senün alıncuğun
İki şeb çırağa benzer senün gözşügezün
İbrişime benzer senün yiliçüğün
İki koşa kardaşa benzer senün kulaçuğun
Eri muradına yetürür senün arhaçuğun
At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig
Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig (Ergin 1995, 136)*

*Bamsı Beyrek tutsaklıktan dönüp geldiğinde yayı ile de söyleşir ve yayını över
Tul tulara girdüğüm tulararı
Duharluyı koduğum yağı yurdu
Elümde kıl kislüm aygır malı
Aygır verüp aldığım ağ tozlı yaylum
Buğa virüp alduğum boğma kırışüm
.....(Ergin 1995, 136)*

SONUÇ

Dede Korkut Hikayeleri'nde övgü geleneğini incelediğimiz bu çalışmada kağanların, beylerin gördükleri işlerle (*milleti birlik etme, var etme, doyurma, giydirme, kondurma*) vasfedildiği, övgülerin kaynağının Türklerin günlük yaşantıları, geçmişteki olaylar ve hayat tecrübeleri olduğu anlaşılmaktadır. Hem Orhun Abidelerinde hem de sonraki Uygur dönemi şiirlerinde, hem de Dede Korkut Hikayeleri'nde "*aç halkı doyuran, çıplak halkı donatan, gündüz oturmayan, gece uyumayan, milleti yok olmaktan kurtaran, en değerli hazinesini, servetini halkıyla paylaşan, ona var olabilmenin stratejisini anlatarak gelecek bekası için yol gösterip, kılavuz olarak bunu taş a vurdurtan, fetihler yapan, toprağını, elini kollayan koruyan, hatta yedi başlı ejderha gibi mitolojik unsurları yenerek hüner gösteren ve bununla övünmeyecek kadar alçakgönüllü*" kağanlar, beyler övülmektedir. Dede Korkut Hikayeleri'ndeki övgüye Orhun Abideleri'nden farklı olarak İslami unsurların girdiği, yüzü görklü Muhammed Nebi uğruna savaşlar verildiği, kiliselerin alınarak camiler yapıldığı, ezanlar okutulduğu ve bunun bir övünç kaynağı olarak anlatıldığı görülmektedir.

Türk övgü geleneğinde dikkat çeken hususlardan birisinin de kağan ve hükümdarların kuta sahip olmaları inancının devam etmesi ve bunun övgü olarak eserlerde yer almasıdır. İslamiyet sonrası edebî geleneğimizde de hükümdarlara duyulan sevgi ve saygının temelinde İslamiyet öncesi dönemdeki "*hakanların kutla donatılmış olduğu*" inancının önemli rolü olduğunu düşünmekteyiz.

Övgü Dede Korkut Hikayeleri'nde haberleşmek, mükafatlandırmak, birisini veya bir şeyi takdir ve takdim etmek için sahip olduğu meziyetlerin nazım veya tahkiye yoluyla anlatılmasıdır. Dede Korkut Hikâyelerinde övgü sadece insanları değil, aynı zamanda doğadaki varlıkları, dağı, toprağı, suyu, ağacı ve hayvanları, kuşları da kapsamakta ve bu varlıkları kutsamaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde kahramanların yiğitliği övülürken onların silahları, atları da kendileriyle birlikte övülür. Dede Korkut Hikayeleri'nde övgü bir anlamda özendirme, heveslendirme, aynı zamanda düşmana meydan okuma aracıdır.

Araştırma Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki övgülerin hiç birisinin abartılı, gerçek dışı unsur içermediğini göstermektedir. Yapılan övgüler içinde bilinen 12 hikaye ve bir mukaddime anlatılmayan bazı unsurlar olmakla birlikte, Dede Korkut Hikayelerinin bilinen Oğuzname'nin bir hissesi olduğu ve en son bulunan Salur Kazan'ın 7 başlı ejderhayı yenmesi boyu, Dede Korkut Hikayelerinin dolayısıyla Oğuzname'nin daha bulunmayan hikayelerinin varlığına ve bir gün mutlaka bulunarak tamamlanacağına olan inancımızı da artırmış oldu.

KAYNAKLAR

- Ayan, Altan (2005). “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi” http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_495.pdf (Erişim Tarihi: 04.11.2016)
- Bars Mehmet Emin (2008), “ dede Korkut Kitabında At, Kadın, Silah ” Turkish Studies\ International Periodical Journal for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3\2\, İstanbul
- Babaşov, Mehmedeli (2012). “Yenileşme dövrü edebiyatının tarihi kökleri ve poeziyasının seciyyevi hüsusiyetleri”. http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1028_315.pdf (Erişim Tarihi: 01.11.2016)
- Banarlı, Nihat Sami (1987). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: MEB Yay.
- Bayat Haydar (1985), Dede Korkuttan günümüze Kadın Tipleri, Türk Folkloru, S. 73,s.3-4
- Birgül-Kahya Alev (2000), “Dede Korkut Hikayelerinde kadının Konumu”, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni, AKM yay. (19-21 Ekim 1999, Ankara), s. 229-244
- Duran Hamiyet (2004), “Burla Hatundan Terken Hatuna”, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S.79, s.32
- Ekici Metin (2009), “Dede Korkut Hikayelerinde kadın Tipler”, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni, AKM yay. (19-21 Ekim 1999, Ankara), s. 123-138
- Ergin, M. (1964). Dede Korkut Kitabı. Ankara: TDK Yayınları.
- Ekici, M. (1995) Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri. Ankara: ATKM Başbakanlık Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). Dedem Korkut’un Kitabı. İstanbul: MEB Basımevi.
- Kaplan, M. (1991). Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar III-Tip Tahlilleri. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kaplan, M. (1997). Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1985). Dede Korkut Destanında Sosyal Hareketler. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni,(19-21 Ekim 1999), Ankara: ATKM Yayınları.
- Yakıcı, A. (2007). “Dede Korkut Kitabında Görülen Ozan Tiplerinin Türkiye Sahası Aşıklık Geleneğinin Oluşumuna Etkisi”. Milli Folklor, 73, 40-47.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). Başlangıçtan 20.yy’a Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yay.
- Ergin, Muharrem (1992). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Gasıмова, Aide (2007). Cahiliyet Araplarının Egli-Menevi Durumu. Bakı: Nurlan Neşriyatı.
- Günay Umay (1998), “Dede Korkut Hikayelerinde Karakterlerin Tahlili”, Milli Folklor, S.37, s.3-12.
- Has Hacı, Yusuf (1994). Kutadgu Bilig (KB). Haz. Arat R.R. Ankara: TTK Yay.
- Kaplan Mehmet (2003), “Dede Korkut Kitabında Kadın”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 21, s.123
- Karasar, Niyazi (2002). Bilimsel Araştırma Yöntemi. (11. Baskı), Ankara: Nobel Yayınları
- Klyashornı, Sergey G. (1964). Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki kak Istočnik po İstorii Sredney Azii. (Tercümesi: Qedim Türk Run Abideleri Orta Asiya Tarihinin Menbeyi kimi. Bakı: Nauka Neşriyatı,

Ögel, Bahaeddin (1988). Türk Kültürünün Gelişme Çağları (*Genişletilmiş 3. Baskı*). İstanbul: TDAV Yay.

ÖNCÜL Kürşat (2008), “Dede Korkut Hikayelerinde Savaşçı Kadın Tipi ve Animus Kavramı”, Turkish Studies, Turkish Studies\ International Periodical Journal for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3\2

Öznurhan, Halim. (2006). “Arap Şiirinde Fahr Teması”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: 149-160

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/neuifd/article/viewFile/5000125443/5000115266> (Erişim Tarihi: 15.12.2016)

Tekin, Talat (1986). “İslam Öncesi Türk Şiiri”. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/tekin_03.pdf (Erişim tarihi: 11.11.2016)

Tetley, Gillies E. (2009). The Ghaznavid and Saljuq Turks: Poetry as Source for Iranian History.<http://www.irane7000saale.com/pdf-Iran-7000/Latin-Iranology/13-Ghaznavid%20and%20Seljuk%20Turk.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2016)

İnternet Kaynakları

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/50738>

https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/39935004/S._Tulu_Dede_Korkutta_Yeni_okuma_onerileri.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DDede_Korkutta_yeni_okuma_onerileri_ve_du.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190712%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190712T111413Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=cbl3645cfcad000311e63035dc8063fa6237a077e4e3b641b0b5f995866ce45

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/670229>

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/114272>

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/90393>

TÜRK HALK DESTANLARINDAKİ OLAĞANÜSTÜ DOĞUM MOTİFİ VE “DEDE KORKUT” KİTABI

Doç.Dr. Askar TURGANBAY*

Türk halkları destanlarında kahramanın olağanüstü doğum motifi birkaç geleneksel motifleri içermektedir. Nesir tarzında olağanüstü doğum motifinin sadece bir türü varsa, destanda bu motifler tamamen kahramanın doğum özellikleriyle ilgilidir. Bazı halkbilimciler destan kahramanının olağanüstü doğumu süjesini dört motife ayırmaktadırlar. Onlar:

- a. Totem – babanın oğlu
- b. Ervahların yardımıyla
- c. Müslüman evliyaların yardımıyla

d. Çocuğun rastgele zamanda dünyaya gelişi (*Babası evde yokken dünyaya gelme*) şeklinde dört motife ayırmıştır (4.240), (5,279-280).

Türk halklarında destan kahramanlarının olağanüstü doğum motiflerindeki en eski özelliklerden biri soyunun kurt, aslan, yılan, pars gibi totem-babadan çıkmasıdır. Orta Asya Türklerinde destan kahramanlarının annesi totem olan hayvan veya kuşların etine aşerer(7,82). Bununla beraber ölmüş annenin köründe(*mezarında*) dünyaya gelme motifi (*Köroğlu destanı*): Elmaya aşerme motifi (*Manas destanı*) gibi dünya halklarının folklorunda sıkça karşılaştığımız motifler karşımıza çıksa dahi bu tür motifler Türk halklarında pek yaygın değildir.

Türk halkları destanlarında sıkça karşılaştığımız olağanüstü doğum motifi anne babaların ya da evliyaların ruhu yardımıyla veya rüyada herhangi işaret görme aracılığıyla dünyaya geliş şeklidir. Bu motif özellikle şaman ve Müslüman kültürlerin halkbilimine girdiği dönemlerde gelişmiştir. Kahramanlık destanlarında çoğunlukla çocuksuzluktan yakınanlar zengin veya tayfa lideri olan insanlardır. Onlar, zenginliklerini miras bırakacak kimsesi olmadığından veya yaşları ilerledikçe çevresindeki insanlara hüküm edemeyecek dereceye geldiğinden, çocuksuzluğun zorluklarıyla karşı karşıya kalır. Eşiyle Tanrıdan ve çeşitli evliyaların mezarı başında geceleyerek çocuk isterler. Orta Asya Türklerinin kahramanlık destanlarında karşımıza çıkan motif en çok bu şekildedir. Destan kahramanlarının evliyalar yardımıyla dünyaya gelmesi Türk halkları halkbilimine ait özelliklerdendir.

“*Dede Korkut Kitabı*” veya “*Oğuzların kahramanlık destanlarındaki*” insanların birbiriyle ilişkisi maddiyatı ve soy özelliklerine dayanmaktadır. Destanlarda özellikle erkek çocuklara önem verilmiştir. Çocuğu olmayan anne ve baba beddua edilmiş birey olarak sayılmıştır. Bu yüzden çocuksuz insanlara yakın akrabaları ve çevresi tarafından yeterli saygı gösterilmemiştir (3,108).

Oğuzların kahramanlık destanlarındaki olağanüstü doğum motifini destanın başkahramanı Korkut’un evlialık özellikleriyle ele almak gerekir. Korkut’un destandaki tipi asil özelliklerinden epeyce uzaklaşmıştır. Bunu Korkut’un destandaki tipinden ve tarihi efsane – hikâyelerdeki özelliklerinden anlamak mümkündür. Halk inancında Korkut şaman, kam olarak ön plana çıkıyorsa, destanda bu özelliği fazla ele alınmamıştır. Korkut destanın bazı olgularında özellikle destan kahramanın olağanüstü doğum motifinde karşımıza çıkar. Bu olgu süje gelişmesinde önemli rol almasa da bunları destanın sonradan eklenmiş bölümü olarak ele alamayız. Aksine Korkut’un destan kahramanının olağanüstü doğumuna katkıda bulunması şaman özelliğinin göstergesidir. Korkut destanda sadece kahramanlara isim verme özelliğiyle değil, verdiği dua ve güzel dileğiyle de önemlidir.

* Kazakistan TÜRKSOY Temsilcisi

“*Dede Korkut kitabındaki*” iki destan çocuksuz anne babaların, halkın duasıyla çocuk sahibi olduğu olgularıyla başlar. “*Bamsı Beyrek*” bütün beylerin tanrıdan çocuk isteme dileği ve duası üzerine doğmuştur. “*Boğaç*” ise dua eden kimsenin duasıyla dünyaya gelir. Destan anlatıcıları evlialardan birini bu olguya dâhil etmiştir. Burada evliaların isimlerini vermek ya da açıklamak önemli değildir. Önemli olan çocuğun olağanüstü dünyaya gelişine katkı sağlamaktır.

Örneğin bu olgu “*Bamsı Beyrek*” destanın Özbek varyantında şu şekilde tasvir edilmiştir. Halk arasında dolaşan derviş, çocuğu olmayan kardeşlerin dileklerinin gerçeğe dönüşeceğini söyler. Sonradan doğum törenine katılır, bebeklere ad verir, başkahramanı onun ağabeyinin yeni doğmuş kızıyla beşik kертmesi yapar. Destan kahramanlarının doğumuna neden olan Müslüman evliaların yerini çoğunlukla Korkut almaktadır.

“*Bamsı Beyrek*” destanındaki süjenin gelişmesine neden olan Anadolu Türklerinin “*Beyrek*” masalındaki kahraman, bazen bir dervişin bazen de Korkut’un evlialık özellikleriyle dünyaya gelmiştir. Korkut’un destan kahramanlarının dünyaya gelişini etkilemesi onun arkaik mitolojideki ata erkil tipiyle ilgilidir. Korkut hakkındaki efsane ve hikâyeler yazıya aktarıldığı dönemde “*ata*”, “*dede*” kavramları, eski mitoloji anlamından çıkarak günümüzdeki “*baba*”, “*ata*” anlamında kullanılmaktadır. Öyleyse ‘Korkut Ata’, ‘Dede Korkut’ tamlamaları eski mitolojik anlamdaki “*baba*”, “*ata erkil*” kavramlarının kalıntısı olabilir (6,195).

Düğünlerde çocuk sahibi olmadıkları için kovulma motifi “*Dede Korkut Kitabı*”ndaki destanların olgusunu oluşturmaktadır. Oğuzların kahramanlık destanlarında “*kubaş*” (çocuğu olmayan zavallı) olarak adlandırılan anne baba evine gelir, halkını toplar, düğün yapar, halkının duasını alır. Bunun üzerine karısı hamile kalır. “*Dede Korkut*” destanlarındaki olağanüstü doğum motifinde Müslüman evliaların mezarını ziyaret etme ve onlara tapınma özellikleri yoktur. “*Bamsı Beyrek*” hikâyesinin Kongırat nüshasında çocuğu olmayan Bay Böri düğün yapar, Oğuz beylerinden dua ister. Çünkü: “*duanın sihirli gücü olduğuna*” şüphe getirmemiştir. O dönemde beylerin verdiği duanın gerçekleştiğine inanılmıştır (1,168).

“*Dede Korkut*” kitabındaki içeriklerle “*Oğuz-name*”nin içeriği süje bakımından benzeşmektedir. Anna-babanın çocuksuz olması destanlardaki en çok karşılaştığımız süjedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz minnet, beddua ve duanın gücüne inanmak ve Bayındır hanı “*Kam-Gan*” şeklinde adlandırmak eski Oğuzların şaman etkisi altında olduğunu ispatlamaktadır (2,134).

Bu durum, destanın temelinin Türk boylarının altın beşiği olan Orta Asya’da atıldığını gösterir. Bunu süjelerden fark etmek mümkündür. Destan girişinin çocuksuz anne ve babalardan başlaması, Türk halkların destan kültürüne aittir. Türk destanlarında kahramanın doğumuyla ilgili süje, olağanüstü doğum motiflerinin çeşitli olgularıyla verilir. Destan kahramanın olağanüstü durumda dünyaya geliş destanın içeriğini kuvvetlendirir.

KAYNAKLAR

- Jirmunskyi V.M. Skazaniye ob Alpamişe i bogatirskaya skazka. Moskova.1960, 335 s.
- Jumadilova M.N. Kazak Folklorının epikalık janrlarındağı gajayıp tuvu motifi. Almatı, 2001,15s.
- Koroğlu H.G. Oguzskyi geroičeskyi epos. M. Nauka.1976,239 s.
- Kazak folklorının tipologiyası. Almatı., Gılım.1981, 308 s.
- Kazak folklorının tarihiliği. Almatı., Gılım.1993, 328 s.
- Kaskabasov S.A. Ajalmen aykaskan adam//Juldız,1989,8 s.-192-195 B.
- Margulan A.H. Ejelgi jır, anızdar. Almatı, 1985, 368 s.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE EJDERHA İMGESİ

Mehmet SAĞ *

ÖZET

Kültürlerde hayvan imgeleri, gerçekçiliğin ötesinde kozmogonik ve mitik özellikleri ile efsane, destan ve hikâyelerin konuları haline gelmişlerdir. Türk kültür dairesi içerisinde önemli bir varlık olan ve en az incelenen “ejderha” imgesi ya da kavramına iki kere vurgu yapmak, bu düşünceyi daha da pekiştirmek gereğinden doğmuştur. Ejderha denen varlığın, kadim Türk kültür dairesinde ve diğer kültür çevrelerindeki kişileştirilmeleri (*adlandırılması*), bu bildiride üzerinde durulan noktalardandır.

Türk kültür coğrafyasında ejderha/evren/yılan konulu hikayelerin çokluğu Türkler’de bir “Ejderha Kültü”nün olabileceğini kuvvetlendirmektedir.

Ejderha meselesi pek âlâ birçok açıdan ele alınabilecek bir konudur. Bir teolog ve dilbilimci değilim, tarihçi de değilim. Ancak betimlemelerin bir Türk düşüncesi temelinde, bir göstergeye dönüştüğü gerçeğinden hareketle, bundan sonrasına bir ışık tutabileceği inancını taşımaktayım.

ANAHTAR KELİMELEER: *Ejderha, Mitoloji, Türk Kültürü, Destan, İkonografi*

ABSTRACT

In cultures, animal images have become the subjects of legends, epics and stories with their cosmogonic and mythical features beyond realism. It was born from the necessity of reinforcing this notion twice to emphasize the image or concept of der dragon en, which is an important asset in the Turkish cultural department and which was examined at least. The characterization of the dragon being in the ancient Turkish cultural circle and other cultural circles is one of the points discussed in this paper.

The abundance of stories about dragons / universe / snakes in Turkish cultural geography reinforces that there can be a Dragon Cult in Turks.

The dragon issue is a subject that can be addressed in many respects. I’m not a theologian and linguist, nor am I a historian. However, on the basis of the fact that the descriptions have become an indicator on the basis of a Turkish thought, I believe that it can shed light on the future.

KEYWORDS: *Dragon, Mythology, Turkish Culture, Epic, Iconography*

Ejderha imgesi, Uzak Doğu ülkeleri (*Çin, Hindistan ve diğer sanat çevreleri*) için (*Çoruhlu; 1995, 43*) ne kadar önemliyse, Orta Asya Türk kültürü için de bir o kadar önem arz etmektedir. Fakat Türk kültüründe yer alan ejderha imgesi yeterince araştırılmamış ve tanınmamıştır. Çoruhlu, Rudenko’nun, “*at yetiştiren kabilelerin sanatını, Çin sanatında ejderin ilk görünüşü meselesinin çözülmesinde her zaman göz önüne alınması*” gerektiğini aktarmaktadır. Bunu, Rudenko’nun “*Sibirya ve Ordos bronzlarındaki serpentler ve kertenkele vücutlu kurtların Çin ejderi’nin proto-tipleri*” olabileceği cümlesiyle devam ettirir. Bu konularla ilgili tarihi metinlerin çoğu Çin kaynaklarından elde edilmekle birlikte, son zamanlarda Göktürk ve Uygur metinleri de araştırmacılar tarafından çalışmalara ilave edilmektedir.

* Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Dr. Öğretim Üyesi (sagmehmet@gmail.com)

Türk kültür coğrafyasında ejderha/evren/yılan konulu hikayelerin çokluğu Türkler’de bir “*Ejderha Kültü*”nün olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Zira, Türkler’de “*Yer ve Gök*” tasavvurunun semboller ve anlamlar dünyasına kapılar açtığı bilinmektedir. Yer ve Gök ikilisinin ve sonrasında “*Yeraltı*” düşüncesinin ve “*Aydınlık ve Karanlık*” zıtlığının, Çinlilerdeki “*Yin Yang*” düşüncesine bir arkai-tip oluşturabileceği öngörüsünü de bizlerde uyandırmaktadır.

Bildirimize konu olan “*ejderha*” adının Türkiye Türkçesindeki bir adı da “*Evren*”dir (Beydili, 2005, 192). Emel Esin, eski metinlerde geçen “*Büke*” ve “*Evren*” kelimelerinin ve ikonografisinin zenginliğinden bahsetmektedir ve bu her iki kelimenin de milli özellikler taşıdığını ve bu özelliklerin, efsanevi evren şeklinin de Türk coğrafyalarında çok eskidendir bilindiğine (Esin, 1970, 161) delalet olduğunu, ifade etmektedir. Eski metinlerin işaret ettiği devir VI. yüzyıla kadar inmektedir.

Emel Esin, “*Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe’leri*” isimli makalesinde “*Luu*” ve “*Nek*” adlandırmaları hakkında şu bilgileri vermektedir:

“*Hsiung-nu’lar, Gök-Türkler, Batı Türkleri ve Oğuzlar’da ve Arab kaynaklarının bahsettikleri evren ibadetleri ve evren’in yer aldığı kosmik oyunlar, Çin’de ve Budhist Orta Asya’da iyi bilinen ayinlere yakın gözükmetedir. Türkler’de “luu” (çince lung’dan) veya “nek” (Khotan’ın kadim dilinden), Kaşgari’nin dediği gibi, su ve bolluk timsalidir. Hem su kaynaklarını, hem de yağmur bulutlarını temsil eder. Astrolojik karakteri de vardır.*”

Çin’de olduğu gibi, Türkler’de “*luu*” muhtelif şekillerde tasvir edilir. Bu şekiller, yılan ile timsaha yakın cinsden bir hayvanın türlü hayvanlarla birleşmesinden vücuda gelmiş tasavvur edilir. Böylece “*luu*” muhtelif ecdadının vasıflarına haizdir. Güzel mevsimde, cedlerinden biri olan kuş gibi, gökde uçar. Sonbahardan sonra ise, timsah ve su yılanı gibi sulara ve yer altına saklanır” (Esin. 1969, 162).

Emel Esin, Türk Sanatı’nda “*luu*” imgesinin yanında gözüken tezyinlerden de bahsetmektedir. O’na göre bu tezyini şekiller “*kızıl renkte, bir top*” şeklindedir. Esin, kızıl renkli bu top şeklinin, Uygurların “*körkle moncuk*” dediği (parlak boncuk) anlamına gelen “*Çintemâniyi*” de temsil ettiğini ve “*Osmanlı metinlerinde, hükümdarlık alameti olan kızıl elma ile karıştırıldığı*”nı da ileri (Esin; 1969, 162) sürmektedir.

Beydili (2005, 191), Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü’nde “*Ejderha*” maddesinde, Türk dillilerinde, ejderha kelimesinin hem aynı anlamıyla hem de kötü ruh anlamıyla farklı söylemlerde rastlandığını yazar. Türkmence’de “*Ajder-Ajdarha*”, Kırgızca’da “*Ajıdar*”, Nogayca’da “*Azdaa*”, Tatarca’da “*Ajdaha*” ve “*Az’da’akı*” şeklinde ifade biçimleri olduğunu Beydili (2005, 191) belirtmektedir.

Ejderha konusunun mitolojik düşüncelerde yaşatıldığı, Türk halkları tarafından farklı hikâyeler içerisinde bu etkilerinin yaşatıldığı Beydili’nin aktarımlarından da anlaşılmaktadır.

“*Ejderha, hamile kadınların içine girerek, doğacak çocuğu öldürür. O, bu mitolojik görüşlerin izini yaşatan hikâyelerde “Simurg”un yavrularını yer. Farklı Türk halklarının inanışlarında, “Ejderhanın yaşadığı yer de birbirinden farklı gösterilir. Özbek, Türkmen ve Kazak mitolojik-halk bilimi metinlerinde onun yeraltındaki mağarada yaşadığı ve oradaki hazineyi koruduğu yazıyor. Azerbaycan ve diğer Türk halklarının görüşlerine göre ise o, suda yaşar. Batı Sibiry Türklerinde, “Ejderha’nın ormanda yaşadığına inanılır. Başkurt demonolojisinde, son derece büyük ve kocaman bir yılan gibi betimlenen bu varlık, büyük derelerde ve göllerde yaşar. İnsanları ve hayvanları yutarak yerdi. Başkurtlarda son zamanlara kadar yaşayan görüşlerden birine göre de “Ejderha”nın yaşadığı gölün adı, “dipsiz, doymak bilmeyen” anlamına gelir. Bu anlamsal bakımdan, Altayların inanışında şeytani demon “Erlik” saltanatına yakın bir yerde akan ve adı “Doyamadım” anlamına gelen “Toybadım” ırmağını hatırlatıyor” (Beydili; 2005: s. 192).*”

Yeni bulunan, Dede Korkut'un, "*Salur Kazanın Ejderhayı Öldürmesi*" Türkmen Sahra Nüshası'nda da, "*Karanlık Dağ'ın eteğinde, yedi yer evreni ve meşale gibi yanan, yedi gözü olan bir ejderha*" betimlemesi vardır. Bu ejderha, kuyruğunu savurduğunda dağları sarsan, ateşler püskürten, yerleri yakan, bir nefes çektiğinde her şeyi yutan efsanevi bir yaratıktır (Ekici, 2019: s.201).

Ejderha imgesi Anadolu insanının inanışlarında da görülmektedir. "*Doğduğu zaman aniden büyümesi*", ağzından ateş püskürtmesi ve etrafında olan her şeyi yakması" (Beydili, 2005,192) bu inanışlardandır.

Beydili (2005:s.192), bir Altay destanında, Kaan-Sulutay'ın "*taştan yastığa baş koyup, ağzından alevler püskürten, sekiz başlı Ejderha'nın otuz göğsünden süt emdiği*"ni yazmaktadır. Ve bunu "*mitolojik ulu ana*" motifinin "*bütünlüğü*" içerisinde değerlendirir.

Görünen ve anlaşılan odur ki; Türk halk hikâyeleri'nin en karakteristik özelliği, kozmogonik ve mitolojik yönlerinin kesintisiz bir biçimde büyüsel imgeleri yaşatıyor olmasıdır. Ejderha imgeli Türk hikâyelerinin, Türkler'in "*Gök, Yer ve Yeraltı*" taksonometrisi'nde zengin bir içeriğe sahip olduğu, kuşku götürmez bir gerçektir.

Ejderha imgesinin Türk kültüründeki yapılanmasını Kozmogonik taksometrilere bağlı kültler bağlamında aşağıdaki gibi sınıflamak mümkündür:

- A) Gök Kültü İnançları Dairesinde Ejderha
- B) Yer-Su Kültü İnançları Dairesinde Ejderha
- C) Ağaç Kültü İnançları Dairesinde Ejderha
- D) Yeraltı Kültü İnançları Dairesinde Ejderha

Gök kültü başlığı altında Ejderha imgesi, koruyucu ve yüce bir varlık olarak anlatılırken, onun "*ulu ana*" olarak imgelendiği de görülmektedir. Esin, Uygur edebiyatında, "*bulutun 'kök luu' 'nun bir şekli olduğunu*" ve "*gök gürültüsünün de onun kükremesi sanıldığını*" aktarır (Esin, 1969: s. 163).

Çin ve Hint söylencelerinin benzeri bir yaklaşımı Uygur metinlerinde de geçmektedir. Uygur "*Luu Khanları*"nın "*mücevherli altın veya gümüşten 'yip'(ip)lerle süslü olduğu ve Luu'nun kızlarının bu ipleri eğirdiği*"nden bahsedilmektedir (Esin, 1969, 162-163).

Çoruhlu (1995,44), ejderha imgesinin Türkler'in dört yön düşüncesi ile de ilişkilendirilebileceğini söylemektedir. Ona göre ejderha, "*gök ve yer-su kültürleri*"nin Türk düşüncesindeki varlığıyla ejderha, astroloji ile alakalı farklı anlamları da barındırmaktadır. Zıtlık prensibine göre "*Ying ve Yang*" sembolizmi yani karanlık yer ile parlak gök'ün sembolizminin Türklerdeki temel unsurlar" olduğunu ifade eden Çoruhlu, bu sembolizmin Türk kültür ve sanatında geniş uygulama alanları bulduğunu ve bu tasavvurların birbirlerinin zıttı gibi görünse de aslında birbirlerini tamamladığını ifade etmektedir.

Emel Esin (1969,163), ağaç imgesinin çoğu kere "*luu*" ile beraber olduğunu, "*luu*"nun dünya ağacına sarılı olduğunu ve "*luu*"nun şeklinin, Çin efsanelerinde de anlatıldığı haliyle ağaç dallarına dönüştüğünü aktarmaktadır. Yine "*Lotus ve nilüfer*" çiçeklerinin "*evren gülü*" denilen, Hint yabani nergislerinin de "*luu*" imgesinin yanında yer aldığı yazılmaktadır.

"*Luu*"nun astroloji ile bağlantısını, on iki hayvanlı Türk takvimi üzerinden kuran Esin, Çin ve Uygur kozmolojisindeki dört yönün ve unsurlarının hayvan şekillerindeki timsallerini aktarır. O'na göre; doğu yönünün ve ağacın timsali, "*Kök Luu*"dur. Baharı, mavi ve yeşili sembolize etmektedir. Kuzeyin timsali de "*kışın, ayın, gecenin, kara renginin ve yer sularının*" sembolü "*Kara Yılan*"dır.

Esin, “Büke” kavramını açıklarken kavramın Orkun yazıtlarında “*alplik*” anlamına geldiğini söylemektedir. Yine, büke şekillerinin Türk sanatında; boynuz üzerine oyulduğunu, kılıç ve kırbaç kabzası olarak yapıldığını, kın olarak görüldüğünü ve boru şeklinde tasarlandığını, Emel Esin (1969, 168)’den öğrenmekteyiz. Bu süsleme geleneğinin Selçuklu Sanatı’nda da tekerrür ettiği ifade edilmektedir.

Türk sanatında bulunan farklı bir evren grubunun da “*yılan ya da balık vücutlu bars, arslan ve kaplan cinsinden hayvanların başı ve vücutlarından oluştuğu*” ve bu örneklerin Uygur dönemi süslemelerinde görüldüğünü Emel Esin (1969, 169) söylemektedir.

Ejderha/Luu/Nek/Büke/Yılan gibi farklı adlandırmalarla Türk coğrafyasında binlerce yıldır anlatıla gelen bu efsanevi varlığın ikonografik örnekleri, bir süsleme ve dokuma motifi olarak (*Azerbaycan Terekeme Türkmen halıları’nda Ejder motifi*) araştırmacılar tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır. Gerek mitolojik-kozmogonik yönüyle gerekse inanç eksenli haliyle ejder imgesinin, bir zıtlık ilkesi dâhilinde zamana ve duruma göre Türkler tarafından benimsenip kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gerek destanlarda gerek hikayelerde Türkler’in kozmogoni tasavvurlarının yer-su ve yer altı kültü çerçevesinde karakterler oluşturduğu açıktır. İt barak, Tepegöz ve Ejderha imgelerinin arka planında yatan mistik yapılanma, bir kahramanın mutlaka alt etmesi gereken ezeli ve ebedi düşmanının hem hatırlanması hem de yenilgisinin yaratacağı coşkuyla gelecek nesilleri ayakta tutacak bir mesajı taşıması olarak değerlendirilebilir. Bu denli güçlü ve zorlu düşmanı alt eden kahramanın, bir milletin milli ve ahlaki niteliklerini bünyesinde barındırması Türk kültür ve sanatı açısından da mutlaka değerlendirilmesi gereken bir durumdur.

Ejderha imgesinin günümüz tasarım ve edebiyat dünyası açısından anlam değeri oldukça büyüktür. Gücün, kudretin, erginliğin, hakimiyetin ve tüm heybetiyle ve korkutuculuğuyla yer altının da sembolüdür.

KAYNAKLAR

BEYDİLİ, Celal; Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Yurt Kitap-Yayın, 1985, Ankara
ÇORUHLU, Yaşar; Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, 1995, İstanbul

EKİCİ, Metin; Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13.Boy SALUR KAZAN’IN YEDİ BAŞLI EJDERHAYI ÖLDÜRMESİ, Ötüken Neşriyat A.Ş., Haziran 2019, İstanbul

ESİN, Emel; EVREN (*Selçuklu San’atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe’leri*), Selçuklu Araştırmaları Dergisi I- 1969’dan ayırbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, Ankara

DEDE KORKUT KİTABI TÜRKMEN SAHRA NÜSHASINDA HAYVANLAR ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR İNCELEME

Turgay KABAK *

GİRİŞ

Bir milletin zaman içerisinde meydana getirdiği kültürel birikimi ve medeniyeti kalıcı hale getiren eserlerin başında edebi eserler gelmektedir. Bu bağlamda Türk kültür ve medeniyetinin en temel ürünlerinden birisi olan Dede Korkut Kitabı sadece Türklerin değil; dünyanın ortak kültürel mirasının da en önemli eserlerinden birisidir. Bundan dolayıdır ki Dede Korkut Geleneği 2019 yılında UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne kabul edilerek tescillenmiştir.

Türklerin dünya kültür mirasına hediye ettiği bu önemli eserin günümüze kadar biri Vatikan diğeri Dresden olmak üzere iki nüshası olduğu bilinmekte idi. Eserin Dresden nüshasını Dresden Kral Kütüphanesi'nden ilk defa bulan H. O. Fleischer; bilim dünyasına duyuran ise H. F. von Diez'dir (1811-1815). Vatikan nüshasını ilk tanıtan ise Ettore Rossi'dir (1950) (Ergin, 2011: 56-57). İlim âlemine kazandırıldığı tarihten günümüze kadar, bu iki nüsha üzerinde hem yurtiçinde hem de yurtdışında pek çok yerli ve yabancı araştırmacı tarafından yüzlerce yayın yapılmıştır. Dede Korkut'u dil, kültür, edebiyat, tarih, sosyoloji, psikoloji gibi pek çok açıdan ele alan makale, bildiri, tez, kitap formatında hazırlanan bu çalışmalar artık bibliyografya kitapları oluşturacak kadar genişlemiştir. Bu konuda Salahaddin Bekki tarafından hazırlanan ve güncellenmeye devam eden “*Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme*” (2015) adlı çalışma önemli bir eserdir. Vatikan nüshasından çok Dresden nüshasında yer alan metinler üzerine yoğunlaşan çalışmalardan Orhan Şaik Gökyay tarafından hazırlanan “*Dedem Korkudun Kitabı*” (1973), Muharrem Ergin tarafından hazırlanan “*Dede Korkut Kitabı I-II*” (2011), Saim Sakaoğlu tarafından hazırlanan “*Dede Korkut Kitabı I-II*” (1998), H. Achmed Schmiede tarafından hazırlanan “*Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*” (2000), Mertol Tulum ve Mehmet Mahur Tulum tarafından hazırlanan “*Oğuznameler Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*” (2016), Bekir Sami Özsoy tarafından hazırlanan “*Dede Korkut Kitabı*” (2018), Mustafa S. Kaçalın tarafından hazırlanan “*Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*” (2017), Sadettin Özçelik tarafından hazırlanan Dede Korkut –Dresden Nüshası- I-II“ (2016), Gürol Pehlivan tarafından hazırlanan “*Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi*” (2015) ilk akla gelen geçmişten günümüze Dede Korkut araştırmacıları tarafından kullanılagelen güncel kaynaklar arasında sayılabilir. Bu kaynakların dışında birçok tez, makale, bildiri türünde yayın da mevcuttur.

2019 yılına kadar araştırmacılar tarafından Dede Korkut'un Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarında başka nüshalarının da bulunabileceği zikredilmekle birlikte henüz böyle bir eser ortaya çıkmamıştı; ta ki 2019 yılında Bayburt'ta yapılan Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (25-27 Nisan 2019)'na kadar. Bu sempozyumda Prof. Dr. Metin Ekici sunduğu “*Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*” başlıklı bildirisi ile hem Dede Korkut'un Türkistan/Türkmen Sahra nüshasının hem de 13. Dede Korkut boyunun bulunduğunu bilim âlemi ile paylaştı. Daha sonra Ekici, bu boyu Milli Folklor Dergisi'nin 122. Sayısında yayınlanan “*13. Dede Korkut Destanı: “Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi” Boyunu Beyan Eder Hanım Hey*” (Ekici, 2019: 5-13) başlıklı makalesinde tam metin olarak yayınladı. 3. Nüshanın tamamını ise aynı yılın Haziran ayında “*Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*” (2019) adı ile kitap olarak yayınladı. Aynı ay

* Dr. Öğr. Üyesi. Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

içerisinde 3. Nüsha Yusuf Azmun tarafından “*Dede Korkut’un Üçüncü El Yazması Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası*” (2019) adı ile yayınlandı. Aynı nüshanın başka bir yayını da “*Dede Korkut Destanı’nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım*” (2019) başlığıyla Modern Türklük Araştırmaları Dergisi’nin Haziran sayısında makale formatında yayınlandı. Böylece 3. Nüshanın 3 farklı yayını okuyucular ve bilim âlemi ile buluşmuş oldu.

Bu çalışmada Metin Ekici tarafından hazırlanan nüsha esas alınarak Dede Korkut’un 3. nüshası olan Türkmen Sahra nüshasında yer alan hayvanlar, Dresden nüshası ile karşılaştırılarak ve Türk mitolojisindeki kökenlerine de bakılarak bir değerlendirmeye tabi tutulmaya çalışılacaktır.

Türkmen Sahra nüshası genel olarak bakıldığında 23 soylama ve 1 boydan (*Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*) oluşmaktadır. Nüsha genel olarak diğer nüshalarda da gördüğümüz Dede Korkut anlatılarına has özellikleri taşımakla birlikte bazı farklılıklar da göstermektedir. Nüshaya içerik açısından bakıldığı zaman; Türkmen Sahra nüshasında diğer nüshalara göre İslami unsurların daha ağır bastığı, bu bağlamda Allah’ın, Peygamberimizin ve Hz. Ali’nin adlarının daha çok zikredildiği, soylamalarda tasvir edilen Oğuz yaşantısında tarım ve hayvancılığa dayalı yerleşik bir hayatın izlerinin daha çok görüldüğü, bu doğrultuda İslamiyet öncesi dönemi anlatan bozkır hayat tarzına (*destani dönem de denilebilir*) dair izlerin diğer nüshalara göre daha silik bir şekilde yer aldığı ilk bakışta görülebilmektedir. Tüm bu özelliklerine bakarak elimizdeki nüshanın diğer nüshalara göre günümüze daha yakın bir dönemdeki Oğuz Türklerinin hayatını ve mücadelelerini anlattığı düşünülebilir.

Bulgular

1. Türkmen Sahra Nüshasında Yer Alan Hayvanlar

Bu bölümde yer alan hayvanlarla ilgili tespitler Metin Ekici tarafından hazırlanan “*Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası 13. Boy Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*” (2019) adlı eserden alınmıştır.

1.1. Uçarlar

Doğan/Akdoğan/Bozdoğan

Yaş yapraklı ağacın ucuna doğan konar (s. 160)

Akdoğan şahı gökyüzünden yeryüzüne gölge salsa (s. 161)

Akdoğanın yavuzu, kanadının uç teleği yetişmeden

Ala bulut altında gizlenir (s. 171)

Çevik bozdoğan erdemidir;

Fare, bildircin yakalayıp avını yukarı çekmek (s. 181)

Saksağan

Kanadı ala saksağana kendisini paylatır mı, paylatmak yok (s. 161)

Laçın

Asil Selçuk Bey oğlunun yumruğunda laçın çırpınır (s. 160)

Alaca laçın yavuzu, kaz parçalar (s. 171)

Alca laçın erdemidir;

Gökyüzünden vura vura yeryüzüne turna indirmek (s. 181)

Kaz

*Gölde yüzen tombul kazın
Günü doğar, günü doğar
Kağıldaşsa, uğuldaşsa küçük ördek,
Tombul kaz gölden uça (s. 168)*

Ördek

*Gölde yüzen tombul kazın
Günü doğar, günü doğar
Kağıldaşsa, uğuldaşsa küçük ördek,
Tombul kaz gölden uça (s. 168)*

*Kaz ile ördeği şakıyarak alsa
Gök tepenin zirvesine basıp konsa,
Gagasının ucunda tüylerini dağıtsa (s. 168)*

Şahin

*Avını almış şahin yavrusunun,
Günü doğar, günü doğar (s. 168)*

*Aç şahinin yavuzu, davullar çalınınca,
Yassı göller kıyısından suna kapar (s. 171)*

*Aç şahin erdemidir;
Kuru kamışlık ortasından, yassı gölün kıyısından
Yere dalıp suna kapmak (s. 181)*

Çay kuşu

*Akdoğanın yavuzu.....
Bir bölük çay kuşuna tufan salar, birini kaptığı gibi
Göktepenin üstüne uçarak konar s. (171)*

Suna

*Aç şahinin yavuzu, davullar çalınınca,
Yassı göller kıyısından suna kapar (s. 171)*

Bıldırcın

Çevik atmaca yavuzu; fare, bıldırcın yakalar, avını arttırır (s. 171)

Atmaca

Çevik atmaca yavuzu; fare, bıldırcın yakalar, avını arttırır (s. 171)

Akbaba

*Boz akbaba erdemidir;
Çöl yerlerde ceylan almak,
Akarsular üstünde balıkçıl basmak (s. 181)*

Ütlegi

*Boz ütlegi yavuzu, büyük çaylar kıyısından balıkçıl yakalar
Düzlük yerde ceylan yıkar (s. 171)*

2. Yürürler

2.1. Evcil Yürürler

Koyun-Koç-Kuzu-Toklu/ Teke-Öveç

Koyunların etrafında kurt ulur (s. 160)

Koyunlar meleşirse gönül coşar (s. 160)

Körpe kuzu doğurur, besler, büyütür (s. 160)

Akşam aydınlığı demeden, geceleyin dolaşan

Pusu kurup gezen, kayış dilli kurt eniği

Gece yarısı, duvarları sağlam koyun ağılının kapısını açsa (s. 162)

Koyun sürüsü erdemidir;

Yaza karşı meleşerek yavru vermek

Kuzusunu besleyerek büyütmek (s. 182)

Toklusu çok kara koyun,

Toy ile şölende ölür (s. 185)

Yüksek yerde kır teke ile kızıl geyiği pusuda tutsa (161)

Yanı karlı, elvan otlı, gök sümbüllü güzel dağlar

Çıkıp çıkıp ağır iller; al otağlar o dağlarda yaylamasa

Ormanında küheylan atlar; orada yayılıp otlamasa

Sırtlarında kızıl geyik, kır teke sıçramasa (s. 164)

Kayış dilli kurt eniği

.....

Alacalı öveçlerin semizini yakalayıp tutsa (s. 162)

Kızıl geyik, kır tekeyi pusuda alır,

Gök pençesinin içini et doldurur (s. 169)

Alacalı övecin semizini saldırıp tutar (s. 169)

(Ala kaplan yavuzu) yüksek yerde kır teke ile kızıl geyiği pusuda yakalar (s. 172)

Deve

Develer çekilip yola koyulsa yolları büker (s. 160)

İri deveye kendini ezdirtir mi, erdirmek yok (s. 161)

Deve sürüsü erdemidir

Yola çıkıp yol daraltmak (s. 181)

Tabanı yassı çift hörgüçlü deve,

Kervanda ölür (s. 185)

Öküz

Eşiğinde çift öküze ilgisiz bakan,

Sonra kıtlık olunca, şehirler kıyısında ekmek, ekmek diye dilenmez mi? (s. 179)

At-Aygır-Yılkı

Atlar sürüyle koşarsa ortalık tozla dolar;duman çöker (s. 160)
 Sağa sola at koşursan düşmana yüğrük yeter (s. 160)
 At yaklaştırsa da düşmanı çelikten kılıç keser (s. 160)
 Aç aslan, yılkılara saldırıp at kovalasa, aygır tutsa (s. 162)

Yanı karlı, elvan otlı, gök sümbüllü güzel dağlar
 Çıkıp çıkıp ağır iller; al otağlar o dağlarda yaylamasa
 Ormanında küheylan atlar; orada yayılıp otlamasa (s. 164)

Ala budaklı sürcidalar (mızraklar) er boynuzu,
 Günü gelse, lazım olsa
 Hasmına ilişip, büküp
 At sırtından yeryüzüne düşürmese

.....
 Neye yarar, neye yarar (s. 166)

Arpa verip bakılan küheylan atlar er kanadı,
 Günü gelse lazım olsa

.....
 Neye yarar, neye yarar (s. 167)

Arpa verip bakılan küheylan atlar
 Neye yarar, neye yarar (s. 167)

Aç aslan yavrusu gür ormanlı göl kıyısında yuva yapar
 Kıvrak yılkılara yaklaşıp tuzak kurar; sürüyü böler aygır tutar (s. 169)

Göğsü güzel kara dağdan dohudizgin atlar koşsa
 Yük atları yorulup, yolda kalsa o anda,
 Nice atın içinde; kısa belli, dar sırtlı, yuvarlak sağrılı, soyu belli,

 Kolanları sımsıkı küheylan atların öyle günde
 Günü doğar, günü doğar s. (170)

(Aç aslan yavuzu) yılkılara tuzak kurar; atları böler; aygır tutar (s. 172)

Hırçın atlar yavuzuna damga vursa,
 Kavga günü yoldan çıkar; çifte atar; yerer vurur; kaçıp gider (s. 173)

Bütün atlar ak alaca meydanda koştuğunda,
 O meydanda sıkı belli, dar arkalı, elma gözlü,
 Güzel nişanlı, semen kâküllü, boynu tasmalı
 Tepesinde dik kulaklı, yuvarlak sağrılı, geniş göğüslü,
 Geniş kalçalı, aşığı uzun, soy tırnağı dik duran küheylan vardır;
 Yaklaşınca kişneyerek öne çıkar; öncü olur,
 Er elinde terleyip köpük saçar; nalı kızar; gözleri fırlar; dağa bakar;
 Sahibini özlediği yerlere ulaştırır; o meydandan çıkarır; komaz (s. 174)

(Salur'un) Konur At'ı perçemli (s. 175)

*Saldırınca seğırtmeye, dönünce geri kaçmaya,
Mert yiğidin altında savaş günü küheylan gerek (s. 183)*

*Aşık kemiği yumru küheylan atlar,
Dörtnala koşturulduğu gün,
Dörtnala koşarken ölür (s. 185)
Aç aslan, yıklara saldırıp at kovalasa, aygır tutsa (s. 169)*

*Aç aslan yavrusu gür ormanlı göl kıyısında yuva yapar
Kıvrak yıklara yaklaşıp tuzak kurar, sürüyü böler aygır tutar (s. 169)
(Aç aslan yavuzu) yıklara tuzak kurar, atları böler, aygır tutar (s. 172)*

Köpek-İt

*Kara köpek it oğluna, kurt eniği kendisini dalatır mı, dalatmak yok (s. 162)
Kara köpek it oğlunu kavgaya çeker (s. 169)
İt oğlunun yalı hazırlanıp
Yağlı ekmek kıvamına geldiğinde
Dolambaçlı yerlere getirip, avını yere yıkıp alsın,
Çapraz koşan alvar tazı it oğlunun orada
Günü doğar, günü doğar (s. 170)
(Kurt eniği yavuzu) Kara köpek it oğluna dalaşır (s. 172)*

2.2. Yabani Yürürler

Kaplan

*Al kayanın yalçınında kaplan sıçrar (s. 160)
Altmış arşın al kayada yuva yapan ala kaplan (s. 161)
Avını kapmış ala kaplan yavrusunun
Günü doğar, günü doğar (s. 169)
Ala kaplan yavuzu, sadık beli kabarmadan
Altmış arşın sarı kaya yalçınında yuva yapar (s. 172)*

Geyik

*Yüksek yerde kır teke ile kızıl geyiği pusuda tutsa (s. 161)
Yanı karlı, elvan otlu, gök sümbüllü güzel dağlar
Çıkıp çıkıp ağır iller, al otağlar o dağlarda yaylamasa
Ormanında küheylan atlar, orada yayılıp otlamasa
Sırtlarında kızıl geyik, kır teke sıçramasa (s. 164)
Kızıl geyik, kır tekeyi pusuda alır,
Gök pençesinin içini et doldurur s. (169)
(Ala kaplan yavuzu) yüksek yerde kır teke ile kızıl geyiği pusuda yakalar (s. 172)*

Ceylan

(Boz ütlegi yavuzu) düzlük yerde ceylan yıkar (s. 171)

Ejderha

Kapkara ejderha kursağına ağı damlatılsa kıvrılır mı, kıvrılmak yok (s. 160)

Fil

Kara ormanda pusup yatan fil hakarı (s. 161)

Aslan

Sıcak sazlık, güir ormanlık göllerde arslan kükrer (s. 160)
Aç aslan, yılmılara saldırıp at kovalasa, aygır tutsa (s. 162)
Aç aslan, soluk aldırır mı, aldirmek yok (s. 162)
Aç aslan yavrusu güir ormanlı göl kıyısında yuva yapar
Kıvrak yılmılara yaklaşıp tuzak kurar, sürüyü böler aygır tutar (s. 169)
Aç aslan yavrusunun at etinden
Günü doğar günü doğar (s. 169)
Aç aslan yavuzu, pazıları kabarmadan
Sıcak sazlık, güir ormanlık göllerde yuva yapar (s. 172)

Kurt-Kurt Eniği

Koyunların etrafında kurt ulur (s. 160)
Akşam aydınlığı demeden, geceleyin dolaşan
Pusu kurup gezen, kayış dilli kurt eniği (s. 162)
Pusudaki hayvanlar pehlivanı kurt eniğinin
Karanlık gece içinde,
Günü doğar, günü doğar (s. 169)
Kurt eniği yavuzu, altı aylık olunca er gibi olur
Arka ayaklarını yayarak karda yatar
Akça koyun izini takip eder
Altmış fersah yolu bir gecede gider
Gece yarısında, duvarı sağlam taş ağılı zorla açar,
Alacalı öveçlerin semizini kapıp tutar
Kalın boynunun gücüyle bakırır
Dört tarafından azı dişlerini batırır
Boynu kalın Türk oğlunu geceleyin bağdırır (s. 172)
Kayış dilli kurt yavrusunun kapıp alanı (s. 175)

Tavşan

Bozca yavşan dibinden sıçrayıp, tavşan kalksa, düze çıksa (s. 170)

Tazı

Ayakları kınalı, kulakları perçemli
Kırıp koşan alvar tazı (s. 170)
İt oğlunun yalı hazırlanıp
Yağlı ekmek kıvamına geldiğinde
Dolambaçlı yerlere getirip, avını yere yıkıp alsa,
Çapraz koşan alvar tazı it oğlunun orada
Günü doğar, günü doğar (s. 170)

Fare

Çevik atmaca yavuzu; fare, bildircin yakalar, avını arttırır (s. 171)

Yılan

Yedi başlı yer yılanı olup kuyruk savurdum (s. 190)

3. Suda Yaşayan Hayvanlar

Balık

Sarı ala küçük balığın su döneği (s. 163)

TARTIŞMA

Dede Korkut'un Türkmen Sahra nüshasında bulunan hayvanları Orhan Şaik Gökay'ın yaptığı (1973) tasniften de yararlanarak “uçarlar”, “yürürler” ve “suda yaşayan hayvanlar” olarak üç ana kola ayırdık. Daha sonra “yürür”leri “evcil yürürler” ve “yabani yürürler” olarak iki alt dala ayırdık. Böylece hayvanları tasnifleyerek inceleme şansını elde ettik.

Türk kültüründe uçan hayvanlara atfedilen kutsiyet dikkat çekicidir. Uçarlar sınıfında yer alan doğan/akdoğan kuşunun Türklerin bozkırlarda doğa ile iç içe bir yaşam prensibi ile dizayn ettikleri konargöçer bozkır kültürünün etkisi ile şekillenen Türk kültür ve medeniyetinde önemli bir yeri vardır. Öyle ki her Oğuz boyu sembol/ongun olarak kendisine bir doğan türünü seçmiştir. Türk soyundan gelen Bulgar Hanları da ellerinde doğan tutar şekilde tasvir edilmiş sembolleri kullanmışlardır. Aynı tasvirlerle Peçeneklerden günümüze ulaşan tasvirlerde de rastlamak mümkündür. Bu tasvirlerin anlamı Tanrının, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu bir bozdoğanın pençeleriyle gönderdiği şeklinde yorumlanmaktadır. Yani bu tasvirlerde bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi olarak görünmektedir (Sever, 1999: 87).

Türklerin Tanrının elçisi olarak gördükleri ve önemli bir işlev yükledikleri doğan/akdoğan kuşunun Dede Korkut'un Dresden nüshalarındaki görünümü biraz zayıftır. Sadece bir yerde “doğan kuşu olup uçayım mı?” (Gökay, 1973: CDXV) şeklinde geçmektedir. Türkmen Sahra nüshasında ise gökyüzünden yeryüzüne gölge salan, görkemli bir kuş olarak tasvir edilmektedir. “Akdoğan şahı” ifadesi akdoğanın şahlık mertebesine yükseltilmiş ulu bir kuş olarak görüldüğünü de ifade etmektedir. Tüm bu söylemler, akdoğanın Türk mitolojisindeki görünümüne uygun düşmektedir. Aynı şekilde bozdoğan kuşu da metinde erdemli bir kuş olarak tarif edilmekte ve övülmektedir.

Bozdoğanın yanı sıra yine doğan grubundan bir kuş olan laçın da Türkmen Sahra nüshasında kaz parçalama sahnesi ile yer verilen ve avcılık yeteneği ile gücü ön plana çıkarılan bir kuştur.

Avcı kuşlar eski Türk inanışlarında Gök Tanrı'nın simgesi olarak görülüyor ve onlara kurban kesiliyordu (Çoruhlu, 2010: 154). Bu kuşlar içerisinde yer alan şahin ve atmaca kuşu Türkmen Sahra nüshasında da yer almaktadır. Dresden nüshasında şahin, yalnız avcı bir kuş olarak değil; Oğuzların düşmana saldırışını anlatmak için de kullanılmıştır (Gökay, 1973: CDXV). Türkmen Sahra nüshasında ise şahin avcı bir kuş olarak anlatılmakta ve onun en büyük erdeminin avcılık olduğu vurgulanıp avcılık yeteneğinden övgüyle bahsedilmektedir. Yine avcı kuşlar grubundan olan atmacanın fare, bıldırcın gibi hayvanları yakalamasından övgü ile bahsedilmekte ve avcılık yeteneği ön plana çıkarılmaktadır.

Akbaba da nüshada avcı bir kuş olarak zikredilmekte ve akbabanın erdeminin balıkçıl ve ceylan avlamak olduğu ifade edilmektedir.

Bu kuşlar içerisinde Metin Ekici tarafından adı “ütlegi” olarak okunan kuş, dikkat çekici bir kuştur. Çünkü Ekici, kuşun adını “ütlegi” olarak okumuş ve sözlük kısmında kuş hakkında bir bilgi vermemiştir. Metinde avcı bir kuş olarak tasvir edilen bu kuşun ismi Shahgoli vd. tarafından hazırlanan eserde “ütelgi” olarak okunup “bir tür doğan” olarak açıklanmış (Shahgoli vd. 2019: 282); Yusuf Azmun tarafından hazırlanan eserde ise “ötelgi” şeklinde okunup “akbaba” şeklinde açıklanmıştır¹ (Azmun, 2019: 99). Dresden nüshasında ise böyle bir kuş ismi yoktur. Araştırmacılar arasında hem ismin okunuşu hem de hangi türe ait bir kuş olduğu hakkında görüş birliği olmasa da

¹ Kelimenin okunuşu, kökeni ve anlamı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Räsänen, 1969: 376).

ismi geçen hayvanın bir kuş türü olduğu konusunda mutabakat olduğu ve avcı kuşlar arasında yer aldığı görülmektedir.

İslamiyet öncesi dönemde bazı Türk toplulukları tarafından avcı olmayan kuşlar da ongun olarak sayılmıştır. Orhun Abidelerindeki bazı ifadelerden anlaşıldığına göre kuş, ruhun simgesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca cennetin ifadesi olan kuşların şamanlar tarafından suretine bürünülen ve yardım alınan ya da koruyucu ruh olarak kabul edilen hayvanlar olduğu görülmektedir (Çoruhlu, 2010: 174). Örneğin şaman törenlerinde şamanın göğe yükselirken üzerine bindiği hayvanlardan olduğu bilinen kaz, erkekliğin de simgesi olmuştur. Kuğu, kaz gibi hayvanlar Orta Asya ve Çin’de eski dönemlerden bu yana kutsal kabul edilen hayvanlardandır. Diğer yandan sülün iyiliğin, saksağan iyi haberin, turna ölümsüzlüğün, ördek (Budist dönemde) mutluluk ve refahın, güvercin uzun hayatın simgesi olagelmıştır (Çoruhlu, 2010: 175; Radloff, 1976). Türkmen Sahra nüshasında da saksağan, ördek, kaz, çay kuşu, suna, bıldırcın gibi uçarlara yer verilmektedir. Bu kuşlar genelde avcı hayvanlara av olarak tarif edilmekte, uysal ve yumuşak başlı tabiatları ile ön plana çıkarılmaktadır.

Nüshada yer alan hayvanlardan bir diğer tür de “yürürler” olarak adlandırabileceğimiz kara hayvanlarıdır. Bu hayvanlar evcil olanlar ve yabani olanlar olarak iki alt başlık altında tasnif edilmiştir. Evcil hayvanlar içerisinde yer alan hayvanlar Türklerin konar-göçer bozkır hayatı içerisinde sürekli iç içe yaşadıkları, iktisadi açıdan faydalandıkları ve kültürel dünyalarında da çok önemli anlamlar yükledikleri hayvanlardır.

Nüshada yer alan hayvanlardan Koyun/koç, teke/öveç Türk mitolojisinde yer alan hayvanlardır. “Koyun ve koç, özellikle de beyaz renkli olan koç, eski Türklerde Gök Tanrı’ya kurban olarak sunulan hayvanlardan birisidir. Çin kaynaklarının bize aktardığı bilgiye göre Tabgaçlar Gök Tanrı ayini adını verdikleri törenlerde tanrıya kurban olarak ak buzağı, koç ve at kurban etmektedirler. Benzer bir şekilde Şamanist bir inanca sahip olan Beltirler de Tanrı ile ilgili törenlerinde kurban olarak beyaz koyun ya da oğlak kesmektedirler. Tüm bu ritüellerden anlaşıldığı gibi gök unsuruna atfedilen bütün özelliklerin koyun, koç ve keçiler için de geçerli olduğu söylenebilir. Diğer yandan zıt kavramların mücadelesini gösteren ve Türklere ait olan hayvan mücadele sahnelerinde koyun ve dağ keçileri olumsuz unsur olarak yer alırken koç daha çok gök (Gök Tanrı) ile ilgili olduğu için ongun olarak görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde koç ya da dağ keçisi şekli bazen hanedan arması olarak da kullanılmıştır (Çoruhlu, 2010: 172-173). Türk mitolojisine bu derece yerleşmiş olan koyun/koç, keçi/tekenin Türklerin en büyük eserlerinden birisi olan Dede Korkut’ta yer alamaması imkânsızdır. Dede Korkut’un Dresden nüshasında koyun, genel manada koyun sürüsü, özel manada da türün dışısı anlamında kullanılır. Örneğin Delü Karçar kız kardeşini vermek için “koyun görmemiş koç” ister. Ak koyun makbul bir hayvan olarak görülür ve ağ koyunlar, ağca tüylü tümen koyun, ağca koyun gibi sıfatlarla bahsi geçer. Teke bu nüshalarda boynuzundan sert yaylar yapılan bir hayvandır. Keçi ise kılından sapanın kolları yapılan, at başlarının keçi başına benzetildiği, Karaçuk Çoban’ın taş kalmayınca sapana koyup attığı bir hayvan olarak yer geçmektedir (Gökyay, 1973: CDXXI). Bu hayvanlar Türkmen Sahra nüshasında da Türklerin gündelik hayatlarındaki rollerine uygun olarak Dresden nüshasındaki durumuna benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Metinlerde koyunun en büyük erdemi “yaza karşı meleşerek kuzu doğurmak” ve “o kuzuları besleyip büyütmektedir”. Türklerin hüküm sürdüğü konar-göçer hayatta iktisadi hayatın temelini öncelikle hayvancılıktan elde edilen gelir oluşturur. Bu bağlamda koyunların kuzu doğurup çoğalması obaların devamı için hayati öneme sahiptir. Bu durum Türkmen Sahra nüshasında da görülmekte ve koyunun en büyük erdeminin kuzu doğurarak çoğalmak olduğu ifade edilmektedir. Diğer yandan koyunların yattığı yere “ağıl” dendiği de metinde geçmektedir.

Keçi/öveç/tekeler de doğalarına uygun olarak yalçın dağlarda yaşayıp oraların otlarıyla beslenerek dolgun et tutan hayvanlar olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca bu hayvanların, kurtların en çok sevdikleri avlardan birisi olduğu anlatılmaktadır.

Diğer pek çok hayvan gibi Türk mitolojisinde alp simgesi ya da ongun olarak görünen deve, özellikle de buğra olarak adlandırılan erkek deve, kahramanlar tarafından töz olarak kullanılmıştır (Çoruhlu, 2010: 167). Dede Korkut'un Dresden nüshasında deve önemli bir yere sahiptir. Nüshada deve ile ilgili birçok kelimeye yer verilmektedir. Devenin yattığı yere “*kaytaban*” dendiği, yavrularına “*köşek*” ve “*torum*” dendiği ve köşek'in doğacak bir çocuk için benzetme sıfatı olarak kullanıldığı görülmektedir. Mayanın dişi deve olduğu ve kız çocuğu için bir benzetme olarak kullanıldığı da destanlarda görülmektedir. Buğra ise destanlarda erkek devedir ve adeta kahramanlardan birisi gibidir. Örneğin Kanturalı, Selcen hatunu alabilmek için buğra ile güreşir. Deve güreşi geleneği Türklerde günümüze kadar süre gelen bir gelenektir (Gökyay, 1973: CDXXIII-CDXXIV); ancak Dede Korkut'taki deve güreşi deve ile devenin değil; deve ile insanın güreşidir. Türkmen Sahra nüshasında da develer, uzun yola, yolculuğa dayanabilen sağlam bir kervan hayvanı olma özelliğiyle ön plana çıkartılmakta, destansı boyutundan sıyrılmış görünmektedir.

At, Türk kültüründe ve yaşantısında en hayati öneme sahip hayvanlardan birisidir. At, Türk dünyasında insanın ayrılmaz bir dostu ve Gök Tanrı için kurban hayvanı olarak kabul ediliyordu. Atı Türklerin yaptığı pek çok törende görmek mümkündür. Örneğin at yarışlarında, bir merkezin çevresinin dolaşılmasında at karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu merasimlerden de anlaşılacağı gibi at Gök'le bağlantısı olan “*göksel*” diyebileceğimiz hayvanlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Bu hayvanın Gök kökenli olduğu ve Gök'e benzediği şeklindeki düşünce daha milattan önceki dönemlerde bile bozkır toplumları arasında oluşmuştu. Dolayısıyla bu düşüncenin Türkler arasında da yaygın bir şekilde bulunması şaşıracak bir durum değildir (Roux, 2011:35).

Türklerin gündelik hayatında çok önemli bir yer tutan atın, destan, efsane, masal gibi sözlü anlatı türlerine yansımalarının olması da kaçınılmazdır. Bu bağlamda Türk kültürünün ortaya koyduğu en önemli eserlerden birisi olan Dede Korkut anlatmalarında da at, oldukça önemli bir yer tutmuştur. İslamiyet öncesi Türklerde var olan ölüyü atı ile gömme adetinin bir yansıması olarak Dede Korkut'ta Beyrek ölürken “*yiğitlerim yerinizden örü-durun,ağboz atumun kuyruğunu kesün*” diye vasiyet etmektedir. Türklerde yas alametlerinden birisi olan ölen kişinin atının kuyruğunu kesme âdeti bu vasiyette açıkça görülmektedir. Yine aynı şekilde Türk destanlarında görülen yiğidin atı ile birlikte anılması geleneğine Dede Korkut'ta da rastlanmaktadır. Dede Korkut'un Dresden nüshasındaki yiğit kahramanlar da atlarının adıyla birlikte anılmaktadır. “*Boz atlu Kamgan-oğlu Bayındur, Konur atlu Kazan, Boz aygırlı Beyrek*” bu yiğitlerden bazılarıdır. Bu nüshalarda at ile ilgili atasözlerine de yer verilmiştir. At işlemese er öğünmez, at ayağı külük, ozan dili çevük olur, at işler, er öğünür, yayan erin umudu olmaz gibi sözler bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Beyrek'te olduğu gibi kahramanın en büyük yardımcısı atıdır (Gökyay, 1973: CDXXVI-CDXL).

Dresden nüshasında olduğu gibi Türkmen Sahra nüshasında da at çok önemli bir yer tutmaktadır. Nüshada yer verilen hayvanlara bakıldığı zaman at, aygır gibi isimlerle en çok bu hayvanın zikredildiği görülmektedir. Ayrıca at sürüsü anlamında “*yılkı*” kelimesi de kullanılmaktadır.

Eserde iyi bir atın bütün özellikleri en ince ayrıntısına kadar sayılmıştır. İyi bir at sıkı belli, dar arkalı, elma gözlü, dik kulaklı, geniş göğüslü, geniş kalçalıdır. Yine iyi bir atın aşık kemiği uzun olmalı, soyu belli olmalı, meydana nalı kızacak kadar çok hızlı koşmalıdır. At konusunda en çok vurgu yapılan nokta atların yiğitlerin kanadı olduğu söylemidir. Arpa verilip bakılan küheylan atlar erin kanadıdır. Savaş meydanında düşman üzerine hücum ederken, geri çekilirken çok hızlı koşacak, ere savaş kazandıracak, yiğitlik yapmasına yardım edecek olan bindiği attır, onun için de yiğidin kanadı yani biniti soylu atlardır. Metinlerden de görüldüğü gibi iyi atlar sıradan atlar değil; aynı kahraman gibi seçilmiş, birçok özelliği olan atlardır.

Atlar kadar olmasa da Türklerin hayatlarında yer eden evcil hayvanlardan birisi de köpeklerdir. Konar-göçer bir hayat yaşayan ve büyük miktarlarda koyun sürüleri olan bir milletin hayatında çoban köpeklerinin önemli olması kaçınılmazdır. Sosyal hayattaki varlık daima inanış ve anlatılara

da yansımaktadır. Köpek de Türk mitolojisinde ve inanışlarında yerini almıştır. Türklerde genellikle kurdun karşısında koyunun olduğu pozisyona oturtulan köpek, ona benzer bir işlev üstlenmiştir. Nitekim ayınlar sırasında güçlü şamanlar kurt, zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu ve genellikle köpekler yeraltına inişte kullanılıyordu. Yeraltı ile bağlantılı olan her şey gibi köpeğe de olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Bu sebeple bu olumsuz anlama uygun olarak köpek, bazı Türk topluluklarında cenaze törenlerinde kurban edilen hayvan olmuş, Türk kozmolojisinde de ölümün timsali haline gelmiştir (Çoruhlu, 2010: 176). Bu olumsuz anlamın yansımasını Dede Korkut'un Türkmen Sahra nüshasında da görmek mümkündür. Nüshada köpekten “kara köpek it oğlu” olarak bahsedilmektedir. Bilindiği gibi kara rengi Türklerde olumsuz anlamlar yüklenen (Çoruhlu, 2010: 205-207) bir renktir. Ayrıca “it oğlu” deyiminde de bir olumsuz niteleme, aşağılama olduğu görülmektedir. Bu kara köpek it oğlu, kurt eniği ile kıyaslanmakta ve kurdun eniğinin yani yavrusunun bile kara köpek it oğlundan daha güçlü olduğu ve ona kendisini dalatmayacağı söylenmektedir Böylece köpeğin kurt karşısındaki zayıflığı ve güçsüzlüğü vurgulanmaktadır.

İt oğlunun yalı hazırlanıp

Yağlı ekmek kıvamına geldiğinde (Ekici, 2019: 170)

sözü ile aslında yalını içmeye hazırlanan bir çoban köpeği tasvir edilmektedir. Burada ozanın it oğlundan kastının çoban köpeği olduğu anlaşılmaktadır.

Dede Korkut'un Türkmen Sahra nüshasında yer alan hayvanlardan bir grup da “yabani yürürler” diye adlandırdığımız doğal hayatta evcilleştirilmeden yaşayan hayvanlardır. Türkler daha önce de söylediğimiz gibi bozkırlarda konar-göçer bir hayat sürüyorlardı. Bu yaşam tarzının temel iktisadi kaynağı hayvancılıktı. Bu dönemde Türkler tarım da yapmaktaydılar; ancak temel iktisadi hayat hayvancılık üzerine kuruluydu. Geniş bozkırlarda yapılan hayvancılığın bir sonucu olarak doğa ile iç içe bir hayat sürüyorlardı. Bu nedenle vahşi hayvanlarla da temasları oluyordu. Bu temaslar Türk anlatı geleneğine de yansımış, mitlerin, destanların, efsanelerin ve Dede Korkut anlatmalarının içerisinde bu hayvanlar güçleri, insana dostlukları veya düşmanlıkları, Gök Tanrı ile olan bağlantıları gibi çeşitli sebeplerle yer bulmuşlardır.

Bu hayvanlardan en çok ön plana çıkarak kuşkusuz kurttur. Türklerde kurttan türeyiş ile ilgili pek çok efsane mevcuttur. Orta Asya'da kurdun ata olarak ortaya çıktığı Kurdun Wu-sun Kralının oğlunu emzirmesi, Kao-çı (Töles)'ların “erkek kurttan türeyiş” efsaneleri, Göktürklerin “Kurttan Türeyiş” efsaneleri (Ögel, 2010) akla gelen ilk efsanelerdir. Proto-Türk döneminde bir totem olan kurt, Hunlar döneminde ata kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Kurtla ilgili olarak gelişen bu hayvan-ata kavramı devlet, hükümdarlık gibi unsurların simgesi de olmuş; gök ve yer unsurları ile bağlantılı anlamlar kazanmıştır. Başta Bahaeddin Ögel olmak üzere araştırmacıların yaptığı çalışmalardan kurdun Türk kozmolojisinde gök unsuruna bağlı olarak aydınlığın ve buna benzer unsurların simgesi haline geldiği anlaşılmaktadır² (Çoruhlu, 2010: 155-156).

Dede Korkut'un Dresden nüshasında zikredilen hayvanlar arasında kurt önemli bir yer tutmaktadır. Salur Kazan'ın kurtla haberleşmesi anlatılarda en dikkat çekici bölümlerden biridir. Dresden nüshasında “kara başum kurban olsun kurdum sana” diye biten bu parçaya Vatikan nüshasında onu küçülten iki dize daha eklenmiştir:

Mere sırtı yoluk bozkurt

Yoksa karış veririm sana

dizelerinde kurt küçük görülmekte ve ona beddua edileceği söylenmektedir. Kurt, Kazan Han'ın erkek çocuğu yerine bir benzetme olarak, oğlanı övmek için de kullanılmıştır. “Yedi bayırın kurduna benzer yiğitlerim” söyleminde olduğu gibi yiğitlerin güçleri, kuvvetleri kurda benzetilerek

² Kurt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ögel, 2010; Çoruhlu, 2010)

anlatılmaktadır. Ayrıca bu nüshalarda “*kurt yüzü mübarektir*” sözü de baskın bir şekilde söylenmekte ve kurtla ilgili eski bir halk inancı dile getirilmektedir (Gökyay, 1973: CDXLVIII-CDXLIX).

Türkmen Sahra nüshasında da kurttan övgü ile bahsedilmekte; gücü, kuvveti ve avcılığı “*kurtların koyunları avladığı, altı aylık kurt eniğinin er gibi yiğit olduğu, kurt eniğinin hayvanlar pehlivanı olduğu*” gibi ifadelerle anlatılmaktadır.

Dede Korkut anlatılarında kahramanların sıfatları arasında bir benzetme unsuru olarak kullanılan kaplan Dresden nüshasında Bayındır Han ve Salur Kazan için “*karacüğün kaplanı*”, Beyrek için de “*pehlevanların kaplanı Boz-Oğlan*” şeklinde geçmektedir. Türkmen Sahra nüshasında ise kaplan, altmış arşın al kayada yuva yapan, avını avlayan güçlü, kuvvetli ve yükseklerde yaşayan asil bir hayvan olarak tarif edilmekte ve övgüyle bahsedilen hayvanlar arasında yer almaktadır.

Kaplan gibi gücü ve kuvveti ile ön plana çıkan hayvanlardan birisi olan aslan, Dede Korkut Kitabı’nın Dresden nüshasında da bu özelliklerine uygun olarak yiğitliğin, mertliğin timsali bir hayvandır ve beş yerde kağan sıfatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkat çekici bir şekilde Basat, Tepegöz’ün sorusu üzerine kendisini tanıtırken “*anam adın der isen kağan aslan*” diyerek soyunun aslana dayandığını ifade etmektedir. Burada soyun aslana dayandırılması aslanın geçmiş dönemlerde bir zamanlar totem hayvanı olabileceği düşüncesini akla getirmektedir; ancak Dede Korkut’ta bununla ilgili başka bir ifade bulunmamakta, aslan genelde “*cilasun yiğit*”, bazen de kurt gibi “*erkek çocuk, oğul*” anlamında kullanılmaktadır (Gökyay, 1973: CDXLV). Türkmen Sahra nüshasında ise aslan her seferinde “*aç arslan*” şeklinde tarif edilmiştir. Aslan, ormanlarda yaşayıp yıkların peşinde koşan, onları avlayıp yiyen güçlü, kuvvetli bir avcı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk mitolojisinde kökleri mezolitik devre kadar uzanan en eski simgelerden birisi olan geyik, gök ve yer unsurlarına bağlı olarak diğer birçok hayvanla benzerlik gösteren, kurt gibi en eski dönemlerde muhtemelen totem olan bir hayvandır. Şaman törenlerinde suretine bürünülen hayvan-ata ya da ruhlardan birisi olan, bu nedenle de şaman elbisesi ya da davulu üzerinde temsili bulunan (Çoruhlu, 2010: 163) geyik, Türk destanlarında, efsanelerinde ve evliya menkıbelerinde çokça rastlanan bir hayvandır. Geyik, Dede Korkut’un Dresden nüshasında genellikle av hayvanı olarak geçmekte ve özelliklerinden bahsedilmemektedir. Ancak Bamsı Beyrek’in av esnasında karşısına çıkan bir geyiği kovalarken alacağı kızın otağına ulaşması ile önemli bir rol oynamaktadır (Gökyay, 1973: CDXLIII-CDXLIV). Türkmen Sahra nüshasında ise geyik, gök sümbüllü, yanı karlı, elvan çeşit otlarla dolu yüksek tepelerde kır tekeler ile yaşayan ve ala kaplan yavrularının avı olan bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkmen nüshasındaki yabani hayvanlar sayılırken ejderhaya ayrı bir yer vermek gerekir. Çünkü soylama kısmında sadece bir kez geçen ejderha, 13. boyda Salur Kazan’ın öldürdüğü yedi başlı mitolojik bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak kabul edilen ve efsanevi bir varlık olan ejderha Ön Asya Türkleri ile ilişkiye geçilen dönemlerde bu özellikleri zayıflamış ve daha çok yenilgiye uğratılan kötülüğün simgesi haline gelmiştir. Bu anlamına uygun olarak 13. Boy’da Salur Kazan yedi başlı bir ejderhayı yenerek Oğuzları ejderha belasından kurtarmaktadır. Boyda bir ara Salur Kazan’ın ejderha donuna girdiğinden şüphelenilmesi dikkat çekici bir unsurdur. Eğer Salur Kazan gerçekten ejderha donuna girdiyse, yani ejderhaya dönüştü ise Bayındır Padişah ve Kara Budak dâhil herkes onu öldürmeyi düşünür; ancak böyle bir şey olmadığı hâlâ insan olduğu anlaşılınca bu düşünceden vazgeçilir ve ejderhayı öldürüp derisini de yüzerek Bayındır Padişaha bir gölgelik yaptığı için Salur Kazan herkesin takdirini kazanır ve yiğitliğiyle methedilir.

Buradan da anlaşıldığı gibi ejderha yenilmesi gereken kötü bir düşmandır; ancak sıradan bir düşman değildir, yedi başlı, ağzından ateş saçan, güçlü kuvvetli bir düşmandır ve onu ancak Salur

Kazan gibi bir yiğit yenebilmektedir.

Orhan Şaik Gökyay Dedem Korkudun Kitabı (1973) adlı eserinde “*Salur Kazan’ın, kahramanlıkları arasında bir ejderha ile döğüştüğü epizodunun bulunduğu anlaşılacakla birlikte bunun hikâyesini bilmiyoruz*” (s. CDL) demektedir. Gökyay’ın henüz bilmiyoruz dediği o epizodun bu yıl elimize ulaşan “*Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*” başlıklı boy olduğu anlaşılmaktadır. Yani Dresden nüshasında atıf yapılan ancak olayın nasıl olduğu tam olarak açıklanmayan Salur Kazan’ın ejderhayı öldürmesi olayı, Türkmen Sahra nüshası ile açıklığa kavuşmuştur.

Bunların dışında Türkmen Sahra nüshasında yılan, fare, tazi, tavşan, fil ve ceylan gibi yabancı yürürler ile bir mısra da suda yaşayan bir hayvan olan balıktan bahsedilmektedir.

SONUÇ

Dede Korkut Kitabı kökeni İslamiyet öncesi dönem Türk kültüründen başlayıp 16-17. yüzyıla kadar devam eden çok geniş bir zaman aralığında, çok geniş bir coğrafyada Türklerin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarından inanç dünyalarına kadar pek çok konuda bilgi veren çok katmanlı bir anlatı geleneğinin yazıya aktarılmış halidir. Bu kitabın günümüze kadar Vatikan ve Dresden olmak üzere iki nüshası olduğu biliniyordu; ancak 2019 yılında kitabın üçüncü bir nüshası, Türkmen Sahra Nüshası ortaya çıktı ve bilim dünyası ile paylaşıldı.

Çalışmamızda, ortaya çıkan bu yeni nüshada geçen hayvanlar tespit edilip Dresden nüshası ile de kıyaslanarak hayvanların nasıl göründükleri, hangi özellikleriyle aksettirildiği incelendi ve sonuç olarak Türkmen Sahra nüshasında yer alan hayvanlar ile Dresden nüshasında yer alan hayvanların hemen hemen aynı hayvanlar olduğu; ancak Türkmen Sahra nüshasındaki hayvanların destani mitolojik özellikleriyle değil daha çok gündelik hayattaki işlevleriyle soylamalarda yer aldığı tespit edildi. Bu durum göstermektedir ki Türkmen Sahra nüshası Dresden nüshasında ortaya konan Dede Korkut geleneğini sürdürmekle birlikte; Dresden nüshasında ağırlığı hissedilen konar-göçer bozkır hayatından ziyade daha yerleşik bir toplumsal hayatı anlatmaktadır. Bu sebeptir ki hayvanların destansı mitolojik özellikleri silikleşmiş, daha rasyonel yönleri ön plana çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- Azmun, Yusuf (2019). Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Bekki, Salahaddin (2015). Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çoruhlu, Yaşar (2010). Türk Mitolojisinin Ana Hatları, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ekici, Metin (2019). “13. Dede Korkut Destanı: “Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi” Boyunu Beyan Eder Hanım Hey”, Milli Folklor, S. 122, s. 5-13.
- Ekici, Metin (2019). Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2011). Dede Korkut Kitabı-I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Kaçalin, S. Mustafa (2017). Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ögel, Bahaeddin (2010). Türk Mitolojisi, C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özçelik, Sadettin (2016). Dede Korkut –Dresden Nüshası- I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özsoy, Bekir Sami (2018). Dede Korkut Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pehlivan, Gürol (2015). Dede Korkut Kitabı’nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Radlof, Wilhelm (1976). Sibiry’a’dan (*Seçmeler*), (Çev. Ahmet Temir), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Räsänen, Martti (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Roux, Jean Paul (2011). Eski Türk Mitolojisi, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), İstanbul: BilgeSu Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim (1998). Dede Korkut Kitabı İncelemeler, Derlemeler I-II. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Schmiede, H. Achmed (2000). Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sever, Mustafa (1999). “*Türk Mitolojisinde Kuşlar*”, Milli Folklor, C. 11, S. 42. S. 83-88.
- Shahgoli, Nasser Khaze vd. (2019). “*Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım*”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.16, S. 2, s. 147-379.
- Tulum, Mertol ve Tulum, Mehmet Mahur (2016). Oğuznameler Oğuz Beylerinin Hikâyeleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

GENÇ KALEMLER'den

DEDE KORKUT NÜSHALARI /TÜRKMEN SAHRA-GÜNBET YAZMASI İNCELEMESİ VE YENİ BOYLAR ÜZERİNE

Mehmet Tufan Köseoğlu*

ÖZET

2018 yılında UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası listesine giren Dede Korkut Hikâyeleri; sadece Türk dünyasının değil evrensel kültürün de bir parçası olmuştur. Dede Korkut hikâyeleri on asır öncesinde yaşanmış olayların bir eseri olsa da günümüzde toplumsal hayatı düzenleyecek, insan davranışlarına yön verecek kadar güncel bir şaheserdir. Bilge Dede Korkut'un öğütleri günümüzde bile geçerliliğini sürdürmektedir.

Türk destancılık geleneğinin yüzyıllar boyunca sözlü olarak yaratıp yaşattığı eserlerden biri olan Dede Korkut hikâyelerinin, yazıcılar tarafından derlenen yazmalarından üçü bilim dünyası ile buluşmuştur. Bunlar, bulundukları şehirler ile isimlendirilen Dresden, Vatikan ve 2019 yılında Türkmen Sahra / Günbet'te bulunan 13.boyu da içeren yazmadır. Bu yazmalarda bulunan hikâyeler ve hikâyelerdeki izler göstermektedir ki; Dede Korkut Hikâyeleri şu ana kadar bulunan 13 boydan ibaret olmayabilir.

Biz bu çalışmada yeni bulunan Türkmen Sahra / Günbet Yazması'nı daha önce bulunan yazmalar ile karşılaştırdık; yazmanın bulunuşu, sahibi, içeriği hakkında bilgi verdik. Yazma hakkında yapılan ilk bilimsel çalışmaları karşılaştırarak tespitlerdeki farklılıkları belirledik. Özellikle üçüncü yazmanın hikâyesi olan Salur Kazanın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi hikâyesine dair diğer yazmalarda geçen ipuçlarını değerlendirdiğimiz çalışmada yeni boyların konusunu tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Dresden nüshası, Vatikan nüshası, Türkmen Sahra-Günbet Yazması, karşılaştırmalı yazma incelemesi.*

ANALYZING OF DEDE KORKUT'S TRANSCRIPTS/ TURKMAN SAHRA- GUNBET MANUSCRIPT AND UPON NEW STORIES

ABSTRACT

In 2018, Dede Korkut's stories that have been included in the UNESCO İntangible Cultural Heritage list: have become an integral part of not only the Turkish World but also global culture. Although stories of Dede Korkut were a work of experiences which have taken place 10 centuries ago, the stories are a current masterpiece which is enough to arrange social life and people's behavior. The advice of Scholar Dede Korkut is continuing to be passable even though today.

Three of them have been compiled by the writers of Dede Korkut's stories, one of the masterpieces which are the Turkish Saga tradition had created and lived along for centuries, get together with the scientific world. These are the manuscripts, which are named as cities' name that they found, in Dresden, Vatican and in 2019 in Turkmen Sahara-Günbet. In these manuscripts, the stories and marks indicate that: Dede Korkut is not consisting of only 13 tribes found so far.

In this study, we've compared the newly found manuscript Turkmen Sahara-Günbet with the manuscripts priorly found: informing about the manuscript's discovery, owner and content.

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

We've determined the differences in the detection by comparing the first scientific studies on the manuscript. In specially, we've tried to identify the subject of a new story in the study in which we've evaluated the clues in other manuscripts about the story of the third manuscripts, Salur Kazan has Killed Seven-Head Dragon.

Keywords: *Dresden transcript, Vatican transcript, Turkmen Sahra-Gunbet manuscript, comparative study of copies.*

GİRİŞ

Prof. Dr. M. Fuat KÖPRÜLÜ, Dede Korkut için; “*Terazinin bir kefesine Türk Edebiyatının tümünü, diğer kefesine de Dede Korkut’u koysanız yine de Dede Korkut ağır basar*” demektedir. Dede Korkut, bize Türk kültürünü çok yönlü bakış açısı ile öğreten eşsiz bir kaynaktır. Ayrıca hikâyelerin teşekkül tarihi olan IX-XI. Yüzyıllar, İslamiyet’e geçiş dönemi olması nedeniyle kitap, bize kültürel bir şölen sunmaktadır.

Dede Korkut hikâyeleri Oğuzların Yakın Doğu’ya gelmeden önceki hayatlarına ait hatıralara dayanmaktadır. Çok eski devirlerden beri mevcut olan bu hatıraların, bazı olaylar etrafında toplanması ise IX-XI. yüzyıllarda Oğuzların Sirderya kuzeyindeki yurtlarında geçen hayatları ile ilgili görünmektedir. (Ergin, 2018, s.55)

Muharrem Ergin hikâyelerinde birkaç devrin görünmesi ile ilgili olarak; “*Hikâyelerdeki türlü vakalar Oğuzların iptidaî devirlerinde teşekküle başlamış, sonra onların IX-XI. Yüzyılda başlarından geçen büyük mücadeleler etrafında toplanmış ve bu suretle destan haline gelmiştir. Bu destanî hikâyelerle batıya gelen Oğuzlar doğu Anadolu’da yaptıkları mücadelelerden bazı unsurları da bu destanlara katmışlar, esas Oğuz destanından ayrılan parçalar böylece bağımsız hikâyeler haline gelmiş ve sonunda bilinmeyen bir sanatkâr eli ile destan devri bitmeden tespit edilmiştir.*” demektedir. (Ergin, 2018, s.55-56)

Edebî yaratıcılığın temel ifade şekli olan sözlü ve yazılı gelenek arasındaki ilişki, yüzyıllardır Türk boylarının edebî üreticiliğinde pek çok eser ortaya koymuştur. Özellikle Türk destancılık geleneğinin yüzyıllar boyunca sözlü olarak yaratıp yaşattığı eserler, yazılı geleneğin de etkin olmaya başladığı yüzyıllarda hem sözlü hem de yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu yüzyıllarda sözlü gelenekteki eserlerin bir kısmı, “*müstensih*” veya “*yazıcı*” adı verilen kişiler tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu tür eserlere bu nedenle günümüzde “*el yazması*” adı verilmektedir. Ancak, matbaanın etkin bir şekilde kullanılarak bir eserin çok sayıda metninin üretildiği yakın zamanlara kadar, yazıya geçirilen eserlerin metin sayısı çok az olmuştur. Bu nedenle, sadece çok önemli olduğu kabul edilen dinî ve millî eserlerin belli sayıda yazılı metni üretilmiş ve bu yazılı metinler elden ele aktararak günümüze kadar gelmiş veya kaybolmuştur. (Ekici, 2019, s.9)

Türk destancılık geleneğinin yaratmış olduğu en önemli eserlerden biri olan Dede Korkut “*soylama*” ve “*boy*” ları, başka bir ifade ile Dedem Korkut’un bilgece sözleri ve destanî anlatmaları, yüzyıllar boyunca **ozan** adı verilen sanatçılar tarafından yaratılıp aktarıldıktan sonra Türk Dünyası’nın çeşitli yerlerinde yazıya geçirilmiştir. Ancak Türk kültür ve medeniyetinin çok değerli pek çok eseri için geçerli oluğu üzere, zaten çok az sayıda yazılı metni üretildiğini düşündüğümüz Dede Korkut’un söz ve anlatmalarını içeren yazılı metinlerin bir kısmı kaybolmuş, sadece birkaç metin günümüze kadar ulaşabilmiştir. İşte bu nedenle, bu türden yazılı metinler bir milletin tarih boyunca sahip olduğu pek çok unsuru içermesi bakımından bir kültür hazinesi değerine sahiptir ve kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Üzülerek belirtmeliyiz ki bu miraslarımızın pek çoğu somut olarak ülkemizde bulunmamaktadır. Kaybolmadan günümüze ulaşan bu yazılı metinlere “*nüsha*” adı verilmekte ve bunlar çeşitli kütüphanelerde veya kişilerin ellerinde bulunmaktadır. (Ekici, 2019, s.9)

Türk kültürünün en önemli eseri olan Dede Korkut Kitabı, günümüze kadar bilinen iki nüsha

halinde gelmiştir. Bunlar bulundukları yere göre isimlendirilen; Dresden ve Vatikan nüshalarıdır. Dede Korkut Kitabı'nın ilk yazması olan Dresden yazmasının 1811 yılında ilk yayını ile Türk Edebiyatının en önemli başyapıtı olan bu eser üzerine, pek çok ülkede, çeşitli dillerde, binlerce çalışma yapılmıştır. Türkiye'de Dede Korkut hakkındaki yazılar kitabın Türkiye'de ilk neşrinin yapılmasından sonra başlamıştır. Bu neşir Kilisli Rıfat tarafından 1916'da Diez'in Berlin kopyasının fotoğraflarına dayanarak yapılmıştır. (*Ergin, 2018, s. 58*) Görülmektedir ki Türk Dünyasının ortak tarih ve kültür değeri olan Dede Korkut üzerine yapılan çalışmalar ülkemizde çok geç başlamıştır. Üçüncü yazma olan Türkmen Sahra/Günbet Yazması'nın Türk kültür coğrafyasında bulunuşu, daha önceki nüshalarda yaşanan bilim ve toplum buluşmalarında geç kalınmayacağı yönünde heyecan yaratmıştır.

Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan tarafından 2018 yılında UNESCO'ya sunulan Dede Korkut/Korkut Ata dosyası UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Temsil Listesine kaydedilmiştir. 2019 yılında ise Türk kültürü ve edebiyatının özel bir araştırma alanı olan Dede Korkut Kitabı için yeni bir nüsha olan Türkmen Sahra/Günbet Yazması'nın bulunuşu ile 208 yıl aradan sonra, ipuçlarını Dede Korkut Kitabının 11. Hikâyesi olan Salur Kazan Esir olup oğlu Uruz'un çıkardığı destanında gördüğümüz “*Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Hikâyesi*” ile buluştuk;

*“Kılavuzsuz yol başaran Kazan er idim
Yedi başlı ejderhaya yetişip vardım
Heybetinden sol gözüüm yaşırdı
Hey gözüüm nâmert gözüüm kalles gözüüm
Bir yilandan ne var ki korktu dedim”*

Türkmen Sahra/Günbet yazması araştırmacılar için çok yönlü ve yeniliklere kapı açacak yeni bir araştırma sahası olacaktır. Türk kültür tarihine ait olan bu değerli yazmanın yine Türk coğrafyasında bulunması ve ilk neşrinin Türkçe yapılmış olması Dresden ve Vatikan nüshalarının okunmasında yaşanan gecikmelerin de tekrar yaşanmasının önüne geçmiş olacaktır. Böylece yeni yazma hakkındaki araştırmalar çok hızlı şekilde bilim dünyasında yer alacaktır.

Bu çalışmada yeni bulunan Türkmen Sahra / Günbet Yazması'nı daha önce bulunan yazmalar ile karşılaştırdık; yazmanın bulunuşu, sahibi, içeriği hakkında bilgi verdik. Yazma hakkında yapılan ilk bilimsel çalışmaları karşılaştırarak tespitlerdeki farklılıkları belirledik. Özellikle üçüncü yazmanın hikâyesi olan Salur Kazanın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi hikâyesine dair diğer yazmalarda geçen ipuçlarını değerlendirdiğimiz çalışmada yeni boyların konusunu tespit etmeye çalıştık.

1. Dede Korkut Kitabı'nın Nüshaları

1.1. Dresden Nüshası

Dede Korkut kitabının bilinen ilk yazması Dresden Krallık Kütüphanesi, Fleischer Külliyyatı arasında 86 numaradadır. Bu yazma 153 yapraktır ve Avrupa rakamlarıyla numaralanmıştır. İlk yaprakta kitabın unvanı Kitâb-ı Dedem Korkut âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan diye verilmiştir. Pek güzel olmayan bir nesihle yazılmış olup sayfada 13 satır vardır. (*Gökay, 2006, s. 643*)

Eserin Dresden nüshasını Dresden Kral Kütüphanesinde ilk defa H.O. Fleischer bulmuştur. Fakat onu tanıtan ve ondan ilk defa faydalanan H.F. Von Diez olmuştur. (*Ergin, 2018, s.57*) Diez aynı zamanda nüshanın bir kopyasını çıkararak Berlin kütüphanesine bırakmıştır (*Pertsch kataloğu, No. 203*). Diez metni iyi anlayamadığı ve birçok yerlerini yanlış okuduğu için, gerek Berlin'e getirdiği kopya, gerek Denkwürdigkeiten'deki Tepegöz metni ve tercümesi yanlışlarla doludur. (*Ergin, 2018, s.57*)

Nüşhanın yazıya geçiriliş tarihini Muharrem Ergin eserinde XVI. Asrın ilk yarısı olarak bildirmiş, kitabın kapağındaki “*Târih-i Vefât-i Osman sene 993*” şeklinde yazılı olan tarihin nüsha ile ilişiği olmadığını söylemiştir. (Ergin, 2018, s.67-68)

Bir giriş (*mukaddime*) ve ardından on iki boyu içine alan Dresden Nüşhasında kitabın giriş kısmı, Dede Korkut’u takdim için yazılmıştır. Dresden Nüşhasında mukaddimenin ardından on iki boy yer almaktadır.

1. Dirse Han oğlu Buğaç Han boyı
2. Salur Kazanun ivi yağmalanuğı boy
3. Kam Pürenün oğlu Bamsı Beyrek boyı
4. Kazan oğlu Uruz Bigün tutsak olduğu boy
5. Duha Koca oğlu Delü Dumrul boyı
6. Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyı
7. Kazılık Koca oğlu Yigenek boyı
8. Basat Depegözi öldürdüğü boy
9. Begil oğlu Emren boyı
10. Uşun Koca oğlu Segrek boyı
11. Salur Kazan tutsak olup oğlu Uruz çıkardığı boy
12. İç Oğuza Taş Oğuz âsi olup Beyrek öldüğü boy (Ergin, 2018, s. 65)

1.2.Vatikan Nüşhası

Vatikan Kütüphanesi’nde Türkçe yazmalar arasında 102 numarada kayıtlı olan ve ilk kez Ettore Rossi tarafından tanıtılan bu eser başka bir risale ile bir aradadır. 20,5 x 15,2 boyunda olan bu yazma nesihle yazılmıştır, sayfada 13 satır vardır ve baştanbaşa harekelidir.109 yapraktır. Dede Korkut Hikâyelerini içeren bölüm 58b ile 106a yaprakları arasındadır. 105-106 arasında, on ikinci hikâyenin (*Vatikan Nüşhası 6. Hikâye*) iki yaprağı düşmüştür, Eksik olan bu hikâyenin yalnızca başı ve sonu vardır. (Gökyay, 2006, s. 644-645)

Muharrem Ergin, Vatikan nüshasının istinsah edildiği tarihi, Dressden nüshasında kullanılan dilden daha yeni bir dil kullanıldığı için XVI. Yüzyılın ikinci yarısı olduğunu tahmin etmiştir. (Ergin, 2018, s.67) Ayrıca Ergin eserinde, nüshanın üzerinde herhangi bir tarih olmadığını, yalnız aynı cilt içinde yer alan “*Hikâyet-i lâtime-i ucûbe ve mahcûbe-i zarife*” adlı risalenin Seyyîd Ahmed b. Hasan Balı tarafından 918 (*Miladi 1549-1550*) yılında yazılmış olduğunu belirtmiştir. (Ergin, 2018, s.68)

Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve gayri başlığını taşıyan bu nüsha boyların sayısı bakımından eksik bir nüsha gibi görünse de içinde yalnız Salur Kazan ve oğlu Uruz’un ilk planda olduğu hikâyelerin bulunması, müstensihin bir Salur Kazan seçmecesini yaptığı izlenimini uyandırmaktadır. Ancak bu durumda Kazan’ın tutsak olup oğlu tarafından kurtarıldığı boyun bu yazmada bulunmaması anlaşılamıyor.(Gökyay, 2006, s.645)

Hamit Araslı, Dede Korkut destanlarının aslının büyük olduğunu, eserin özünü “*göçüren kâtibin*” onu çok değiştirdiğini, çoğunlukla asıl eseri örtmeye çalıştığını, ama her zaman bunu başaramadığını söylediği gibi, eserin ruhuna uygun gelmeyen dini motiflerin sonradan eklendiğini, Vatikan yazmasını kopya eden kâtibin ancak “*şer’i şerife [İslam şeriatına] uygun*” olanlarını seçtiğini ve aldıklarında da

yine o açıdan değişiklikler yaptığını, Tepegöz, Deli Dumrul, Kan Turalı gibi hikâyeleri almamasının bu “şer’i şerife uygunsuzluk” yüzünden olduğunu söyler. (Gökyay, 2006, s. 645)

Orhan Şaik Gökyay yazmış olduğu Dedem Korkudun Kitabı adlı eserinde bu konu hakkında önemli tespitlere yer vermiştir.

Yazmanın başındaki giriş bölümünden sonra gelen boylar sırasıyla şunlardır.

1. Hikâyet-i Han oğlu Buğaç Han
2. Hikâyet-i Bamsı Beryik Boz atlı
3. Hikâyet Salur Kazanun evi yağmalandığıdır
4. Hikâyet-i Kazan Begün oğlu Uruz Han dutsak olduğuur
5. Hikâyet-i Kazılık Koca oğlu Yegenek Beg
6. Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuza âsi olup Beryek vefatı (Ergin, 2018, s. 66)

1.3.Türkmen Sahra/Günbet Yazması

Türkmen Sahra/Günbet Yazmasının Bulunuşu

Dede Korkut Kitabı’nın Türkmen Sahra Günbet Yazmasını İran’ın Türkmen Sahra bölgesinde yaşayan yazma koleksiyoneri Veli Muhammet Hoca keşfetmiştir. Türkmen dili ve edebiyatı ile ilgilenen, özellikle Türk dilinde yazılmış olan yazmaları toplayıp korumaya alma faaliyetiyle bilinen değerli kültür insanı V. M. Hoca, Günbet yazmasının bulunuşunu şöyle anlatır: “12 Aralık 2018 Çarşamba günü Tahran’daydım. İşim bitince saat on bir sularında İnkılap kitap pazarına gidip Hüner kitabevinin sahibi, eskiden tanıdığım S. Rabiî beyi ziyaret ettim. Kitabevinde benim ilgimi çekecek yeni bir satılık yazma yoktu. Tesadüf eseri tam da bu esnada biri kapıdan içeri girdi. Elinde satmak istediği ince bir yazma eser vardı. Rabiî Bey bana, “Belki bu senin işine yarar!” dedi. Yazmanın ilk yaprağı eksik olduğundan künye sayfası yoktu. Eserin ne olduğunu çıkarmasam da, yalnızca Türkçe olduğu için pazarlığa girip yazmayı uygun bir meblağa satın aldım. Yazmayı satan şahıs, adının açıklanmasını istemedi, ancak kendi ailesinin Kaçar hanedanı soyundan geldiğini, elindeki nüshanın da Kaçar devletinin kurucusu Ağa Muhammet Han Kaçar’ın kitaplığından yadigâr kaldığını dile getirdi. Kitabın kendi ailesinde kuşaktan kuşağa muhafaza edildiğini söyleyen bu şahıs, yakınlarının elinde aile mirası olan diğer eski kitapların bulunduğunu da belirtti. Söz konusu şahsın verdiği bilgilere göre bir akrabasının elinde Ağa Muhammet Han Kaçar’ın Türkçe hatıratının bir yazma nüshası da vardı.” (Shahgoli, 2019, s.150)

Veli Muhammet Hoca el yazmasını satın almasından sonraki süreci şöyle anlatır;

“Kitap elime geçince onun özel bir kitap olduğunu anladım. Öncelikle Türk dilinde olması ilgimi çekti. Güzel talik hattı ile yazılmıştı. Sonra bu kitapta destanların olduğunu anladım, ama ne destanıdır, kim yazmıştır, orasını anlayamadım. O yüzden kitabı çevremdeki arkadaşlara göndermek istedim. Önce sayın hemşerim A-O’ya gösterdim, o kitabı ciddiye almadı. “Şaka gibi bir şeyler var içinde” dedi. 7-8 sayfasını M-S’ye gönderdim, ondan da bir kesin haber çıkmadı. Kanada’daki hocamız Y-A’ya gönderdim. Galiba ona pdf ulaşmamış. Sonunda adını hiç anmayan Türk Lehçeleri Doktora öğrencisi bir hemşerimize de gönderdim. O hemşerimiz kitabı kendi bölümündeki arkadaşlarıyla incelemeye başlıyor. Birkaç gün sonra gece yarısı saat 2 de beni aradı: “Aman bu kitabı kimseye vermeyin, bu kitap Korkut Ata’nın yeni bir nüshası, hiç yerde bulunmaya bölümler var içinde” dedi. Kendisi bana kimseye söylemememi istedi. “Biz üzerinde çalışacağız” dedi. Tamam dedim. Ama ben de sevincimi yaşayacağım. Resmi şekilde konuyu ilan etmedim, yüksek sesle duyurmadım, ama yakın arkadaşlara ve bilim insanlarına söylemeden de duramadım. Çok heyecanlanmıştım. Korkut

Ata kitabının sonunda benim elime geldiğine inanamıyordum. Kabrine gidip dua ettiğim ve gazeteye konuştuğum için sanki Korkut Ata bana kitabını hediye göndermişti.” (Deveci, 2019, s.12-13)

Veli Muhammet Hoca el yazmasının Dede korkut Kitabına ait olduğunu anladığındaki duygularını şöyle anlatır;

“Ben eskiden Korkut Ata’nın sevdalıyım. 4 sene önce özellikle Korkut Ata’nın kabrini ziyaret etmek için Kazakistan’a gittim. İlk Aktav’a gitmeliydim, oradan tekrar üç saatlik uçak yolculuğum vardı, daha sonra araba ile yola devam ettik. Aktav’dan oraya gitmek çok zor. Çok da masraflı. Buradan iki kez Türkiye’ye gidip gelmişsin gibi masraf etmek lazım. Baykonur’dan 35 kilometre sonra ıssız bir yerde, Sirderya kenarında yatan Korkut Ata’yı gördüm. Vaziyeti görünce çok üzüldüm. Bildiğimiz sade bir toprak kabir var orada. Dilekleri olan insanlar üzerine paçavralar takmış. Çok bakımsız bir durumda. Ne anıtı var ne de bir duvarı. Öylesine perişan bir şekilde kaderine terkedilmiş. Oturup ruhuna dua ettim. Sonra bir Kazak gazetesine röportaj verip durumdan yakındım. Gazete neşredilince Kazak yetkililer beni eleştirdiler. “Niçin gazeteye söyledin, bize söylesen olmaz mıydı” diye. Ama iyi oldu, ondan sonra oraya bakım yaptılar. Korkut Ata’nın ruhunu ben yanımda hissettim, sanki benimle yaşıyordu. Nitekim 3 yıl sonra el yazmasının izini sürerken yazma gelip sanki elime düştü. Olacak iş değildi, sanki Korkut Ata’nın ruhu onu bana yönlendirmişti.” (Deveci, 2019, s.12-13)

Yazmanın Sahibi

Günbet yazmasının sahibi Veli Muhammet (*Muhi*) Hoca, İran’ın Gülistan vilayetinde yer alan ve Türkmen Sahra’nın merkezi sayılan Günbed-i Kavus (*Günbet*) şehrinin Çayboyu semtinde yaşamaktadır. 1949 yılında Günbet şehrinde ve Hoca boyuna mensup bir Türkmen ailede doğan Veli Muhammet’in babası rahmetli Abdıcan Ahun (*Abdullah*), bölgenin en ünlü ve saygın din hocasıydı. Devlet okulu ile birlikte dinî medreselerde de eğitim alan Veli Muhammet, 1970’li yıllarda eğitimini tamamlamak üzere Danimarka’ya gider ve İran’a döndükten sonra teknisyenlik ve öğretmenlik mesleğiyle hayatını devam ettirir. Veli Muhammet’in 1930’lu yıllarda Türkmenistan’ın Balkan bölgesinden İran’a göç eden ailesi, Balkan’dan Mankışlak bölgesine kadar geniş bir coğrafyaya yayılan akrabalık bağlarına sahiptir. Ana dili Türkmen Türkçesi ile birlikte Kazak Türkçesini de iyi bilmektedir. (*Shahgoli, 2019, s.152-153*)

Kimliğine ve kültürüne bağlı olan Veli Muhammet Hoca, Türkmen Sahra’da bir kültür adamı ve kitapsever olarak tanınmakta olup Türklük bilimi kaynaklarından oluşan ve iki bini aşkın yazma ve basılı kitabı ihtiva eden zengin bir şahsî kütüphaneye sahiptir. Veli Muhammet Hoca, şimdiye kadar elde ettiği yüzü aşkın yazma ve taşbaskısı kitabı tıpkıbasım şeklinde çoğaltarak araştırmacıların kullanımına sunmuştur. Veli Muhammet, Diki ş Makineleri (*Mahtımkulu Firaki yayınevi, Gürgen, 2008*) ve Hatem İş an’ın Hayat ına bir Bak ış (*Kazakistan Seyahatnamesi, Tekdiraht yayınevi, Tahrân, 2015*) gibi eserlerin yazarıdır. 2018 yılı Kasım ayında Dede Korkut (*Günbet Nüshası*) yazmasını bulan ve satın alan Veli Muhammet Hoca, bu değerli eseri diğer yazmalarla birlikte evindeki şahsî kütüphanesinde muhafaza etmektedir. (*Shahgoli, 2019, s.153*)

Yazmanın Bilim Dünyasına Duyurulması ve İlk Yayınlar

Türkmen Sahra/Günbet yazmasının bilim dünyası ile ilk buluşması 25.05.2019 tarihinde Türk Dil Kurumu, Bayburt Valiliği, Bayburt Üniversitesi ve UNESCO Türkiye Milli Komisyonunun işbirliği ile düzenlenen “*Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu*” nda Prof. Dr. Metin Ekici tarafından duyuruldu.

4.Geleneksel Dede Korkut Bilim, Kültür, Sanat ve Edebiyat Ödülleri’nin de verildiği sempozyumda Metin Ekici;

“Sunum sırasında, bu kitapta yer alan orijinal metni ne zaman ve nereden elde ettiğimi

açıklarken, nüshayı elinde bulunduran kişiyi açıklamaya iznim olmadığını, kendisiyle Kazakistan'da tanıştığını açıklamakla yetindim. Bu nüshanın; Türk Dünyası'nın tamamına ait olması ve nüshayı bulan ve bana gönderen kişinin de yaşadığı coğrafyayı da kapsayan kadim adın doğru olacağı düşüncesiyle, "TÜRKİSTAN Nüshası" olarak adlandırılması gerektiğini söyledim. Bildirimin sonunda, bu nüshanın Dede Korkut soylamaları ve bir boyunu içeren "Üçüncü Nüsha" olduğunu, "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Boyu"nun da "On Üçüncü Dede Korkut Boyu" olarak kabul edilmesi gerektiğini belirttim. Ayrıca, Azerbaycanlı bilim insanı ve yazar Kemal ABDULLA'nın Yarımçak El Yazması adlı romanın gerçeğe dönüştüğünü, hocam Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN'in sıklıkla kullandığı; "Gerçek hayali aştı." sözleriyle ifade ettim." (Ekici, 2019, s.12)

Metin Ekici'nin 3. Nüsha ile ilgili bilim dünyasına verdiği bilgiden sonra yazma hakkında 2 kitap, 2 makale yazılmıştır. Bu çalışmalar;

- 1- **Prof. Dr. Metin Ekici**, Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası- Soylamalar ve 13. Boy- Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul- Haziran 2019
- 2- **Prof. Dr. Yusuf Azmun**, Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması- Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Kutlu Yayınevi, İstanbul- Haziran 2019
- 3- **N. Shahgoli**, V. Yaghoobi, Sh. Aghatabai, S. Behzad, Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 16. Sayı 2. Haziran 2019
- 4- **Prof. Dr. Metin Ekici**, 13. Dede Korkut Destanı: "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!, Millî Folklor, 2019, Yıl 31, Sayı 122

Nüsha Adı

Dede Korkut Kitabı son bulunan el yazmasının 25.05.2019 tarihinde Metin Ekici tarafından bilim dünyasında duyurulması akabinde yapılan çalışmalarda el yazması için farklı isimler kullanılmıştır.

- Nüshanın sahibi **Veli Muhammed Hoca**, "Biri nüshaya Karadağ adını verdi, diğeriye Türkistan adını. Oysa nüshanın orijinali bende ve ben ona **Türkmen Sahra Nüshası** adını veriyorum." demiştir. (Deveci, 2019, s.14)
- Nüshayı Bilim Dünyasına duyuran **Prof. Dr. Metin Ekici**, "Bu nüshanın; Türk Dünyası'nın tamamına ait olması ve nüshayı bulan ve bana gönderen kişinin de yaşadığı coğrafyayı da kapsayan kadim adın doğru olacağı düşüncesiyle, "**Türkistan Nüshası**" olarak adlandırılması gerektiğini söyledim." (Ekici, 2019, s.12)
- Yine **Prof. Dr. Metin Ekici** Ötüken Yayınlarından çıkan kitabında nüshayı Dede Korkut **Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası** olarak adlandırmıştır.

- **Prof. Dr. Yusuf Azmun** yazdığı kitabında üçüncü elyazmasını **Türkmen Sahra Nüshası** olarak adlandırmıştır.
- **Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması** adlı çalışmada “Biz yayına hazırladığımız bu yazmaya, Türklük biliminin filoloji çalışmaları ile elyazması araştırmaları geleneklerine uyarak, saklandığı şehrin adının verilmesini uygun bulduk ve Dede Korkut Kitabı'nın **Günbet Yazması** adını verdik. “ açıklaması yapılmıştır. (Shahgoli, 2019, s.155)

Yukarıdaki çalışmalarda da görülen fikir ayrılıklarının yakın zamanda bilimsel araştırmalarda ortak dil açısından karmaşa yaratacağı ortadadır. Türk Dünyasının ortak mirası olan yazmanın da Dresden ve Vatikan nüshaları gibi bir an önce bilim dünyasına kabul görmüş ve kültleşmiş bir adı olması için ortak bir isim kullanılması gerekmektedir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen “II.Uluslararası Unutulan Sözler Hayat Bulsun/Dede Korkut İzinde Sözünde” projemiz kapsamında, proje danışmanımız Prof. Dr. Üçler Bulduk hocamızla nüshaların adı ile ilgili karmaşayı değerlendirdik. Değerlendirme sonucumuz; Veli Muhammed Hoca'nın nüshanın ismi üzerindeki isteğini gözetmek ve bunun yanı sıra “Türklük biliminin filoloji çalışmaları ile elyazması araştırmaları geleneklerine” uyarak Türkmen Sahra/ Günbet Yazması olması yönünde olmuştur. Hocamızla değerlendirmemizi esas alarak biz bu çalışmamızda yazma için “**Türkmen Sahra/ Günbet Yazması**” adını kullandık.

Nüsha Hakkında /İçerik

Çalışmamızda, Türkmen Sahra/ Günbet Yazması bulunduğundan sonra yapılan araştırmalarda, nüshanın içeriği hakkında farklı sonuçlara ulaşıldığını gördük. Bunlar;

• **Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması adlı çalışmada**, “Yazma toplam 61 (1a-31a) sayfadır. Eserin 1a-26b arasında çeşitli uzunluklarda soylar yer almıştır. 26b'den 31.a'ya kadar olan kısımda ise metnin içerdiği tek boy olan başlıksız, bizim “Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy” olarak adlandırdığımız boy yazılmıştır. Yazmada 24 soy vardır. Böylece, ana metin toplam 25 bölümden oluşmaktadır.” (Shahgoli, 2019, s.165) denmiş ve eserin ana konusu “*alpkh/ yiğitlik ülküsü*” olarak belirlenmiştir. Soylamalarda dikkat çeken unsurlar ise, “*canlı (örn. kaplan, kartal, aslan, at v.b.) ve cansız (çelik, yay, ok, yıldırım, bulut v.b.) doğadır. Soyların ve boyun anlatı yapısı doğadaki mükemmel varlıkların üstün özellikleri ile yiğitlerin vasıfları arasındaki koşutluklar üzerine kuruludur. Geriye kalan ise serpiştirilmiş olarak çeşitli konularla (örneğin, dil, aile v.b.) ilgili, neyin iyi, neyin kötü olduğunu, bir nesne veya insan dâhil canlının asıl değeri ve anlamını kesinleyen atasözü mahiyetinde bilgece sözlerdir*” (Shahgoli, 2019, s.165)

• **Yusuf Azmun “Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması”** adlı kitabında durumu “*Türkmen Sahra Yazması'nda daha önceki nüshalarda geçmeyen iki yeni hikâye (13. ve 14. boylamalar da) yer almaktadır. 13. Hikâye Aras Irmağı ile Kars Kalesi'nin nasıl ve kimlerle alındığı, 14. Hikâyede Salur Kazan'ın gökten inerek gördüğü her insansoğlunu yutan yedi başlı ejderhayı öldürdüğü boylardır.*” şeklinde açıklamıştır.

• Metin Ekici Ötüken Yayınlarından çıkan kitabında, “*Nüsha içinde konuları bakımından birbirinden farklı 23 adet soylama vardır.*” (Ekici, 2019, s.22) demiş ve dikkat çeken unsurları şu şekilde ayırmıştır;

- **Bitkiler:** Çeşitli dağ otları, dağ çiçekleri, su kenarında yetişen bitkiler, insan ve hayvan

yiyeceği bitkiler

- **Hayvanlar:** Yeryüzü ve gökyüzündeki yırtıcı ve çeşitli vahşi hayvanlar (aslan, kaplan, kurt, kartal,doğan, şahin) ve bu yırtıcıların avı olan hayvanlar (geyik, tavşan, yaban keçisi, kaz ve ördek)
- **Silahlar:** Ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış olup, nasıl ve neden yapıldıkları, nasıl kullanıldıkları anlatılmaktadır. Bu silahlar arasında; ok, yay, kılıç, gürz ve mızrak dikkat çekmektedir.
- **Bölge İsimleri:** Soylamalarda geçen bölge, şehir ve iller Dede Korkut coğrafyasını kapsamaktadır. Kazakistan'ın Mangışlak bölgesinden, Kafkasya, Rumeli ve Mısır'a kadar uzanan bu coğrafya tanıtılmakta ve bazı şehirler, kültürel hafızadaki unsurlarıyla açıklanmaktadır.
- **Oğuz Beyleri:** Bayındır Han, Kazan Bey, Kara Göne, Kara Budak, Han Afşar, Yegenek ve Bügdüz Emen ayrıntılı olarak tanıtılmıştır.
- **İslam Unsurları:** Allah, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hatice, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin çeşitli dini özellikleriyle tanıtılmıştır. Ayrıca Hızır ve İlyas, evliya ve enbiya ad ve kavramları bu metinlerde kullanılmıştır. Diğer peygamberlerden de Davut, İbrahim, İsmail ve İdris peygamberler metinlerde geçmektedir.
- **Yerleşiklik Ve Göçebelik:** Çadır, otağ, ev unsurlarına değinilmiş; göçebe hayat ayrıntılı olarak anlatılmıştır.
- **Kavramlar:** Yiğitlik, cesaret, özgürlük, sevgi, saygı, dostluk, düşmanlık, erdemli olma gibi toplumsal değerler işlenmiştir. (Ekici, 2019, s.22-23)

Ayrıca Ekici eserinde, Yusuf Azmun'un iki ayrı boy iddiasına cevap olacak nitelikte bir yazı kaleme almıştır. Ekici yazısında durumu, “ *Nüşadaki boy veya anlatma sayısı 1 (bir) adettir. Nüşanın 48. Sayfasının 7. Satırından başlayan ve bir anlatmaya giriş mahiyetinde olan bu kısımda ilk olarak Salur Kazan'ın sıfatlamalarıyla başlanmış ve sonrasında Aras Nehri çevresini ve Kayseri yöresini fethi anlatılmıştır. Bu kısım, ilk bakışta farklı bir anlatma gibi görünse de Kazan'ın, yedi başlı ejderha ile olan mücadelesine bir hazırlık mahiyetinde olduğu hemen anlaşılmaktadır.*” (Ekici, 2019, s.23) şeklinde açıklığa kavuşturmuştur.

Türkmen Sahra/ Günbet Yazması hakkında yapılan ilk araştırmalarda görülmektedir ki sadece yazma adı değil içerik hakkında da farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bizim değerlendirmemiz de Metin Ekici'nin değerlendirmesi yönünde olup; Türkmen Sahra/ Günbet Yazması'nda 23 soy 1 boy olduğunu düşünmekteyiz. İçerik değerlendirmelerinin bilimsel çalışmalar için de birer değerlendirme kaynağı olarak zenginlik olduğunu düşünmekteyiz. Ancak kültürel mirasımız için heyecan verici olan bu hikâye ve soylamaların biran önce Türk çocukları ve eğitim sistemi ile buluşması da dikkate alınmalıdır.

Bilim insanlarımızın bu yazma ile ilgili mutabık kalması gereken 2 mesele vardır. Birisi yazmanın evrensel sahada kullanılacak adı, ikincisi de aynen Dresden ve Vatikan nüshalarında net olarak ifade edilen boy ve soylamalar sayısıdır.

Nüshaların Karşılaştırması

Konu	Dresden	Vatikan	Türkmen Sahra
Bulunuşu	Dresden Krallık Kütüphanesi	Vatikan Kütüphanesi	Türkmen Sahra Veli Muhammet Hoca
İlk Duyuru	Fleischer Bulan Diez tanıtın/1811	Ettore Rossi 1952	Metin Ekici/2019 Shahgoli/2019
Eser Adı	Kitabı Dedem Korkut ala lisan-ı taife-i Oğuza	Hikayet-i Oğuzname-i Kazan Beg ve Gayri	“Cild-i duyum-i kitab-i Türkmen Lisanı” Türkmen Lisanı kitabının ikinci cildi
Teşekkül Tarihi	IX-XI.YY	IX-XI.YY	IX-XI.YY
Yazma Tarihi	XVI.YY ilk yarısı	XVI.yy ikinci yarısı	Shahgoli/Safevî (1501-1722) ve Kaçar (1785-1925)
Dil Özellikleri Bakımından	Oğuz Türkçesi’nin Anadolu sahasına yakın (Shahgoli, 2019, s.160)	Oğuz Türkçesi’nin Anadolu sahasına yakın (Shahgoli, 2019, s.160)	Oğuz Türkçesi’nin İran / Azerbaycan sahasına yakın (Shahgoli, 2019, s.160) Çağatay etkisi
İçerik	1 Mukaddime 12 Hikâye	1 Mukaddime 6 Hikâye	23 Soylama 1 Boy
Yeni Boy İpuçları	Yedi Başlı Ejderha Yüz bin erle savaşma Düşen kayayı tutma Firavunla mücadelesi Kılavuzsuz yol bulması Umman Denizi kıyısındaki kaleyi alması Ak Hisar Kalesini alması Maceraları verilen Beyler		Maceraları verilen Beyler Düşen kayayı tutma olayı Salur Kazan’ın ad Kazanması- vekillik kazanması- han kızını kazanması

Dede Korkut Kitabından İpuçları ve 13.Boy İzleri

Dede Korkut Kitabı’nda yeni hikâyelerle ilgili türlü ipuçları vardır. Bu ipuçlarının bir kısmına Prof. Dr. Muharrem Ergin ve Prof. Dr. Orhan Şaik Gökyay eserlerinde yer vermiştir.

Bu delillerden biri Dede Korkut ile ilgili rivayetlerde Dede Korkut hikâyelerinde adı geçmeyen bazı kahramanların zikredilmiş olmasıdır.

İkincisi Dede Korkut hikâyelerinde toplu savaşlara katılan ve maceralarına göre tavsifleri yapılan Oğuz erenlerinden bir kısmının hikâyeleri bulunduğu halde bir kısmının ayrı hikâyeleri bulunmamasıdır. (Ergin, 2018, s. 33-34)

Üçüncü delil Vatikan nüshasıdır. Altı hikâyeyi içine alan bu nüsha bu altı hikâye ile de bütün bir kitap teşkil edebilmektedir. Dresden nüshası bilinmeseydi Dede Korkut Kitabı Vatikan nüshası ile altı hikâyeden ibaret sayılabilirdi. (Ergin, 2018, s. 34)

Dede Korkut Kitabının 11. Hikâyesi olan Salur Kazan Esir olup oğlu Uruz'un çıkardığı destanında Kazan kendisini şöyle övmektedir.

“Bin bir erden düşman gördümse övünün dedim
 Yirmi bin er düşman gördümse koklamadım
 Otuz bin er düşman gördümse onu saydım
 Kırk bin er düşman gördümse gözümü kısıp baktım
 Elli bin er gördümse el vermedim
 Altmış bin er gördümse söyleşmedim
 Seksen bin er gördümse ürpermedim
 Doksan bin düşman gördümse donanmadım
 Yüz bin er gördümse yüzümü dönmedim
 Yüzü dönmez kılıcımı elime aldım
 Muhammedin dini aşkına kılıç vurdum
 Ak meydanda yumru başı top gibi kestim
 O zaman bile erim beyim diye övünmedim
 Övünen erenleri hoş görmedim
 Eline geçmiş iken bre kâfir öldür beni
 Kara kılıcını çal boynuma kes başımı
 Kılıcından sapacağım yok
 Kendi aslımı kendi kökümü yermem yok”
 “Yüksek yüksek kara dağdan taş yuvarlansa
 Kaba ökçemi oyluğumu karşı tutan Kazan er idim
 Firavun şişler yükleyip yerden çıksa
 Kaba ökçem ile perçin kılan Kazan er idim
 Koca koca beyler oğlu Kazan er idim
 Kamçı vurup dindiren kazan er idim
 Yüce dağları duman tutsa
 Kapkara sis deli kopsa
 Kara koç atımın kulağı görünmez olsa
 Gayrı eren kılavuzsuz yol şaşırırsa
 Kılavuzsuz yol başaran Kazan er idim
 Yedi başlı ejderhaya yetişip vardım
 Heybetinden sol gözüm yaşardı
 Hey gözüm namert gözüm kalleş gözüm
 Bir yılından ne var ki korktu dedim
 O zaman bile erim beyim diye övünmedim
 Övünen erenleri hoş görmedim
 Eline geçmiş iken bre kâfir öldür beni yitir beni
 Çal kılıcını kes başımı
 Kılıcından sapacağım yok
 Kendi aslımı kendi kökümü yermem yok
 Oğuz erenleri dururken seni övmem yok”
 “Arkaç Kırdı çalkanır umman denizinde
 Sarp yerlerde yapılmış kâfir şehri
 Sağa sola çırpıntı vurur yüzgeçleri
 Su dibinde döner bahrileri
 Tanrı benim diye su dibinde çığırışır âsileri
 Önünü koyup tersini okur kızı gelin
 Altın aşık oynar Sancıdanın beyleri

Altı defa Oğuz vardı alamadı
O kaleye altı tane erle ben Kazan vardım
Altı güne koymadım onu aldım
Kilisesini yıkıp yerine mescit yaptım ezan okuttum
Kızını gelinini ak göğsümde oynattım
Beylerini kul ettim
O zaman bile erim beyim diye övünmedim
Övünen erenleri hoş görmedim
Eline geçmiş iken bre kâfir öldür beni yitir beni
Kılıcından sapacağım yok
Kendi aslını kendi kökümü yermem yok
dedi. Kazan yine söylemiş, der:
Arkaç Kırda döndürdüğüm bre kafir senin baban
Şakağına imrendiğim senin kızın gelinin
Akça Kale Sürmelide at oynattım
At ile Karun eline baskın yaptım
Ak hisar Kalesinin burcunu yıktım
Ak akçe getirdiler bakırdır dedim
Kızıl altın getirdiler bakırdır dedim
Ela gözlü kızını gelinini getirdiler aldanmadım
Kilisesini yıktım mescit yaptım
Altını gümüşü yağmalattım
O zaman bile erim beyim diye övünmedim
Övünenleri hoş görmedim
Eline geçmiş iken bre kâfir öldür beni yitir beni
Kendi aslını kendi kökümü yermem yok
Seni övmem yok” (Ergin, 2017, s. 218-221)

Bu övmelerden yola çıkarak görülebilmektedir ki Salur Kazan’ın içinde bulunduğu bazı boylar yazıya geçirilmemiş, geçirildiyse bile günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu boylarda; Salur Kazan’ın **“yüz bin düşman eriyle savaşması, yüksek dağlardan yuvarlanan kayaları tutması, fıravun ile mücadelesi, sisli bir yolda kılavuzsuz yol bulması, yedi başlı ejderha ile mücadelesi, Umman denizi kıyısındaki kaleyi alması, Ak hisar kalesini alması”** olaylarının geçtiğini tahmin etmekteyiz.

Orhan Şaik Gökyay eserinde bu olaylardan üç tanesine (*yedi başlı ejderha, umman denizi kıyısındaki kale, yüksek dağlardan yuvarlanan kayalar*) değinmiş, bunların iki tanesinin Orta Asya kaynaklarınca doğrulandığını belirtmiştir. (Gökyay, 2006, s. 868-870)

Yüz bin erle savaşması, yedi başlı ejderha mücadelesi ve övmeye geçen sol gözün yaşarması durumu da Türkmen Sahra/ Günbet nüshasında birebir yaşanmaktadır.

“‘Kazan ne içersin? On bin düşman üstüne geliyor.’ dedi. On bin düşman geldiğini işitince kollarımı kavuşturup, ak otağ içindeki evime girdim. ‘Yirmi bin düşman geliyor,’ deyince, yerimden kımıldamadım. ‘Otuz bin geliyor,’ deyince, [25b] hiçe saydım. ‘Kırk bin geliyor,’ deyince, kara gözümün ucundan sert baktım, çekinmedim. ‘Elli bin geliyor,’ deyince, el verip elleşmedim, ‘azdır’ dedim. ‘Altmış bin geliyor,’ deyince, Allah’ı andım, atlanmadım. ‘Yetmiş bin geliyor,’ deyince, yeltenmedim. ‘Seksen bin geliyor,’ deyince, ürpermedim. ‘Doksan bin düşman geliyor,’ deyince, arkaya doğru kaydım, zırhımı giydim. ‘Yüz bin düşman geliyor,’ deyince, yüz çevirip gitmedim, akarsudan abdest aldım, alnımı yere koyup namaz kıldım. Muhammed’i yaratan bir Cebbar’a bağlılığımı bildirip; ‘Ya Muhammed! Ya Ali, medet!’ dedim. O günde kimleri öncü süvari birliği başı yaptım; Adabasa

yerinde, heybetiyle yer titreten, hasmına sert baktığında yürek yaran, aç aslanın ciğer, bağırını kara sac içinde kavurup yiyen, çaya girse çalimli, kara kartal erdemli, avcı kuşun çeviği, Türkistan'ın direği, Halep hanı, iki yaylı hadeng (s.50) oklu, Kara Göne yavrusu Kara Budak'ı öncü birliği başı yaptım. Sağdan kimi saldı; Bayındır Padişah için Biçen Padişahına elçi giden, vardığında Alay Han ile Bolay Hanı alt eden, Kıl Barağın başını kesen, geri dönerken kaplan yatağı geçidinde dayısı Konur Alp'in boynunu vuran, al aygırı, Padişah Bayındır'ın hediyesini kapın, savaş meydanlarının çiçeği, avcı başı Han Afşar'ı sağdan saldı. Soldan kimi saldı; kızılca Tebriz'den dökülüp göçen, Aras ve Kür suyunu yarıp geçen, Demir Kapı Derbend'i tepip alan, teptiğinde mızrağı ucunda er böğürden, Kumuklu'nun ödünü yaran, Şah Dağı üstünde gölgeliğini geren, Samur Suyu üstünde içki kuran, kara kış gününde Kabal'dan taze elma alıp gelen, Pamukçunun on dört köyünden haraç alan, Mangışlak'a talan salan, (s. 51) Tabasaran Sultanı yirmi dört bin yiğidin başı Kıyan Oğlu Deli Dünder'ı soldan saldı.

Kazan der: “ Kendim dipte durdum. İç Oğuz beylerini sağdan saldı, Dış Oğuz ağalarını soldan buyurdum. Alagöz'ün ağzında, Şerencana düzündü yüz bin kâfire karşı geldim. Rakip tuttum, savaş yaptım, yedi gün yedi gece o kâfirlere kılıç çaldım. Yedi günden sonra etrafıma baktım, yedi kâfir kılıcım karşısında vuruşmaya girişmeyince yüz bin kâfirin kırıldığını ondan anladım. Aras ve Kars Kalesi'ni o seferde aldım. Baş Açık'tan esir aldım. Akça Kale Sürmeli'de Lala Kılbaş'ı daruga (yönetici) yaptım. Beylerle Serhab Dağı'na seyre çıktım. Keyfimin yerinde olduğu sırada altı bey oğluna tuğra ve nekkare verip, kendim gibi bey yaptım.” Kazan der: “O anda bile alpim, erim diyerek övünmedim.”” (Ekici, 2019, s.200-201)

“Bu sırada, ejderhanın heybetinden Kazan'ın bir gözü bulandı, kan çanağına döndü. Kazan kendi gözüne kızıp söylendi: “Mere sen benim namert gözüm! Kara çelik kılıcın keskinliğinden korkmazdın, sahar oklar [29b] temreninden bunalmazdın, on altı batman kâfir gürzü başıma vuruldu pörtlemedin. Ejderha dedikleri bir yilandır, bunda ne var ki bulanırsın, kanlanırsın? Senin gibi namert göz, benim gibi mert yiğitte neyler?”” (Ekici, 2019, s.203)

Yeni Boylar Bulunabilir Mi?/Yeni Boylara Dair Tespit Ettiğimiz İpuçları

Dede Korkut hikâyelerinde geçen ve sonrasında bulunan ya da tespit edilip bulunamayan boylara dair araştırmamız bizleri yeni ipuçları ile buluşturdu. Yeni bulunan Türkmen Sahra/ Günbet Yazması soylamaları ve 13.boy ile Dresten Nüshasında yer alan 11.boy olan Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruzu Çıkardığı Destanda “*Salur Kazan'ın yüksek dağlardan yuvarlanan kayaları tutması, firavun ile mücadelesi, sisli bir yolda kılavuzsuz yol bulması, Umman Denizi kıyısındaki kaleyi alması, Ak Hisar Kalesini alması*” konularını değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşıyoruz.

Salur Kazan'ın Yüksek Dağlardan Yuvarlanan Kayaları Tutması

Bu olay için ilk delilimiz; “Yüksek yüksek kara dağdan taş yuvarlansa, Kaba ökçemi oyluğumu karşı tutan Kazan er idim” (Ergin, 2017, s.218) ifadesi idi.

Türkmen Sahra/ Günbet Yazmasını incelerken de gördük ki bu olaya çok benzeyen bir olay 17. Soylamada da geçmekte;

Bunaldığımda, sarardığımda gökyüzünde bulut oldum;
Alçak Avlak yerlere sis, pus oldum,
Yüce dağlar başına duman olan Kazan idim;
Yedi başlı yer yılanı olup kuyruk savurdum,
Dağı dolandım, ağı saçtım, yerleri yaktım,
Nefes çekip sonuna kadar sömüren Kazan idim;
Beylerimi götürmüştüm,
Alaçak'ın Çolpa Dağı'nın dibine gitmiş idim,

(Ekici, 2019, s.190)

Buyruğum üzre ala gölgelik kurulmuştu,
Kızıl şaraplar süzülmişti,
Körpe kuzular çevrilmişti,
Beylerimle içer idim;
Kayadan bir kara taş koptu, geldi,
Sağdaki beyler sağa kaçtı,
Soldaki beyler sola kaçtı,
Sağ elimden sol elime kadehimi oynatmadım,
Sırtımı verip kara taşı tutan Kazan idim;

Bu delillerden yola çıkarak söyleyebiliriz ki. Salur Kazan'ın dağdan düşen kayayı tutması olayının daha ayrıntılı anlatıldığı bir boy muhtemelen sözlü gelenekte bulunmaktaydı. Ama yazıya geçirilip geçirilmediği hakkında bir yorum yapmak şu an için zor gözükmemekte. Zaten buna benzeyen başka bir olayın yaşandığı bir menkıbeye Orhan Şaik Gökyay eserinde değinmişti. (*Gökyay, 2006, s.869-870*)

Kazan'ın Ad Kazandığı Boy-Firavun İle Mücadelesi

Aslında burada tam olarak bir mücadele geçmiyor olup, yere şiş perçinlemesi olayı vardır. Sadece **“Firavun şişler yükleyip yerden çıksa -Kaba ökçem ile perçin kılan Kazan er idim”** (Ergin, 2017, s.218) bu bölüme bakarsak karşı taraftaki karakter firavun olarak gözükmemektedir.

Ama Türkmen Sahra / Günbet Yazması 17. Soylamaya baktığımız zaman şu olayla karşılaştık;

“Kâfir Ala Demir Han'dan gelen
Altı değil, altmış batman kazan idi;
İç Oğuz'un, Dış Oğuz'un beyleri,
Boş yerinden kaldıracılmaz idi,
İçine kızıl şarap doldurdum,
Ak sırtımın üstüne 'hop' diye kaldırdım,
Kazanı boşaltıp yere koydum,
Adım Deli Dönmez iken,
Ad kazanan Kazan idim;
Kâfir Ala Demir Han'dan gelmiş idi,
O kâfirin sarı yayı,

On altı teke boynuzundan kurulmuş idi;
İç Oğuz'un beyleri, Dış Oğuz'un beyleri
Katı yayı geremez idi;
Ak bileğimde, sırtımda gerginliği alıp çektim,
Padişah'tan vekilliği kazanan Kazan idim;
Kâfir Ala Demir Han'dan gelmiş idi;
Altı değil, yedi tutam elmas uçlu çelik şiş,
Ak tabanım ile kara yere perçin ettim,
Padişah kızı, Boyu Uzun Burla Hatun'u
Ödül olarak kazanan Kazan idim.”
(*Ekici, 2019, s.190-191*)

Soylamanın bu bölümü bize Salur Kazan hakkında daha önce bilmediğimiz bilgiler vermektedir. Ayrı bir boy oluşturabilecek içeriğe sahiptir. İçerik olarak **Kazan'ın ad kazanması, padişah vekilliği kazanması ve padişah kızını kazanması** olarak üç parçaya ayırabileceğimiz soylamanın üçüncü kısmı Ergin'in eserindeki delile de benzerlik göstermektedir. Yere ayak ile şiş perçinleme bölümündeki şişleri gönderen kişilerin farkı nüshaların yazıya geçirildiği yörenin kültürel farklılığından olabilir. Bu noktada Salur Kazan'ın yeğeni olan Kara Budak hakkında Türkmen Sahra / Günbet yazmasında 8 numaralı soylamada geçen *“Mısır'ın altın tahtına sultan olan”* nitelemesi bu ihtimali arttırmaktadır. (*Ekici, 2019, s.176*) Bu noktanın açıklığa kavuşması zor gözükmemektedir. Kim bilir, belki de Dresden Nüshasını yazan müstensih *“Kâfir”* tanımlamasına göre *“Kâfir Ala Demir Han”*ı firavun şeklinde yazıya geçirmiştir.

Diğer Deliller

“Sisli bir yolda kılavuzsuz yol bulması, Umman denizi kıyısındaki kaleyi alması, Ak hisar kalesini alması” delilleri üzerine Türkmen Sahra / Günbet Yazmasında başka bir ipucu bulamadık. Ama Ergin'in eserinde bu olaylar da ayrıntılı verildiği için yeni bir boy teşkil edecek kadar önemli olmasa da yeni bir boya giriş mahiyetinde kullanılabilecek bölümlerdir. (*Yüz bin ere karşı mücadele gibi*)

Yalnız sisli bir yolda kılavuzsuz yol bulması olayına atıfta bulunulmuş olabilecek, 17. Soylamanın başı olan ; *“Bunaldığımda, sarardığımda gökyüzünde bulut oldum – Alçak avlak yerlere sis, pus oldum – Yüce dağlar başına duman olan Kazan idim”* (*Ekici, 2019, s.190*) övünmesi bulunmaktadır.

Adı Geçen Beyler-Erler ve Deliller

Muharrem Ergin’in eserinde değindiği bir delil olan Dede Korkut hikâyelerinde toplu savaşımlara katılan ve maceralarına göre tavsifleri yapılan Oğuz erenlerinden bir kısmının hikâyeleri bulunduğu halde bir kısmının ayrı hikâyeleri bulunmaması (Ergin, 2018, s. 33-34)

Muharrem Ergin’in Dresden nüshasında tespit ettiği beyler “Amid ilen Merdin kalesin depüp yıkan, demür yaylu Kapçak Melike kan kusduran, gelüben Kazanun kızın erlik ile alan” , “Destursuzça Bayındır Hanun yağısın basan, altmış bin kâfire kan kusduran” **Şir Şemseddin**’dir. (Ergin, 2018, s.34)

Bizim Türkmen Sahra / Günbet Yazmasında tespit ettiğimiz beyler ve maceraları aşağıdaki tabloda tasnif edilerek sunulmuştur.

Bey Adı	Yeni Yazmada Geçen Maceraları-Yaptıkları	Dresden Nüshasında Geçen Bilgiler
Divan beyi Kıyan oğlu Deli Dünder	• Kınalı Geçidi’nden geceleyn göçen • Kızılca kent Tebriz’de at nallatan • Aras ile Kür Suyu’nu yarıp geçen • Geçerken sarhoşluktan ekili yerleri talan eden • Şirvan ile Şamahı’yı ülkesi yapan • Mangışlak’ın içine korku salan • Lezgilerle Dağıstan’a tufan salan • Demir Kapı Derbend’i tepip alan • Kumuk ile Kaytakların ödünü yaran • Şah Dağı’nın üstüne gölgeliğini seren • Samur Çayı’nın üstünde içki kuran • Kış günü Kara Su’dan Kuba’dan, taze elmaları el üstünde meze gelen • Tabasaran Sultanı, Güçlü Bayat Beyi (Ekici, 2019, s.176)	• Kazan Bey’in garıplıkta yoldaşı • Kıyan Seleûk oğlu • Demür Kapı Dervendindeki demür kapuyu kapup alan • Kazan gibi pehlevanı bir savaşda üç kez atından yıkan (Gökyay, 2006, s.250)
Kara Göne oğlu Kara Budak	• Haleb’i alan, Şam’ı alan • Mısır’ın altın tahtına sultan olan • Ayağını üzenkiye bastığında dokuz tümen Gürcistan’a korku salan • Büyük Oğuz’un çeviği, tek başına eşik beyi başı (Ekici, 2019, s.176-177)	• Kapçak Melike kan kusduran • Gelüben Kazan’ın kızını erligile alan (Gökyay, 2006, s.256)
Ucan Han oğlu Emen	• Peygamberin yüzünü gören • Hacı olan • Oğuz’un içinde sahabe olan • Kürdistan’ın büyüğü (Ekici, 2019, s.178)	• Peygamberin yüzünü gören • Oğuz’da sahabe olan (Gökyay, 2006, s.845)
Cebeci başı Afşar	• Bayındır Padişah adına Bicen Han’a elçi giden • Alay Han ile Bolay Han’ın Belh ve Buhara’da başını kesen • Kırbarak’ın illerine varıp alan, dönüşünde Bicen • Han’ın gazabına uğrayan • Dayısı Konur Alp’in başını vuran (Ekici, 2019, s.178)	• Bayındır Han’a ayrılmış bölümde adları sayılan Dış Oğuz beylerinden biri (Gökyay, 2006, s.835)

Tabloda en dikkat çeken kişiler Cebeci başı Afşar, Deli Dünder ve Kara Budak'tır. Bu beyler ayrıca Salur Kazan'ın yüz bin erle mücadelesinde de tavsif edilmiştir.

Deli Dünder hakkında iki nüshada da ortak olan “*Demir Kapı Derbendi tepip alan*” tanımlaması bu olayın sözlü gelenekte yaygın olduğunu, ama Türkmen Sahra / Günbet nüshasında yer alan ayrıntıların muhtemelen İran/Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya geçerken sözlü gelenekte kaybolduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Türkmen Sahra / Günbet nüshasında Deli Dünder'in içinde bulunduğu aksiyonlar ayrı bir boy oluşturabilecek niteliktedir.

Kara Budak karakteri soylamada uzunca övülmüştür. İki nüshada da Kara Göne oğlu Kara Budak'ın yaptıkları ile övülüyor olması Kara Budak'ın merkezinde bulunduğu bir boy olabileceğini gözler önüne seriyor. Dresden Nüshasında geçen “*Gelüben Kazan'ın kızını erligile alan*” nitelenmesi hakkında Gökyay; “*Kara Budak'ın amcası Kazan Bey'in kızına erkekçe talip olması veya onu zorla kaçırmaması işi –her ne kadar bu ayrıntı Orta Asya'nın yazılı ve sözlü geleneğinde hiçbir iz bırakmamışsa da- destanların eski bir nitelik taşıdığını göstermektedir.*” (Gökyay, 2006, s.856) demiştir. Türkmen Sahra / Günbet yazmasında da görüyoruz ki bu nitelermeye yer verilmemiş, Muhtemelen Gökyay'ın da belirttiği gibi bu durumun sözlü gelenekte yer almamış oluşu, bu yazmada bu durumun eksik kalmasına yol açmıştır. Ayrıca bu durumun muhtemelen Anadolu'da sözlü geleneğe eklenmiş olabileceği sonucunu doğurmuştur. Eğer bu konunun işlendiği bir boy ve bu boyun içinde bulunduğu bir yazma var ise muhtemelen bu yazma Anadolu coğrafyasında yazılmış olacaktır.

Ayrıca soylamanın içinde Bayındır Han'a da övgüler bulunmaktadır ama Bayındır Han Dede Korkut hikâyelerde daha çok arka planda üstün bir kişilik olması nedeni ile ona ait ayrı bir boy olmayacağını düşünüyoruz. Orhan Şaik Gökyay eserinde bu konuya; “*Salur Kazan'ın, daima arka planda kalan Bayındır Han'ın buyruğunda Oğuzların 'alplarbaşı' olması, birçok masal ve destanda rastlanan bir toplum özelliğidir. Kahramanlar, hükümdar değil, aksine hükümdarın buyruğunda olan savaş kahramanları başbuğlardır: Rüstem, Herakles, Hektor, Aşil, Iwein, Hindistan'da Krişna ve diğerleri bir hükümdarın hizmetinde kahramanlıklar gösterirler.*” (Gökyay, 2006, s.866-867)

Bu çalışma sonucu ayrı bir boya sahip olduğunu düşündüğümüz karakterleri, boylarda yaşanabilecek olayları ve bulunacağı coğrafyayı aşağıdaki tabloda derledik;

Karakter	Olay-Yer(Anadolu: A, İran-Azerbaycan: İA)
Salur Kazan	☐ Yüksekten düşen kayayı tutması (A-İA) ☐ Ad kazanması (İA) ☐ Bayındır Han'ın vekilliğini kazanması (İA) ☐ Bayındır Han Kızı Burla Hatun'u kazanması (İA) ☐ Umman Denizi kıyısındaki bir kaleyi alması (A) ☐ Ak Hisar Kalesini alması(A)
Deli Dünder	☐ Aras ve Kür ırmaklarını geçerken sarhoşluktan ekili yerler talan eder (İA) ☐ Demir Kapı Derbend'i tepip alır (A-İA) ☐ Şah Dağı'nın tepesine gölgeliği kurar (İA) ☐ Kazan'ı atından üç kere yıkar.(A) ☐ Şirvan ve Şamahı'yı fethetmesi (İA)
Kara Budak	☐ Haleb'i alması, Şam'ı alması (İA) ☐ Mısır'ın altın tahtına sultan olması (İA) ☐ Kazan'ın kızını erlik ile alması (A)
Afşar Bey	☐ Bayındır Padişah adına Bicen Han'a elçi gitmesi (İA) ☐ Alay Han ile Bolay Han'ın Belh ve Buhara'da başını kesmesi (İA) ☐ Kırbarak'ın illerine varıp alması, dönüşünde Bicen Han'ın gazabına uğraması (İA) ☐ Dayısı Konur Alp'in başını kesmesi (İA)

SONUÇ

Dede Korkut Hikâyeleri, Türk kültür ve edebiyatının eşsiz bir eseri olarak; bozkır yaşamını ve kurallarını, hayatın gerçekleri ve zorluklarını, Bilge Dedemin deyişleriyle bizlere aktarmaktadır. Bu deyişler halen daha bizlere ve liderlere öğüt olacak niteliktedir.

Dede Korkut yazmalarının ilki 1811, sonuncusu ise 2018 yılında bulunmuştur. Yazmalar kendi içinde bir bütünlük sağlamakla beraber; detaylı değerlendirildiğinde henüz yazıya geçirilmeyen veya yazması bulunamayan birçok hikâyenin mevcudiyetine dair de izler taşımaktadır.

Bu çalışmada yeni bulunan Türkmen Sahra / Günbet Yazması'nı Dresten ve Vatikan yazmaları ile karşılaştırdık; yazmanın bulunuşu, sahibi, içeriği hakkında bilgi verdik. Yazma hakkında yapılan ilk bilimsel çalışmaları karşılaştırarak tespitlerdeki farklılıkları belirledik. Özellikle üçüncü yazmanın hikâyesi olan Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi hikâyesine dair diğer yazmalarda geçen ipuçlarını değerlendirdiğimiz çalışmada yeni boyların konusuna dair tespitlerde bulunduk.

Öncelikle şuna değinmemiz gerekir ki Türkmen Sahra / Günbet yazmasının bilim dünyasınca kullanılacak adına, içeriğindeki boy ve soylama sayısına bir an önce karar verilmesi gerekmektedir. İçerik değerlendirmelerinin bilimsel çalışmalar için de birer değerlendirme kaynağı olarak zenginlik olduğunu düşünmekteyiz. Ancak kültürel mirasımız için heyecan verici olan bu hikâye ve soylamaların biran önce Türk çocukları ve eğitim sistemi ile buluşması da dikkate alınmalıdır.

Bilim insanlarımızın bu yazma ile ilgili mutabık kalması gereken 2 mesele vardır. Birisi yazmanın evrensel sahada kullanılacak adı, ikincisi de aynen Dresden ve Vatikan nüshalarında net olarak ifade edilen boy ve soylamalar sayısıdır.

Dresden nüshasında bulunun birkaç Salur Kazan övünmesi ve Türkmen Sahra / Günbet yazmasında bulunan soylamalar ve Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi boyu üzerine yaptığımız çalışmada yeni bulunabilecek boyların içinde bulunacak muhtemel karakterler ve olayları tespit ettik. Bu yazmada geçen bazı nitelemelerin ilk defa bulunduğunu gördük. Özellikle Afşar Bey karakterinin bu yazmada ayrıntı ile tavsif edilmiş olduğunu, Dresden ve Vatikan nüshasında üzerinde hiç durulmadığını tespit ettik. Bu tespitler sonucunda da Afşar isimli bir Bey'in de boyunun olabileceğini göstermiş olduk. Bunun yanında yeni olarak Kara Budak'ın mısır sultanı olması, Deli Dünder'ın Aras ve Kür ırmaklarını geçerken ekili alanları talan etmesi, Salur Kazan'ın ad kazanması hikâyesi ve yüksekten düşen kayayı tutması olayı ile ilgili yeni ayrıntılar tespit ettik.

Anadolu'da yazılmış el yazmalarının durumu ortadadır. İran-Azerbaycan ve Orta Asya sahasına baktığımız zaman ise Türk halklarının başka devletlerin himayesi altında yaşamış ve yaşıyor oluşu, orada bulunan el yazmalarının kaybolmasına, saklanmasına, unutulmasına ve hatta yok edilmesine sebep olmuştur. Bu el yazmalarının tarihimizi aydınlatmadaki faydasının toplum tarafından idrak edilmesi gerekmektedir. El yazmalarının muhafaza edilmesi, ortaya çıkarılması ve incelenmesi için Türk dünyasını kapsayan bir kurumun oluşturulması gerektiğini düşünmekteyiz. El yazmaları arşivlerinin oluşturulması ve incelemeye açılması kısa sürede kayıp el yazmalarının da bilim ve toplum buluşmalarını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Kabalcı Yayınevi, 1.baskı, Kasım 2007
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 58.baskı, İstanbul 2018.
- Ekici, Metin, Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası- Soylamalar ve 13. Boy- Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul- Haziran 2019
- Prof. Dr. Metin Ekici, 13. Dede Korkut Destanı: “*Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*” Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!, Millî Folklor, 2019, Yıl 31, Sayı 122
- N. Shahgoli, V. Yaghoobi, Sh. Aghatabai, S. Behzad, Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 16. Sayı 2. Haziran 2019
- Deveci, Abdurrahman, “*Dede Korkut Nüshasını Ben Buldum, Başkaları İlan Etti, Velimuhammaet Hoca ile röportaj*”, Gerçek Hayat Haftalık Dergisi, 1- 7 Temmuz 2019
- Azmun, Yusuf, Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması- Yeni Soylamalar ve Boylar (*Hikâyeler*) ile Türkmen Sahra Nüshası, Kutlu Yayınevi, İstanbul- Haziran 2019

AZƏRBAYCANDA “KİTABİ DƏDƏ QORQUD”UN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN (1920-1950)

Aydan Quliyeva *

ÖZƏT

Sovet hökuməti qurulduğu vaxt xalqlara azadlıq, bərabərlik kimi vədlər verilsə də, əslində işğal etdikləri ölkələrin xalqlarını istismar etməklə yanaşı, onlara həm mənəvi, həm psixoloji zülm də edildi. Milli adət-ənənələr unutturulmağa çalışıldı, mənəvi dəyərlərimiz məhv edildi. 1937-ci il repressiyası ilə bir çox dəyərlərimizə zərbə vuruldu. Oğuzların möhtəşəm abidəsi “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanı 1920-ci ildən sonra Azərbaycanda öyrənilməyə başlansa da, ideoloji cəhətlərinə görə sonradan təqiblərə məruz qaldı. Bu təqiblər Stalin rejimində daha çox güclənsə də, 1954-cü ildən Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə vəziyyət bir qədər yumşaldı. Beləliklə, repressiya qurbanları və qadağan olunmuş əsərlərə bəraət verildi. Bu yaradıcılıq nümunələrindən biri də “*Dədə Qorqud*” dastanı idi. Məruzəmizdə dastanının Sovet dövründəki situasiyasından danışacağıq.

Açar sözlər: Azərbaycan, “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanı, Sovetlərdə tarixə ideoloji baxış, repressiya, senzura

GİRİŞ

1917-ci ildə hakimiyyəti silah gücünə ələ alan bolşeviklər demokratiyadan dəm vursalar da tamamilə başqa mövqe tutdular. Ölkədə sərbəst toplaşma, vicdan azadlığı, demokratik seçim və b. insan haqları qeyri-rəsmi şəkildə qadağan edildi. AXC-nin dövründə vəziyyət bir qədər yaxşı olsa da, müstəqil qəzet və jurnalların nəşrinə icazə verilsə də, AXC-nin süqutu ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Kommunist ideologiyası adı altında bolşeviklər totalitar bir dövlət qurdular. Ölkədə təbliğat sahələrinə-qəzet və jurnallara, teatrlara, müğənnilərin repertuarlarına və s. nəzarəti gücləndirmək üçün 1922-ci ildə Rusiya Sovet Federasiyası Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində “*Qlavlit*” deyilən baş idarə yaradıldı. Rus dilində “*Главное управление по делам литературы и издательств*” olan bu idarə əslində çar dövründəki senzuradan daha sərt bir təşkilat idi. 1923-cü il 9 fevralda Sovet Sosialist Respublikaları Xalq Maarif Komissarlığı yanında yeni orqan-Baş Repertuar Komitəsi də yaradıldı. Bu təşkilatda tamaşaya qoyulacaq əsərlər, oxunacaq mahnılar, ifa ediləcək musiqilər müəyyənləşdirilirdi. Bu yeni senzura orqanına bütün dram və kinomatoqrafiya əsərlərinə baxış, tamaşaçı tədbirlərinə icazə, icazəli və icazəsiz əsərlərin siyahıya alınması funksiyaları həvalə olundu. Bu hadisələr sovet rejiminin nə qədər totalitar olduğunu sübut edirdi.

“*Kitabi Dədə Qorqud*”un elm aləminə məlum olması və nəşri

“*Kitabi Dədə Qorqud*” oğuzların abidəsi olsa da onun öyrənilməsinə Almaniyada başlanmışdır. “*Kitabi Dədə Qorqud*” ilk qeydə alan Alman şərqşünası Y.İ. Reyske (1770-ci illər) olsa da araşdırıcıların diqqətini bu abidəyə yönəldən F.F. Dits olmuşdur. O 1815-ci ildə “*Təpəgöz*” boyunu Alman dilinə tərcümə və şərhhlərlə nəşr etdirmişdi. Bundan 100 il yaxın keçsə də nə Osmanlı dövlətində, nə də keçmiş Rusiyada yaşayan türklər arasında bu dəyərli əsərə diqqət göstərən araşdırıcı olmamışdır.

1916-cı ildə Kilisli müəllim Rüfət “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarını İstanbulda Osmanlıda (1916-cı ildə Türkiyə dövləti yox idi) nəşr etdirməsi Türkiyədə və Azərbaycanda dastan haqqında

* Xəzər Universitetinin 2-ci kurs tələbəsi

yazılmasında təkan rolu oynadı. . Azərbaycanda bu mövzuda ilk yazan Əmin Abid olmuşdur. 1919-1926-cı illərdə İstanbul Darülfünunda oxuyan Əmin Abid dastanla tanış olmuş və bu mövzuda müəllimlərinin mühazirələrini dinləmişdi.

“Heca” vəzninin tarixini araşdıran Əmin Abid “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeirləri “Turfan” yazıları və Kaşğarlı Mahmudun “Divan-i lügətit-türk”dəki bədii nümunələrlə qarşılaşdırır. Bu qənaətdə gəlir ki, öncələr on iki hecalı olmuş poetik nümunələr sonralar onbirliyə çevrilmişdir. Mövzusu dastanı araşdırmaq olmasa da belə nəhəng abidə haqqında bilgi vermədən keçinə bilməyərək yazır: “*əsrin birinci nüsxəsi Drezden kitabxanasında Fleyşer kataloqunda 86 nömrə ilə müqayədir. Ötən əsrin başından alman türkoqlarından Dits bunun üzünü köçürmüşdür. Həmin nüsxə Berlin kitabxanasının kataloqunda 203 nömrə ilə qeyd olunmuşdur. Bu ikinci kopyanın fotosu alınaraq İstanbulda kitab halında basılmışdır*” (Əmin Abid, 1927:52, sayı 3).. Bu qısa qeydlər “Azərbaycan mətbuatında “Kitabi-Dədə Qorqud”un saxlandığı yer haqqında ilk bilgi olmaqla yanaşı, dastanla maraqlananlara, onu araşdırmaq istəyənlərə bir istiqamət, yol göstərəndir.

Əmin Abid 1928-ci ildə tamamladığı “Türk xalqı ədəbiyyatında mahnı növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri” (Əmin Abid, 1930:9-12, sayı 4-5). , “Azərbaycan ədəbiyyatı Tarixi ətrafında” (Əmin Abid, 1930:45-47, sayı 1). “Səlcuq dövlətinin daxili quruluşuna dair” (Əmin Abid, 1930:57-61, sayı 1). və b. yayımlanan məqalələrində oğuzlardan, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəhs etsə də dastanın araşdırılmasına ayrılıqda iki məqalə həsr etmişdir.

Oğuzlar, onların yaşadıkları ərazi və yaratdıqları əbədi nümunələr, xalq şairləri – ozandan geniş bəhs edən Ə.Abid yazır: “*Oğuz türkcəsində ozan xalq şairi deməkdir. Bunlar qopuz deyilən əski saz çalaraq, mənqəbə və dastanlar oxurlardır. XIV əsrə qədər bizim məmləkətimiz ilə Şimali İranda Azərbaycan türkləri arasında bunların yaşadığını bilirik*” (Əmin Abid, 1927:52, sayı 3).

Ozanların xalq arasında böyük nüfuz olduqları, bu gələcəyin hələ də yaşadığını söyləyən araşdırıcı yazır: “*Aşıqlar da əski ozanlar dövründən qalma ənənələrin davamı olaraq xalq arasında möhtərəm adamlar sayılmaqdadır. Onlar hər ocaq üçün öz adamı kimi olmuşdur. Xalq kütləsi aşıq ailəsi müqabilində saymışdır. Buna görədir ki, xalq arasında aşıqlar “aşıq el atasıdır” kimi məsələlər meydana gəlmişdir*”. Ə.Abidin fikrincə ozan – aşıqın adı qarşısına dədə, baba, yaxud ata sözləri əlavə olunması, xalq qəhrəmanları dastanlarında aşıq kimi çalib-oxuyan təsviri ozana sonsuz hörmətin nəticəsidir.

“Dan ulduzu” (Tiflis) dərgisində yayımlanan “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. “Oğuznamə” (Əmin Abid, 1929:30-32, sayı 5) Abidin mətbuatda “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ilk geniş həcmli araşdırmasıdır, ikinci araşdırması “Azərbaycanı örgənmə yolu” dərgisindəki “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələrdir” (Əmin Abid, 1930:48-52, sayı 3)

Əmin Abidin güllənməsindən təxminən 40 il sonra onun yaradıcılığını araşdıran Əli Şamil “Əmin Abid və Kitabi- Dədə Qorqud” adlı məqaləsində yazır: “*o(yəni Əmin Abid-A.Q.) bununla sanki, öncədən Dədə Qorquda rejim tərəfindən qadağa qoyulacağını və onun tədqiqinə icazə verilməyəcəyini hiss etmişdi... Yenə də maraqlı məqamlardan biri Əmin Abidin “Kitab-Dədə Qorqud” dastanını ayrıca götürülmüş bir dastan deyil, “Oğuznamə”nin bir hissəsi kimi tədqiq etməsidir. Bunun səbəbi tam olaraq aşkar olunmasa da Əmin Abid bunu hər iki dastan arasında olan yaxınlıq və baş verən hadisələrin birinin digərinin davamı təsiri bağışlaması ilə bağlı edib. Məsələn, Ə.Amid “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qəmbörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” və “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy” “Dorril tican”dakı “Təpəgöz” hekayəsilə qarşılaşdırılır, hər iki boyun “Təpəgöz” hekayəsi əsasında yarandığını söyləyir. Bu paralellərə uyan araşdırmaçı “Kitabi-Dədə Qorqud”lu Dəvədarinin ərəbcəsini gördüyü “Oğuznamə”nin bir hissəsi olduğunu hesab edir və bu abidənin miladi V-VI əsrdə yazıya köçürüldüyünü fikrini irəli sürür. Ola bilsin ki, Əmin Abid bununla “Kitab-Dədə Qorqud”u gələcəkdə ortaya çıxacaq hansısa təhlükələrdən qorumaq istəyib. Çünki ötən əsrin 20-ci illərində bolşevik rejimi keçmişə aid nə varsa məhv etməyə, yeni bir proletar mədəniyyətini*

tərənnüm edən ədəbiyyat yaratmaq istəyirdi" (Şamil Əli, 1998:49).

1930-cu ildən 1936-cı ilədək Azərbaycan mətbuatında "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında ciddi bir yazıya rast gəlinmir.

"Bakinskiy raboçiy" qəzetinin 1936-cı il 4 avqust sayında Bəkir Çobanzadənin "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin on üçüncü boyunun əlyazmasını tapdığı haqqında bilgi verir. Professor Bəkir Çobanzadə Sankt-Peterburq (*keçmiş Leningrad*) Şərqşünaslıq İnstitutunda qədim əlyazmalar arasından "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin indiyə qədər elmə məlum olmayan on üçüncü boyunu aşkarladığı haqqından danışır. Məqalə müəllifinin dediyinə görə, bu boy Azərbaycan tarixi üçün bir sıra əhəmiyyətli məlumatlara malik olan "Şəcərəyi-Qara Kemə" adlı əsərin əlyazmasının əvvəlinə daxil edilmişdir. Yazıda bildirilir ki, araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, həmin əlyazmanın əvvəlinə daxil edilmiş hissənin "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin digər boyları ilə bənzərliyi vardır: hər ikisində eyni surətlərdir, burada başqa boylarda olan süjetlər vardır və hər iki abidə eyni yazı üslubuna malikdir. Məqalədə bildirilir ki, bu tapıntı haqqında professor Bəkir Çobanzadə o zamankı Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda dilçi və şərqşünas alimlər qarşısında çıxış edərək məlumat vermişdir. Alimlər Bəkir Çobanzadənin tapdığı "Şəcərəyi-Qara Kemə" adlı əsərin əvvəlinə daxil edilmiş hissənin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 13-cü boyu olduğu qənaətinə gəlmişlər. Nəzərə alınmışdır ki, yaxın vaxtlarda həmin 13-cü boy ayrıca nəşr edilsin. Eyni zamanda, onun SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının "Xəbərlər"inin yaxın nömrələrinin birində dərc edilməsi qərara alınmışdır. Lakin sonradan bu tapıntı barədə məlumat verilməmiş və dediyimiz kimi, həmin əlyazmanın taleyi indiyə qədər naməlum qalmışdır.

Lakin Bəkir Çobanzadə 1936-cı ilin sonlarında həbs edildiyindən və 1937-ci il oktyabrın 13-də güllələndiyindən bu məsələ üstü örtülü qalmışdır. (*Osmanlı İsmixan, 2018:19 fevral*)

Bu qaranlıq məsələyə 80 il sonra filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı aydınlıq gətirmişdir. O, 2018-ci il fevralın 19-da "Ədəbiyyat" qəzetində nəşr etdirdiyi "Kitabi Dədə Qorqud"un on üçüncü boyu olmuşdurmu..." məqaləsində göstərir ki, Bəkir Çobanzadənin Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutundan əldə etdiyi əlyazma XVII əsr görkəmli sərkərdə və özbək-türk tarixçisi Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xanın (1603-1664) "Şəcərəyi-tərakimə" adlı əsərinin əlyazması olmuşdur. (*Osmanlı İsmixan, 2018:19 fevral*)

Professor Bəkir Çobanzadə 1936-cı ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"un ədəbi-lingvistik təhlili" adlı 10 çap vərəqi həcmində əsərini tamamlayıb nəşr üçün SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsinə təhvil vermişdir. Əmin Abid də 1927-ci ildə tamamlayıb Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Maarif Naziri Ruhulla Axundova nəşr olunmaq üçün verdiyi çoxcildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildi də əsasən "Kitabi Dədə Qorqud"dan bəhs edir.

1937-ci ilin reperssiyası hər iki əsərin araşdırıcıların diqqətindən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur.

Repressiyadan sonra, yəni 1939-cu ildə (*kitab 1938-ci ildə nəşrə hazırlansa da nədənsə 1939-cu ildə işıq üzü görmüşdür-A.Q.*) Həmid Araslının "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını Bakıda çap etdirmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycanlılarda hərbi vətənpərvərlik ruhunu aşılamaq üçün qəhrəmanlıq dastanlarına diqqət artırılmışdı. 1950-ci ilə görkəmli şərqşünas alim Vasili Bartoldun ruscaya tərcümə etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Bakıda H.Araslı və M.Təhmasib tərəfindən nəşr edilməsindən sonra (*525-ci qəzet, "Dədə Qorqud dastanlarının tapılması"*) "Kitabi Dədə Qorqud"un bir nüsxəsi isə 1950-ci ildə Ettore Rossi tərəfindən Vatikanda tapıldı. (*525-ci qəzet, "Dədə Qorqud dastanlarının tapılması"*) 1952-ci ildə italyan dilinə tərcümə edərək dünyaya yayımlandı. (*525-ci qəzet, "Dədə Qorqud dastanlarının tapılması"*) Bu nüsxənin orijinal adı isə belədir: "Hekayəti Oğuznamə, Qazan bəy və qeyri"

1951-ci ildə isə “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanlarına və araşdırıcılarına hücumlar başlanmışdır. (525-ci qəzet, “*Dədə Qorqud dastanlarının tapılması*”). Bundan sonra dastanın öyrənilməsi və nəşri qadağan edildi. Bu yalnız Azərbaycanda baş vermədi. Türkmənistanda da dastanı araşdıran alimlər həbs edildilər.

NƏTİCƏ

Sovet hökuməti dağıldıqdan sonra Azərbaycan xalqı öz milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmağa başladı. Bunlardan biri də Dədə Qorqud dastanı idi.

Son bir əsrə yaxın dövr ərzində Azərbaycanda “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarını tədqiq edib öyrənmiş böyük elm adamları qvardiyası formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Dədə Qorqud mövzusu dünya elmi miqyasında əhəmiyyətli bir problem olsa da, Azərbaycan “*Qorqudşünaslıq*” elminin əsas mərkəzi olması adını qazanmışdır.

Sovet hökumətinin “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanını senzuraya uğratmasının bir sıra səbəbləri var idi. Sovet rejiminin əsarəti altında saxladığı xalqın adət- ənənələrini, örflərini, dinini, illərdən bəri saxladığı məişət qaydalarını pozmaq idi. “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanının etnoqrafiyasına nəzər saldıqda dastanın başdan ayağa örf-lərlə zəngin olduğunun fərqi-nə vara bilərik. “*Kitabi Dədə Qorqud*” türk dünyasının sərvəti idi, onu məhv etmək, sıradan çıxarmaq isə sovetlərin başlıca məqsədlərindən biri idi. “*Kitabi Dədə Qorqud*” qadağan olunmasının səbəblərindən biri də bu idi. Dastanda məğrurluq, igidlik həm qadınlarda, həm kişilərdə o qədər ustalıqla təsvir olunub. Nəzərə alsaq ki, Sovetlər patriatxal dəyərlərə uyğun imperiya idi, təbii ki, hüquqların eyni tutulduğu bir dastanın yayılması onlara sərf etmirdi. Amma sonralar Sovet cəmiyyəti bu senzuranın qaldırdı, ona görə yox ki onlar xalqın öz əsərlərini yaşatsınlar, ona görə ki, orada olan qul, kölə münasibətləri, aga-qul münasibətləri Sovet hökumətini əks etdirirdi.

QAYNAQLAR

Əmin Abid.(1927). Heca vəzninin tarixi (*Ədəbiyyat teoriyası haqqında*), “*Maarif işçisi*” dərgisi, sayı 3, səh.50-55, sayı 4, səh.58-61, sayı 6-7, səh. 45-62.

Əmin Abid. (1929). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında, “*İnqilab və mədəniyyət*” dərgisi, sayı 1, səh.45-47.

Əmin Abid.(1929). Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. “*Oğuznamə*”, “*Dan yılduzu*” dərgisi (Tiflis), sayı 5(29) səh.30-32, sayı 8 (32) səh.28-29.

Əmin Abid. (1930). Səlcuq dövlətinin daxili quruluşuna dair. “*Azərbaycanı öyrənmə yolu*” dərgisi, sayı 1(6), səh. 57-61.

Əmin Abid.(1930) “*Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələri*”, “*Azərbaycanı öyrənmə yolu*” dərgisi, sayı 3, səh. 48-52.

Əmin Abid.(1930). Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri, “*Azərbaycanı öyrənmə yolu*” dərgisi, sayı 4-5, səh.9-12.

Əmin Abid. “*Azərbaycan folkloru*”, 2-ci qeyd, fond 170 siy.1, iş 9, səh.64.

Həmid Araslı.(1977) .”*Kitabi- Dədə Qorqud*” . Bakı. Gənclik

Osmanlı İsmixan.(2018). “*Kitabi-Dədə Qorqud*” abidəsinin on üçüncü boyu olmuşdurmu... “*Ədəbiyyat*” qəzeti, ci il, 19 aprel.

Şamil Əli (1998).Əmin Abid “*Kitabi-Dədə Qorqud haqqında*”, “*Milli folklor*”dərgisi, (Ankara) sayı 38, səh. 46-51.

Təhmasib M.H. (1961) “*Dədə Qorqud*” boyları haqqında, Bakı. Az SSR EA nəşriyyatı.

"DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA ATALAR SÖZLƏRİ

Fatma Əliyeva *

ÖZƏT

«Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın bütün boylarında Dədə Qorqudun dilindən atalar sözləri işlədilmişdir. Bəzən dəyişərək bəzən isə olduğu şəkildə burada bir çox atalar sözləri özünü günümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir. məruzəmizdə bu dəyişimləri müqayisəli şəkildə ortaya qoyacağıq.

Açar sözlər: atalar sözləri, Dədə Qorqud, dəyişim, müqayisə və s.

GİRİŞ

Atalar sözləri xalqın əsrlər boyu yaratdığı hikmətli və ibrətamiz sözlərdir. Atalar sözləri dilin zənginliyini göstərən ən yaxşı örnəklərdir. Fikrin aydın və yığcam ifadəsi məhz atalar sözlərində özünü göstərir. Dədə Qorqud dastanlarında işlənmiş atalar sözləri də məhz bu qəbildən olanlardır. «Kitabi Dədə Qorqud dastanı»nda xeyli atalar sözləri aşkarlanmışdır. Bu atalar sözləri müasir dövrümüzdə də müəyyən dəyişikliklərlə; arxaik dialekt sözlər hələ də işlənməkdədir.

Dastandakı Dədə Qorqud obrazı bizə və gələcək nəsillərə ədəb-ərkanı, böyüyə hörmət etməyi, anaya, etiqadı və s. təbliğ edir. Dastanda qadın və övlad gələcək nəsil yetişdiricisidir. Bugünkü günümüzdə də böyüyə kiçiyə hörmət əldən öpmə baş endirmək və s. kimi keyfiyyətlər dastanın müxtəlif boylarında ifadə olmuşdur. Məsələn: boylarda «*Ana qadın, Qadınım ana (Bəri gəlgil aq südin əmdigüm qadınım ana!)*», «*Ağ birçəklü izzətli ana*», «*Öküm*», «*Ana haqqı-Tanrı haqqı*» (<http://Məstəlili.Şəbnəm...>) kimi ifadələr də ananın, qadının nə qədər müqəddəs olması, qadınlara necə dəyər verilməsinə bir sübutdur. Kafirlər Burla Xatunun hansı olduğunu bilmək istərkən Uruzun anasına söylədiyi bu sözlər onun ləyaqətini əslində necə də uca tutduğunun sübutudur. «*Uruz aydır: Ağzun qurusun ana! Dilun çürüsün ana! Ana haqqı-Tanrı haqqı denilməsəydi qalqubanı yerimdən duraydım yaqanla boğazından tutaydım qaba ökəm altına salaydım ağ yüzini qara yerə dəpəydim ağzun ilə burnundan qan şorladaydım can datlusun sana göstərdəydim*» (KDQE, 2000:50)

Dastanda hörmətli bir məqamda təsvir olunan qadınların ən müqəddəsi ən dəyərlisi anadır. Anaların və analığın müqəddəsliyini Təpəgöz sonda belə etiraf etməli olur. Burada Təpəgözün övlad dərdinə məruz qoyduğu anaların göz yaşlarının özünə bir bəla olduğunu söyləyir.

Ağ birçəklü qarıcıqları çox ağlatmışam

Gözi yaşı tutdı ola gözüüm səni

(bax: <https://Məstəlili.Şəbnəm>)

Qarıcıq anamı gətürüb durursan

Mərə kafir anamı vergil mana

Savaşmadın uruşmadın qayıdayum gerü

Dönəyim gedəyim bəllü

(KDQE, 2000:51)

Türklər qədim tarixə malik xalq olduğu üçün təfəkkür və sivilizasiya baxımından çox inkişaf etmişdir. Türkün milli-mənəvi dəyərləri müqəddəslik və toxunulmazlığını bugünümə qədər mühafizə etmişdir. Toxunulmazlığın ən yüksək zirvələrində isə qadın dayanır. Ananın müqəddəsliyi,

* Xəzər Universiteti Fakültə:Təhsil və Humanitar İxtisas: Tarix müəllimliyi

ona verilən dəyərin bir göstəricisi kimi Qazan xan evi yağmalanan zaman bütün mal-dövlətindən vaz keçərək öncə anasını istəyir: Ana haqqı, Tanrı haqqı” *qəbul edilərək bu məfhuma müqəddəs bir anlam verilmişdir. Kafirlər Burla xatunun hansı olduğunu bilmək istərkən Uruzun anasına söylədiyi bu sözlər onun ləyaqətini əslində necə uca tutduğunun sübutudur*: “Uruz aydır: ” Ağzun qurısun, ana! Dilun çürüstün, ana! Ana haqqu-Tanrı haqqu denilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqanla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzini qara yerə dəpəydim, ağzun ilə burnundan qan şorladaydım, can datlusın sana göstəraydım”

Bərü gəlgil aq südin əmdigüm qadunum ana!

Ağ birçəklü izzətlü canım ana!

(bax: <https://Məstəlili.Şəbnəm>)

Dastanda çoxarvadlılıq olmamış kişi evin dirəyi qadın ürəyi övlad isə bəzəyi hesab edilmişdir. Ata evin tərbiyə ocağı idi övlad ailədən kənar böyüdülmür və ailədə qadın, yəni, ana tərəfindən tərbiyə olunurdu. Hətta Müqəddimə də də bu fikirlər də xüsusi yer tutur

Qız anadan görməyincə öyüt almaz

Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz

(KDQE, 2000:37)

Yəni, qızlar ananın verdiyi mükəmməl tərbiyə sayəsində səliqəliliyi, qoçaqlığı, ərə sədaqəti, ədəb-ərkanı ilə seçilirdilər onlar hətta döyüşlərdə qoçaqlıqda kişilərdən geri qalmırdılar.

Qadını həyat yoldaşı kimi səciyyələndirən Dədə Qorqud belə söyləyirdi:

Qarılar dörd dürlüdür

Birisi solduran soydur

Birisi dolduran toydur

Birisi evin dayağıdır

Birisi necə söylərsən bayağıdı

(bax: <https://Məstəlili.Şəbnəm>)

Burada Dədə Qorqud qadını evin dayağı adlandırır onları uca tutur və hər bir igidə də belələrini arzulayır. Dastanda qadına həyat yoldaşı olaraq halal deyə müraciət bir çox boylarda rast gəlinir. Salur Qazanın evi yağmalandığı boyda kafir Qaraca Çobana Burla xatunun ələ keçirildiyini bildirmək üçün belə deyir “*Qırq incə bellü qızla Qazanın halalını gətirmişüz*” (KDQE, 2000:51)

Dastanda qadınların həyat yoldaşı kimi qonaqpərvərliyi və gülərüzlüyü yenə ənənədən irəli gələn gözəl əxlaqın davamıdır. Bir türk qadını ərinin namusu olaraq ən yüksək zirvədə dayanır. Buna görə də bu dastan nəinki öz dövrünün mədəniyyətini həm özündən əvvəlki Türklük təfəkküründə əks etdirmişdir (<http://Məstəlili.Şəbnəm>). Dastanda bir neçə dəfə aqınçı sözü işlənmişdir bu sözündə mənası müasir dildə qarşılığı döyüşçü deməkdir aqınçı dərildi- Döyüşçü yığıldı (Əsgərova 2011:207)

Könül kimi seversə görklü(gözəl göyçək) odur Bu ifadənin müasir dildə qarşılığı “göyçək” sinonimidir. Könül sevən göyçək olar (Tanrıverdi, 2006:403).

Bu sözə eyni mənada Dədə Qorqudun dilində təsadüf edirik. Dastanın Bəkil oğlu Əmran boyunda Bəkilin ayağının sınıması xəbəri yayılarkən ozan deyir Otuz iki dişdən çıxan bütün ordaya yayıldı (KDQE, 2000: 41) Hətta Dirsə xan oğlu Buğac boyunda da “ordu” sözü işlənmişdir Məsələn: Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordasına gətirdilər (KDQE, 2000: 39)

Oğuz yumundan bayımışdır yəni (Oğuz duadan varlanır),Kişi bir uğurdan baymaz (KDQE,2000:162), Qadir Tanrı verməyincək ər baymaz (KDQE2000:145)

Burada Bayımaq-varlanmaq sevinmək uğur qazanmaq mənasını verir. İkinci Atalar sözü hətta Dədə Qorqud kitabının müqəddiməsində də işlənib və bayımaq feilinin müasir dilimizdə qarşılığı burada da varlanmaq mənasını verir. (Əsgərova, 2011:31)

"Ağac ağac dersəm sana ərinmə ağac" atalar sözlərinə nəzər yetirdikdə isə gördük ki, dastanda ərinmək utanmaq mənasında işlənilib (Əsgərova, 2011:207)

Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud.

Ayrana doyran demədim mən Dədə Qorqud.

İynəyə tikən demədim mən Dədə Qorqud.

Tikənə sökən demədim mən Dədə Qorqud

(<http://Paşayev.Qəzənfər>)

Burada deyilir ki, gəlin ailəyə gəldikdən sonra oğlu ata-anadan ayırdığı üçün ona «ayıran» adı qoyulsa düzgün olarmış. Ayran isə «doyuran» adlanmalı imiş. İynə tikdiyindən «tikən», tikən isə söküyü, cırdığı üçün «sökən» adlandırılmışdı.

At işlər, ər ögünər. Yayan ər in umırı olmaz — At işlər, ər öyünər... Atsız kişinin ümidi olmaz. (Tanrıverdi, 2013:14)

Əriğ ağzın yeynisin at bilür — Ərin ağzının kəsərini at bilir. Burada qəhrəman və at münasibətlərinin yaxınlığı, hətta atın ər dən, insandan üstün tutulması aydın şəkildə ifadə edilib. (Tanrıverdi 2013:15)

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayımaz (KDQE 2000: 209-210)

Hər söz Allahın adı ilə olmalıdır və işə başlamamışdan əvvəl onu çağırmadan işlər yolunda getməz hər bir işdə onu çağırmaq və ona təvəkkül etmək lazımdır. Qadir tanrı verməyincə heç vaxt kişi varlanmaz. Onu da qeyd edim ki, burada hər misranın əvvəlindəki sözlər, yəni, "Allah" və "Qadir Tanrı" bir-birinə sinonim sözlərdir.

M.F.Axundovun şəxsi arxivindən tapılmış, dərhal da çox geniş yayılmış və Dədə Qorquda aid olduğu bir çox alimlərimiz tərəfindən təsdiqlənmiş dördüylə nəzər yetirək: Ananın müqəddəsliyi ona verilən dəyərin bir göstəricisi kimi Qazan xan evi yağmalanan zaman bütün mal-dövlətindən vaz keçərək öncə anasını istəyir. "Kitabi-Dədə Qorqud" nəinki öz dövrünün mədəniyyətini, həm də özündən əvvəlki türk təfəkkürünü əks etdirmişdir. Burada qadına dərin hörmət, ana müqəddəsliyi o qədər gözəl səhnələşdirilmişdir ki, oxuyarkən xalqımızın necə yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu görürük.

NƏTİCƏ

Hər bir xalqın tarixində elə hadisələr, elə dəyərlər olur ki, üzərindən nə qədər illər, əsrlər keçsə də həmin sözlərin mənası, qiyməti azalmır. Asanlıqla deyə bilərik ki, tarixin dərin qatlarından süzülmüş Kitabi-Dədə Qorqud dastanında olan deyim və atalar sözlərinin də mənası qiyməti itməyib. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında işlənmiş deyim və atalar sözləri-təkcə öz yarandığı dövrdə deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də bir qədər fərqli də olsa, işlənməkdədir. Yeganə İsmayilovanın da dediyi kimi, "Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir" (İsmayilova, 2011:3-4) Müasir zamanda yüzillər bəlkə də minillər öncə işlənmiş atalar sözlərinin hələ də aktuallığını qoruyub saxlamasının ən böyük səbəbi də elə xalqın keşmişinə, irsinə olan sayğısıdır.

QAYNAQLAR

Əsgərova Afaq. (2006). Oğuznamənin dili. Bakı: Təhsil, 207 səh.

ƏzizxanTanrıverdi. (2006). «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili. Bakı: Nurlan, 146 səh.

İsmayılova Yeganə. (2011). «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi, Bakı: Elm, 368 səh.

Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. (2000). Red: Anar, A.Axundov, B.Vahabzadə, B.Nəbiyev. I cild, Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, 623 s.

(bax: <https://məstəlililəşəbnəm>)

DEDE KORKUT VE HOMEROS'UN KİŞİLİKLERİ ÜZERİNE

Emre Gürbüz*

ÖZET

Dede Korkut millete yön gösteren, akıl veren, milli bir bilgedir. Yüzlerce yıl içinden çıktığı milletin dilinde ve destanlarında yaşamış olan bu karakter, 2018 yılında UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası listesine girerek anlatılarının ve kişiliğinin sadece Türk milletine değil dünyaya ait olduğunu açıkça göstermiştir.

Homeros adına ithaf edilen destanlar peşinden sürüklediği anlatılar ve efsanelerle beraber bir kültür dünyasının ismidir. Üzerinden geçen yüzlerce yıla rağmen hala sanat eserlerine ilham vermesi, bilim çevrelerinde üzerine araştırılmalar yapılması destanların ölmez ve tükenmez olduğunun en güzel göstergesidir.

Bu çalışmada evrensel kültür için büyük önem arz eden iki efsanevi ismin kişiliğinin arkalarında bıraktığı eserler ve haklarında yazılanlar üzerinden bu karakterlerin benzer ve farklı özelliklerini incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Homeros, Dede Korkut, bilge kişilik, destan*

UPON THE PERSONALITIES OF HOMER AND DEDE KORKUT

ABSTRACT

Dede Korkut is a national erudite who guides the nation and gives counsel. This character, who, for hundreds of years, has lived in the stories and legends of the nation he came from, proved his narratives and personality belonged to the world, not just to the Turkish nation, when he appeared on the 2018 UNESCO Intangible Cultural Heritage of Humanity list.

Homeros, which epics are dedicated to, is the name of a cultural world together with the short stories and myths which lead after. Despite hundreds of years passing, these masterpieces continuing to inspire and research into the associated areas of literature are the best indicators that the legends are immortal and inexhaustible.

In this study, I tried to examine the similar and different points of these characters through the works left behind by the two legendary names that are of great importance for universal culture and the writings about them.

Key Words: Homer, Dede Korkut, scholar personality, epos

GİRİŞ

*İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ya nice okumaktır”
Yunus Emre*

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

Bilgelik geçmişten günümüze bütün toplumların hafızasında yer almış bir özelliktir. Antik çağdan şimdiye kadar pek çok kişiye atfedilmiştir. Bilgi sahibi olmayı gerektirir ki bilgi;

“İnsanın, toplumsal emeğiyle meydana çıkardığı nesnel dünyanın yasalı ilişkilerinin düşüncesinde yeniden üretimi.” “İnsanla çevresi arasında kurulan ilişki” “Duyular ya da anlıkça bilinip tanınmış olan” (Hançerlioğlu, 2012, s.166) gibi çeşitli tanımlara sahiptir.

“Bilgelik terimi ise tarih boyunca çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Felsefenin ilk adı bilgeliktir. Antikçağ Yunan felsefesinde bilgelik akla uygun davranmaktır. Sokrates bu terimi kendini tanımak anlamında kullandı. Stoacılar göre bilgelik doğaya uygun davranmaktır. Törebilim bu terimi tutkulara kapılmama anlamına çekmiştir. Bilgelik, bilgenin niteliği olduğuna göre aynı zamanda ahlaklılığı ve örnek insanlığı da içerir. Epiküros’a göre de bilgelik erdem yoluyla varılan yüksek bir sarsılmazlık durumudur, salt dinginlik ve aldırılmazlıktır. Tanrıbilimsel anlamda bilgelik tanrılık bir niteliktir ve tanrıya özgüdür.”(Hançerlioğlu, 2012 s. 167)

Bilgi tanımı süje ve obje arasındaki ilişki tanımının farklı alanlardaki yeniden biçimlenmesinden ibaret olmasına rağmen bilgiler hem toplumdan topluma hem zamandan zamana farklı özellikler gösterirler.

Türk edebiyatında bilge kişilik tipini en açık şekilde görebileceğimiz eser Dede Korkut Hikâyeleridir. Dede Korkut Hikâyelerinin Türk milleti ve Türk edebiyatı için kıymetini *“Türk edebiyatı tarihinin büyük âlimi Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün derslerinde söylediği bir söz vardır: “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar.” Dede Korkut Kitabı’nın değerini ifade etmek için bundan daha güzel bir söz bulmak mümkün değildir. Gerçekten Dede Korkut Kitabı Türk edebiyatının en büyük abidelerinin başında gelir.” (Ergin, 2017, s.7) satırlarından çıkarabiliriz. Dede Korkut Kitabı’nda, Dede Korkut bir kâhin, ozan ve bilge olarak karşımıza çıkar. Bazı kaynaklarda Müslüman bir veli olarak karşımıza çıkan Korkut Ata Kazak-Kırgız efsanelerinde ulu bir kamdır.*

Batı edebiyatına kaynaklık eden Antik Yunan edebiyatında ise Homeros’un bilgeliği ve ozanlığı karşımıza çıkıyor. Bazı filozoflar tarafından şiddetle eleştirilse de hem Homeros hem de eserleri İlyada ve Odysseia günümüze kadar çokça sanat eserine ilham kaynağı olmuştur.

Bu çalışmada; Bu çalışmada evrensel kültür için büyük önem arz eden iki efsanevi ismin kişiliğin arkalarında bıraktığı eserler ve haklarında yazılanlar üzerinden bu karakterlerin benzer ve farklı özelliklerini incelemeye çalıştık.

İlyada ve Odysseia ile Dede Korkut Hikâyeleri

İlyada

Homeros’un Troya savaşının kısa bir kısmını işlediği eserdir. İlion ya da Troya olarak anılan şehrin Anadolu’dan gelen yardımlarla beraber Akhalarla savaşmasının destanıdır. Savaşın sebebi Üç Güzeller Efsanesine kadar uzanır. Azra Erhat İlyada’nın konusu ile alakalı *“Aslında İlyada Troya’nın destanı değil Akhilleus’un destanı sayılmalıdır. Konusu sınırlıdır: Akhilleus’un Akha ordularının başkomutanı Agamemnon’a karşı öfkesi yüzünden savaşı bırakıp barakasına çekilmesiyle başlayan destan, arkadaşı Patroklos’un ölmesi yüzünden savaşa geri dönmesi, Troyalı kahraman Hektor ile çarpışması, onu öldürmesi, ölüsünü Troya surları çevresinde arabasına bağlı olarak sürüklemesi ve sonunda insafa gelerek Hektor’un ölüsünü babası Kral Priamos’a geri vermesi ile biter” (Erhat, 2017, s. XXXV) biçiminde özetlemiştir.*

Binlerce yıl önce kurulan ve komşularıyla yazılı anlaşma yapacak kadar gelişmiş bu kentin savaşı geçmişten günümüze sayısız sanat eserine konu olmuştur. Öyle ki Halikarnas Balıkçısı: *“Dünyada*

hiçbir konu için –Çanakkale'nin küçük bir köşeciğini kaplayan- bu Troya üstüne yazılanlar kadar çok yazı yazılmış değildir.”(Kabağağaçlı, 1983, s.52) yazmıştır. “Troya savaşı konusunun Yunanca Kyklos(çember) diye adlandırılan birçok destanda ele alındığını görürüz; bu destanları sayabiliriz ancak, çünkü çoğu adlarından başka bir şey bırakmadan yitip gitmiştir. Efsanenin gelişmesi içinde şöyle sıralanır.

- 1.Kypria
- 2.İlyada
- 3.Aithiopsis
- 4.Küçük İlyada
- 5.İliupersis
- 6.Nostoi”(Erhat, 2017, s. XXXVI)

“Bu bölümlere alakalı yazılan onca destan kaybolup gitmesine rağmen Antik Yunanda başka yapıtlara tekrar tekrar konu olmuşlardır fakat Homeros'un destanları sadece iki tragedyaya konu olmuştur. Anlaşılan bu destanlar facia öyküleriyle dolup taşmaktaydı. Homeros'un destanlarıysa ele aldıkları konuları artık başka bir ozanın işlemesine olanak vermeyecek bir sanat düzeyine ulaşmıştır.”(Erhat, 2017, s. XXXVII)

Erhat ve daha nice yazar, çevirmen, eleştirmen ve düşünür Homeros'un İlyada'sı üzerine eğilmiş ve eserler vermişlerdir. Sadece edebiyat alanında da değil sanatın bütün dallarında birçok esere ilham kaynağı olmuştur. Bu mesele üzerine çok yazılmış çizilmiş ve düşünülmüştür fakat şu bir gerçektir ki: “İlyada'da bir sanat yapıtı bütünlüğü vardır, yani bir yazar tarafından yazıla gelmiş gibidir. Bu yapıt bir dehanın baştan sona ürünü olmayabilir. Ama muhakkak ki, bir sanatçı tarafından yabancı türküler bir bütün teşkil etmek üzere birbirine eklenmiştir. O adam –ki Homeros'tur- kimi yerleri çıkarmak, kimi yerleri tamamlamak ve eksiklikleri gidermek suretiyle ortaya güçlü ve canlı bir bütün koymayı başarmıştır.”(Kabağağaçlı, 1983, s.52)

Odysseia

Homeros'un Troya savaşından sonra kahraman Odysseus'un türlü mücadelelerden sonra eve dönüşünü anlattığı destandır. Erhat'ın İlyada çevirisinin önsözünde bahsi geçen Nostoi destanlarından. Bu destanlardan elimizde kalan en önemli parçanın Odysseia olduğu yine aynı eserde belirtilir.

“ Odysseia beş ayrı destan parçasından bir araya gelir. Destanın bu ana bölümlerini aşağıdaki adlarla şöyle sıralayabiliriz:

- I. Telemakhia (Bölüm I'den Bölüm IV'e)
- II. Kalypso'nun adasında (Bölüm V)
- III. Phaiakların ülkesinde (Bölüm VI'dan Bölüm IX'a)
- IV. Odysseus'un serüvenleri (Bölüm IX'dan Bölüm XII'ye)
- V. İthake'de (Bölüm XIII'ten Bölüm XXIV'e)

Bu beş ana bölümden birincisini, ikincisini, dördüncüsünü ve beşincisini Odysseia'nın ozanı kimse o anlatır, asıl Odysseia destanı olan Odysseus'un serüvenlerini ise Odysseus'un kendisi anı olarak anlatır. Telemakhia, Odysseus'un oğlu Telemakhos'un destanıdır.

Bu destanda, Odysseus kendini tanıtır ve Troya Savaşı'ndan bu yana başından geçen serüvenleri anlatır. Destanın merkezi ve eksenini olan bu öykü, Odysseus'un on iki gemisi ve yol-ardaşlarıyla

Troya'dan ayrılmasıyla başlar ve üç yıl denizlerde sürünüp binbir tehlike atlattıktan ve gemileriyle bütün yoldaşlarını yitirdikten sonra Kalypso'nun Ogygie Adası'na varışıyla biter ve destan da Odysseus ile Penelopeia'nın yirmi yıllık ayrılıktan sonra kavuşmalarıyla kapanır. (Erhat, 2008, s. 9,10)

Odysseia bir bakıma İlyada'nın devamı sayılabilir, çünkü İlyada'nın yirmi dördüncü bölümü Hector'un cenazesi ve ona yakılan ağıtlar ile son bulur. Savaşın nasıl bittiğini, Akhaların galibiyetini, tahta at oyununu ve Troya'nın yağmalanışını ozan Demodokes'in ağzından Odysseia'nın sekizinci bölümünde anlatılır. (Erhat, 2008, s.12)

Buna rağmen Odysseia anlatma tekniği bakımından İlyada'dan ayrılır. İlyada destanında olay akışı zamanla paraleldir. Önceki efsanelere, anlatılara ve karakterlere yer vermesine rağmen zamanın içerisinde birileriye bir geriye gitmez. İki destanda da tanrılara, tanrıların yurtlarına ve onların nasıl olup da o anki konumlarına geldiklerine dair ipuçlarına rastlarız. Yine iki destanda da tanrılar ve insanlar dünyası arasında zaman zaman geçişler olur fakat İlyada tam anlamıyla bir bütünü temsil ederken Odysseia'daki kopukluklar ve sanki destanın yazılışından sonra eklenmiş bölümler vardır. *"İl yada'nın önsözünde Homeros'un anlatma tekniğini incelerken, 'Troya destanında olayların düz akışlı bir anlatımla ortaya serildiğini, Odysseia'nın bambaşka bir yöntemle göre kurulduğunu belirtmiştik"* (Erhat, 2008, s.9)

İlyada ve Odysseia'nın Kaynakları

İlyada ve Odysseia önce bir parça gerçeklikle yaşanmış. İyonya dâhil Antik Yunanda anlatılmış. Şölenlerde söylenmiş. Destanlara belki yüzlerce belki de binlerce ozanın lehçesi, hayatı, düşüncesi ve tanrıları bulaşmış. Tüm bu aşamalardan sonra ozanlar Anadolu ve Yunanistan'ın her tarafında parça parça anlatılabilen destanları birleştirerek bazı parçaları atarak bazısını değiştirerek yazıya geçirmişlerdir.

Destanların ne zaman nerede yazıya geçirildiğini söylemeden önce destanın yazıya geçiriliş döneminde Anadolu ve Yunan coğrafyasında kullanılan alfabeyi ve yazıyı incelemekte fayda var. *"İyonya fonetik harflerle yazıp okumayı nefis Yunanistan'dan (yani Yunanistan'ın kendisinden) iki asır evvel biliyordu."* (Kabağaçlı, 1985, s.190)

"Kişilerin elinde bulunan ve Antimakhos ile Rhianos gibi şairlerin ya da Zenodotos gibi bilginlerin şerhlerini taşıyan el yazmaları; Marsilya, Khios, Argos, Sinope gibi Atina dışında birçok kentlerden gelme yazmalar —Atina'dan başka deniyor; çünkü Atina 'vulgata' denilen ve en doğrusu sayılıp genellikle kabul edilen el yazması bulunuyordu— ve üçüncüsü gelişi güzel derlenmiş, halkça, avamca yazmalar. Çok dizeli (he polystikhos metinde eski Yunanca olarak yazılmış) metinler bu sonuncular arasında bulunuyordu herhalde." (Kabağaçlı, 1985, s. 197)

"Halikarnas Balıkcısı Düşün Yazıları kitabında Homeros destanlarının ilk yazılarından çokça bahseder. Bu konuda özellikle Murray'den alıntılar yaparak destanın temasına yazım biçimine ve destanda geçen anlatılara değinmiştir. En önemli mesele de şuan elimizde bulunan İlyada ana metninin sansüre maruz kalıp kalmadığıdır.

"Anadolu'ya kıyas Yunanistan ve Atina'nın geriliği ve barbarlığı yalnız Homeros zamanında ve ondan önceleri değil fakat altıncı asırda da mevcuttu. Bu şimdi vereceğim parça çok önemlidir. Yani Homeros'un Akhaları yadırgaması ve onları hor görmesi çok doğaldır. /«499 yılı Atina siyasetinde Pan tonik dönemi açmaktadır. Atina İonya'nın metropolü ve koruyucusu olmak rolünü benimser, İon kültürünü özümser ve Yunanistan'ın fikrîsel egemenliğini taşımak düzeyine yükselir. Bilim ve yazın i. Ö. bu altıncı yüzyılda Miletos'tan Atina'ya göçmüş olsa gerek (Pers saldırısı dolayısıyla tıpkı onbeşinci yüzyılda İstanbul'dan batıya kaçtıkları gibi). İlerde Asya'dan Avrupa'ya o sıralarda göçen büyük adamların ve akımların adlarını vereceğiz. Bir önemli olgu Atina'da İon alfabesinin benimsenmesidir. Özel yazışma da, yazın eserleri de artık İon alfabesi ile yazılmaktadır. Yerli Atina

alfabesi ilkel ve biçimsiz bir şeydi, çift sesli harfleri olmadığı gibi sesli harfler arasındaki ayırımı da tanıımıyordu. O zamanın İon dili bizim bugün bildiğimiz dilden herhalde çok farklıydı, i. ö. 404 yılına dek Atina'da resmî olarak kabul edilmiş değildi, ama Pers savaşları sırasında özel olarak kullanılıyor, konuşuluyordu (bkz. Kirchhoff, *Alphabet. ed, IV, s. 92*). O zamanları Atina lonya'nın metropolü olmak durumuna girmiş ve ton şiirini de kendi kutsal varlığının bir parçası diye kabul etmişti.» / *Unutmayınız ki bu satırları yazan Gilbert Murray müteassıp bir hellenisttir. Hatta onun bu meyli dolayısıyla başka bilginler ve hellenistlere eğlence konusu olmuştur. Bir yazar onun için / : «Bütün ideal'ler gibi Gilbert Murray'in hellenizmi de dayandığı gerçeklerin çok dışındadır» / diyor. Kendisi bu kadar tarafsız olduğu halde, bak ne yazıyor: / «Çok daha önemli bir nokta da şu: İlyada zorunlu olarak Hektor'un cenaze töreni ile bitmekteydi. Bizim metindeki son satırlardan sonra şöyle bir dizenin de bulunduğu bir el yazması vardır: «işte böyle yapıldı atları iyi süreri Hektor'un cenaze töreni ama Ares'in kızı, insan öldüren kahraman kızı Amazon geldi sonra...» — işte bundan sonra da Akhilleus'un Amazon prensesine sevgisi anlatılırdı, sonra da onu öldürmesi, sonunda da çok hak ettiği ölümü. Akhilleus'un ölümü, Goethe'nin de sezinlediği gibi, İlyada'nın gerektirdiği asıl sonuçtur. Akhilleus büyücü atı Xanthos ve can çekişirken Hektor yiğidin yakında öleceğini söylerken, sözlerinin gerçekleşmesini bekleriz, yoksa öykü anlamını yitirir. Ayrıca Atina'nın yurtsever yayıncılarının ulusal destanı Troyalılar için bir zafer ile bitmesine izin vermeleri de pek akla uygun düşmez. Onu sonradan değiştirmiş olmaları olasılığı çok büyüktür. Üstelik eski İon destanının dili de bizim elimize geçen vulgata metninden de epey ayrı olsaydı gerek. Asıl İlyada yazmasında «attisizm» denilen ve Attika, yani Atina dilinden alıntılar da yoktu.»*

H. B. bu yazıda iki renk kurşun kalem kullanmıştır: kendi düşüncelerini kırmızı kalemle, başka kitap ve yazılardan yaptığı alıntılan siyah kalemle yazmıştır. Bunu belli etmek için, kırmızı yazılmış tümce ve parçaların başlangıç ve bitimine bir / işareti koyuyorum.”(Yayına hazırlayanın notu) (Kabağaçlı, 1985, s. 197,198)

“Gilbert Murray'in «Five Stages of Greek Religion»ninde şöyle deniyor: «Barbarlar» sözcüğüne iki destanın hiçbirinde rastlanmaz. 'Barbarophonoi' (yani barbar ötüslü) katışık sıfatı bir kez B 867 (yani İlyada'nın II. bölümü, 867'nci dizesinde) görülür, ama bu sözcüğün de bu dizeye ne zaman konulduğunu kim bilebilir? / Yani bu söz sonradan konulmuş olabilir. Bu şüphe Homeros'un metnine Pisistratos zamanında birçok şeylerin eklendiğini ve birçok şeylerin çıkarıldığını gösterir. Yine Gilbert Murray aynı kitapta / «It seems to have been under Pisistratus that the Homeric Poems in some form or other came from tonia to be recited in a fixed order at the Panathenaic Festival, and to find a canonical form in Athens till the end of the classical period.» (Öyle anlaşıyor ki Homeros destanları Pisistratos zamanında lonya'dan herhangi bir şekilde gelmiş ve Panathenaia bayramlarında belli bir sıraya göre söylenerek Atina'da klasik dönemin sonuna dek belli kurallara göre saptanmış bir biçim almıştır.) / Burada «in some form or other»dan maksat, Homeros'un yazılarına kendinin saptadığı biçimle okunmadığını gösteriyor. Zaten «a fixed order»den bu order'i saptayan Homeros değil, Pisistratos idi. Orada, yani Atina'da bu destanlara bir «canonical form» veriliyor. Gilbert Murray başka bir kitabında, yani «Greek Studies»inde (sayfa 10) şöyle yazıyor: / «An- expurgation of Homer did occur, but it was an expurgation of cruelties or barbarities.» (Homeros'un eserlerinde bir temizlemeye gidilmiş, fakat temizlenip atılan yerler zalimce ve barbarca davranışları dile getiren parçalardı) / Kimin «cruelties» ya da «barbarities»lerini çıkardılar? Kendi Akhaların mı, yoksa Troyalıların mı? Bittabi kendi Akhalarının yani Palamedes vakasını ve Troilos vakasını. Çünkü iki vaka da İlyada'da Akhilleus'un öfkesinden Hektor'un ölümüne kadar olan zamana aittir. Yine Gilbert Murray «Five Stages of Greek Religion»ın 49'ncü sayfasında : Belli bir dinleyici kitlesinin duygularına uymak için destanlarda yapılan değişikliklere değinmek istemiyorum. Birçok bilginler Homeros destanlarının Pisistratos zamanında resmi birer yazmaları yapıncaya dek yazılı biçimde olmadıklarına bile inanırlar; bkz. Caue, *Grundfragen der Homerkritik* (1919) s. 113-45.”(Kabağaçlı, 1985, s. 197, 198)

Murray’ın görmezden gelme çabasından ve Kabağağaçlı’nın Anadolu taraflı bakış açısından(*kendi Akhalarının*) anlıyoruz ki yazılanlar kıymetli araştırma ve eleştiri yazıları olmasının yanında taraflıdır. Kabağağaçlı Homeros destanlarının Anadolu kaynaklı ve sonradan ciddi şekilde sansürlenmiş destanlar olduğunu savunur. Murray çok daha yumuşak bir bakış açısıyla Homeros destanlarının konuyu ve olay örgüsünü sarsmayacak biçimde yalnızca belli bir dinleyici kitlesinin duygularına uymak için destanlarda yapılan değişikliklerle beraber Pisistratos tarafından derlendiğini yazar. Bu değişiklikler Murray için önemsiz olmasına karşın Kabağağaçlı bu değişikliklerin Akhaların vahşetini gizlemek için yapıldığını iddia eder.

Halikarnas Balıkcısı’nın Düşün Yazıları eserini hazırlayan Azra Erhat ise bu konuya daha objektif bir bakış açısıyla bakıp İlyada çevirisinin önsözünde:

“Homeros destanlarını biz Avrupa kitaplıklarında bulunan birçok elyazmalarından, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan birçok papyrus’lardan tanıdığımız halde, bütün bu yazmaları birbirleriyle karşılaştırdığımız zaman, görüyoruz ki, hepsi bir tek kaynağa dayanıyor, hepsi bir öz metinden geliyor. Bilim diliyle “vulgata” deniyor bu öz metne. Homeros vulgata’sı ne zaman oluştu? İlkçağ sonlarından kalma çeşitli ve birbirini pek tutmayan kaynaklardan özet olarak şunu çıkarabiliriz: Yedinci yüzyıl sularında Homeros destanları İonya’dan Yunanistan’a getirildi. Bu “getirildi” sözü önemli; kaynaklar, destanları kimin getirdiği üzerinde ayrılıyorsa da, bunların getirildikleri sözünde birleşiyor hepsi. Yok destanları ilkin Sparta’ya Kral Lykurgos getirmiş, yok ilkin Atina’ya Solon ya da tiran Peisistratos, yahut da oğlu Hipparkhos getirmiş... Atina’da iş bununla da kalmamış, Atina’nın en büyük bayramı Panathenaia Yortusu’nda Homeros destanlarının okunacağı ve yalnız bu destanların okunacağı da karar altına alınmış. İster Solon’un olsun, ister Peisistratos’un olsun, bu karar Homeros’u Atina devlet dinine, devlet eğitimine sokuyordu. Atina devletinin sonuna kadar bu böyle kaldı. Ne var ki Atinalı devlet başkanlarının bu kararını bilim bakımından da yorumlamaya girişenler oldu. Romalı hatip Cicero şöyle diyor: “Önce karmakarışık bir halde olan Homeros metinlerini ilk düzenleyen ve elimizde bulundukları biçime sokan Peisistratos’tur” (De Oratore, III, 34, 137). Ne Herodotos’ta, ne İskenderiye bilginlerinde izine rastlanan bu iddia, zamanımızda çok tutundu ve Homeros metinlerinin kaleme alınışı konusunda karanlık kalan birçok noktaları açıklamak yolunda yorumlandıkça yorumlandı. Şöyle bir sonuca varıldı: Peisistratos, metinleri İonya’dan getirtip Atina’da kopya ettirdi; elimizdeki vulgata, o zaman kaleme alınmış bir yazmadır. Yazıcılar, aslında İon-Aiol lehçesiyle yazılmış destanları Attika lehçesine uyguladılar.(Erhat, 2008, s. 14,15)

Dede Korkut Kitabı

Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde yaşayan Oğuzların iç ve dış mücadelelerini, günlük yaşamlarını, sosyal yapılarını, kültür ve geleneklerini anlatan hikâyelerden müteşekkildir. Bazı kısımları manzum bazı kısımları mensurdur. Anlattıkları ve dili dolayısıyla milli bir eserdir.

Muharrem Ergin destanın özelliklerini sayarken: *“Milli destanın ikinci vasfı muhtevasının millet hayatı olmasıdır. Bu bakımdan destan milli kültür değerlerinin bir hazinesi, milli ve sosyal hayatın renkli ve teferruatlı bir tablosu demektir. Dede korkut bu şekilde Türklüğün milli hayatını aksettirmekte, Türk kültürünün zenginliklerini, renkli Türk folklorunun sayısız değerini, Türk milletinin yüksek insanı vasıflarını, duygularını, faziletlerini ve meziyetlerini dile getirmektedir.”*(Ergin, 2018, s. 8)

Türk kültürünü zengin biçimde barındıran eserde Türk töresi de çeşitli sözlerle kendine yer bulur. *“Önemli olan da; Oğuzların Orta Asya’daki yurtlarındaki yaşayış biçimlerinin, kültürlerinin bir başka deyişle törelerinin bu hikâyeler aracılığı ile Anadolu’ya taşınmış olmasıdır. Bunun sonucu olarak da bu hikâyelerdeki mesajlar; önce Selçuklular, daha sonra da Osmanlılar döneminde sözlü kültürün unsurları olarak bugünlere gelmiştir.”*(Karahasanoğlu, 2002, s. 25)

“Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki mesajlar, Oğuzların yaşattıkları ve yaşatmak istedikleri töreleridir. Dede Korkut kaynak seçilerek, bu töreler hikâyelerle yansıtılarak bir sözlü kültür yaratılmıştır.” (Karahasanoglu, 2002, s. 27)

Dede Korkut Kitabı Kaynakları

Dede Korkut Hikâyelerinin şimdiye kadar ulaşmış, bilim çevrelerince incelenmiş ve gerçekliği kabul görülmüş iki farklı nüshası vardı 2019’a kadar. Bu nüshalar Vatikan ve Dresden’de bulunuyor.

Dresden ve Vatikan Nüshaları

“Dede Korkut Kitabı’nın ilk yazma nüshası, Dresden Krallık Kütüphanesi’nde Heinrich Leberecht tarafından bulunmuş ve kataloğunda Latince olarak tanıtılmıştır.” (Ekici, 2019, s.17)

“152 sayfadan oluşur ve nüshanın kapağında; Kitabı Dedem Korkut ala lisan-ı taife-i Oğuzan yazar.” Ne zaman yazıldığı ile alakalı ise “tarih-i vefat-ı Osman sene 993” ifadesi geçer. (Ekici, 2019, s.17)

“Bir mukaddime ve on iki boy yer alan Dresden Nüshasında kitabın mukaddime kısmı, Dede Korkut’u takdim için yazılmış olup iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Dede Korkut tanıtılmakta ikinci kısımda Dede Korkut’un çeşitli konulardaki hikmetli sözleri yer almaktadır.” (Ekici, 2019, s.17)

“Bir mukaddime ve beşi tam altı anlatma(boy) yer alan Vatikan Nüshası “Hikâye-i Oğuzname-i Kazan Beg ve Gayri” başlığını taşımaktadır.

Türk kültürünün en önemli eserlerinden kabul edilen Dede Korkut Kitabı, günümüze yazma hâlindeki iki nüsha olarak gelmiştir. Bulundukları mekânlara göre Dresden (D) ve Vatikan (V) nüshaları olarak anılan bu derlemelerin ilkinde on iki, ikincisinde ise altı destan metni mevcuttur. Bu nüshalardan V, uzun süre az sayıda destan içirdiği için “eksik” olarak kabul edilmiş, hatta bu sebeple hayıflanarak araştırmacılar olmuştur (Rossi 1999: 196; Gökyay 2000: IV). Öte yandan nüshayı D’nin bozuk bir kopyası olarak değerlendiren Ergin’in görüşleri (1994: 66), uzun süre pek de sorgulanmadan kabul görmüştür. Rossi ve Gökyay’ın V’nin daha doğru bir nüsha olduğu yönündeki görüşleri, özellikle 1990’lı yıllardan itibaren daha geniş biçimde paylaşılmış (Zahidoğlu 1999: 153-155), nüshalar arasındaki dil özelliklerinin ve kurgu farklarının oluşu, ayrı ayrı yayımlanmaları fikrini doğurmuştur (Tezcan-Boeschoten 2001: 11). 2000’li yıllardan sonra yapılan tüm bilimsel neşirler bu esasa riayet etmektedir. İki nüshanın da ortak bir dip nüshadan geldiği görüşü yaygın bir kanaat ise de son yıllarda ayrı ayrı derlenmiş olabilecekleri üzerine görüşlere de rastlanmaktadır (Sheridan Aksoy 2008: 31). Konu, en son Pehlivan tarafından ele alınmış olup dip nüshanın var olduğu, özellikle iki nüshada ortak hataların bulunmasından dolayı, kabul edilmiştir (Pehlivan 2014a: 103-104). Bu ana fikre bağlı olarak nüshaların müstensihlerinin eser üzerindeki etkileri incelendiğinde, özelde bu destanların, genelde yazmaların yazıya geçirilip çoğaltılmasında etkili önemli bir figür olan müstensihlerin edilgen değil, etken bir role sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu etki yer yer metni anlamayı ciddi ölçüde değiştirecek boyutlara ulaşabilmektedir (Pehlivan 2014a: 106-108). (Pehlivan, 2015, s.148)

Türkmen Sahra/Günbet Yazması

2019 yılında Veli Muhammed Hoca tarafından bulunan ve Prof. Dr. Metin Ekici’nin yayına hazırladığı hem orijinal metni hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış halini Ötüken Neşriyat okuyucuya sunmuştur. Türkistan Nüshası olarak adlandırılan, yirmi üç soylama ve bir yeni boy içeren metin önümüzdeki yıllarda çokça araştırmaya kaynaklık edecektir.

Homeros ve Korkut Ata Karşılaştırması

Korkut Ata ve Homeros'u karşılaştırdığımızda ikisi de içinde yaşadıkları toplum tarafından bilinen, sayılan, ardından yüzlerce yıl geçmesine rağmen okunan, incelenen, değerlendirilen, edebiyat çevrelerince büyük kıymet verilen, aynı zamanda; isimleri etrafında birleştirilen anlatılar dini ve milli karakter taşıyan iki bilge ozan görüyoruz. Uzun yıllar önce yaşamış bu insanların isimleri etrafında farklı kültürlere sahip topluluklar tarafından efsaneler ve anlatılar oluşturulmuştur. Bugün elimizde bulunan belgeler ve araştırmalar ışığında dahi hala kişiliklerini ve hayatlarını kesin ölçülere sokmak mümkün değildir. Yine de hem Korkut Ata hem de Homeros adına anlatılanları derlediğimizde bunları makul başlıklar altında toplamak ve karşılaştırmak mümkündür.

Korkut Ata Hakkında

Dede Korkut Kitabı bulunduğu berri mukaddimede ve kitabın içindeki anlatılarda adı geçen Korkut Ata hakkında çalışmalar yapılmıştır. Korkut Ata'nın kişiliği ile alakalı elimizdeki kaynaklar: "1. Kitâb-ı Dede Korkut, 2. Oğuzların, Türkmenlerin tarihleriyle ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar ve 3. Türk dünyasının muhtelif toplumlarının sözlü geleneklerinden derlenmiş halk efsaneleri." (Özdemir, 2003, s. 1)

Mukaddimenin başındaki bu cümleler:

"Resul Aleyhisselam zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler bir er ortaya çıktı. Oğuz'un ol kişi tamam bilicisi idi. Ne derse olurdu. Türlü haber söylerdi Hak Teala onun gönlüne ilham ederdi.

Korkut Ata söyledi:

Ahir zamanda hanlık tekrar Kayı'ya geçecek. Kimse ellerinden almayacak, ahir zaman olup kıyamet kopuncaya kadar.

Bu dediği Osman neslidir, işte sürüp gidiyor.

Ve daha nice buna benzer söz söyledi" (Ergin, 2018, s.7)

Korkut Ata'nın gelecekte haber verme kâhinlik özelliğini işaret eder. Aynı zamanda Oğuzların Bayat Boyundan geldiğini ifade eder. Korkut Atanın soyu ile alakalı " *Reşideddin'in Camiü't-Tevarih* 'inde Oğuzların Bayat boyundan gösterildiği gibi Dede Korkut hikâyelerinin mukaddimesinde de onun Bayat boyundan olduğu açıkça söylenmektedir." (Gökyay, 2007, s.802) Fakat bunun yanında " *Evliya Çelebi* 'de Ahlat'ta Osmanlı – Kayı dedelerinden bir Korkut Han türbesini ziyaret etmiştir. Ebulgazi ise *Şecere-i Terakime* 'sinde Korkut'un Kayı boyundan olduğunu yazar. *Saltukname* 'de de Korkut Ata'yı Osmanlılarla aynı soyda göstermektedir." (Gökyay, 2007, s.802,803)

"Her ne iş olsa Korkut Ata'ya danışmayınca yapmazlardı. Her ne ki buyursa kabul ederlerdi. Sözünü tutup tamam ederlerdi" (Ergin, 2018, s.7) " *Bahrü'l Ensab*, Bayındır Han'ı onun Taş Oğuz ve İç Oğuz beylerini saydıktan sonra Dede Korkut'un bunların Şeyh'i olduğunu söyler. Birçok kitapta (*Cam-ı cem-ayin*, *Cami'ü-t Tevarih*, *Oğuzname*) Korkut Ata'nın sultanlar, beyler, hanlar tarafından sözü dinlenen bilge bir kişi olarak adı geçer. (Gökyay, ?, s.803) Orhan Şaik Gökyay'ın *Şecere-i Terakime* 'den aldığı Dede Korkut ile alakalı bu anlatı "Bu hanın çocuğu olmaz ve uzun yıllar hüküm sürdükten sonra öldüğünde hatunun gebe olduğu öğrenilir. Doğunca Korkut Ata tarafından Tuman adı verilen çocuk, küçük olduğu için büyüyünceye kadar yerini tutacak birini seçmek üzere büyük küçük bütün halk toplanır, bir kenkeş kurulur. Korkut Ata bunların hepsine yüksek sesle şöyle der:

" Mademki hanımız öldü herkes bilir ki Erki onun hizmetindeydi, hizmeti süresince de iyi bir adı ve nigü-nigahı vardı. Sonsuz değerli hizmetlerde bulundu. İki havuz yaptırıp ayran ve kımızla

doldurmuş, her türlüşünden pek çok et yığdırmıştı, öyle ki hiç kimse böyle bir toy vermemiştir. Tuman Han pek küçüktür, padişahlığın üstesinden gelmesi pek güçtür, vakte ve hale uygun olan; hanlı Erki adına vermemiz ve Tuman Han ergin çağa erişinceye değin üzerimizdeki pek çok haklarını sayarak Erki'yi padişahlığa getirmemizdir. O da Tuman adına hüküm yürütsün.”

Korkut Ata bu sözü söyleyince oradakiler padişahlığı çocuğa verip Erki'yi de naip dikme konusunda birleştiler.

Tuman ergin yaşa gelince, Kül Erki naiplerle dokuz yüz baş koyun ve dokuz yüz baş kısırak getirerek Tuman Han'a toy vermelerini söyledi ve kendilerine “*Erki avlanmaya gitti*” demelerini ısmarladı. Toy kararlaştıktan sonra Korkut Ata gelince de onu toylamak için üç bin koyun ile otuz kısırak hazırlamalarını buyurdu. Ve hemen “*Sen yurdun üstün kişisisin, sözün sözdür, böyle bir iş oldu, hak Tuman Han'ın olduğuna şüphe yok, taht ve memleket onundur. Nasıl düşünür ve neyi doğru görürse onu yapsın, biz de ona uyarız*” diye Korkut Ata'ya haber gönderdi” (Gökyay, 2007, s. 806)

Korkut Ata'nın ahali tarafından saygı duyulan bir bilge olduğuna aynı zamanda karar verilmesi gereken vakitte yol gösterici olduğuna işaret eder.

“Prof. Zeki Velidi Togan'a göre Dede Korkut İslamiyetten önceki zamanın veziri olmakla birlikte Hz. Peygamber zamanına da yetişmiş gösterildiği için Göktürkler zamanındaki Oğuz Yabguları katında bulunan bir Türk hâkimi sayılabilir.” (Gökyay, 2007, s. 806)

“Bütün rivayetlerde Dede Korkut'un Hz. Peygamber zamanını da içeren üç yüzyıllık bir devirde yaşamış bir kişi gösterilmesi büsbütün ihmal edilemez. Herhalde İslamiyet devrindeki Türkler ve Oğuzlar bu kişiyi daha çok, iyi hatırladıkları bir zamanın azizi olarak bilmişlerdir. Bununla birlikte İslamiyetten önceki zamana ait bir kahraman olduğunu da bildikleri bu kişinin Asr-ı Saadet'e yakın bir devirde yaşadığı için peygamberden habersiz kalmasını caiz görmemişler.” (Gökyay, 2007, s. 807)

“Ben Dede Korkut bu dünyada ne yaşadım

Üç yüz altmışaltı yıl yaş yaşadım

Gün ortası ile ikindi arası kadar gün görmedim” (Ekici, 2019, s.194)

Bu cümleler Dede Korkut'un uzun yıllar yaşamış ve devlete hizmet etmiş bir bilge olduğunu gösterir.

“Târîh-i Âl-i Selçuk'ta olduğu gibi Ruhî ve Müneccimbaşı Tarihleri gibi bazı Osmanlı tarihlerinde de Korkut'un Osmanlı hanedanı ile ilgili kehanetleri tekrar edilmiştir. Bu eserde Efrasyab oğlu Alp Anz'a verilen alkıştan Dede Korkut'un hikmet sahibi bir kişi olduğu anlaşılmaktadır: “Senin peygamberin Muhammed olsun, senin himetin Dede Korkut'tan yedi kat büyük olsun”. Tebrizli Hasan b. Muhammed Bayatî'nin Osmanlı Padişahları silsilenamesi mahiyetindeki “Câm-ı Cem-âyîn (1482)” adlı kitabına göre Oğuz Hanlarından olan Kara Han, Korkut Ata'yı Hz. Muhammed'e elçi göndermiş. Korkut Ata Selmân-ı Fârisî ile birlikte geri dönüp Oğuz kavmine İslâm şeriatını öğretmeye yönelmiştir”. Aynı kaynakta Dede Korkut'un “Ürgenç Dede” adlı bir oğlu olduğu da kayıtlıdır.” (Özdemir, 2003, s.26)

“Korkut'a yorulan sözler arasında “Oğuz halkının başına hayır gelesini, şer gelesini didüm” ifadesi onun bilicilik vasfının ne kadar popüler olduğunun başka bir kanıtıdır.” (Özdemir, 2003, s.26)

Bu yazılı kaynaklarda Korkut Ata hakkında aktarılan bilgilerde görüldüğü gibi onun bilicilik (kâhinlik) vasfı yanında özellikle “velî”liği ön plâna çıkmaktadır. (Özdemir, 2003, s.26)

Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek destanında geçen “Dede Korkut'un ardından Deli Karçar erişti. Dede şaşkına döndü, Tanrı'ya sığındı, ism-i azam duasını okudu. Deli Karçar kılıcını eline aldı, yukarısından öfkeyle hamle kıldı. Deli Bey diledi ki Dedeyi tepeden aşağı çalsın.

Dede Korkut dedi: “*Çalarsan elin kurusun.*” dedi. Hak Teala’nın emri ile Deli Karçar’ın eli yukarıda asılı kaldı. Zira Dede Korkut keramet sahibi idi dileği kabul olurdu.” (Ergin, 2018, s. 72,73)

“*Ünlü Çağatay Şairi Ali Şîr Nevâ’î (15. yy) “Mesâ’imü’l-mahabbe min- Şemâ’imi’l-Fütüvve” adlı velîlerle ilgili biyografik eserinde Korkut Ata velî bir kişi olarak kitapta yer almıştır. Nevâ’î, Korkut’un Türkler arasında büyük bir üne sahip olduğunu, onun hem geçmişte hem de gelecekte olacakları bilmekte çok mahir olduğunu belirttikten sonra güzel sözler söylediğini de işaret etmektedir: “Köp mev’ize-âmîz mağzlık sözleri aradadır.”*” (Özdemir, 2003, s.25)

Korkut Ata Müslüman bilginlerin kayıtlarında genellikle Hazar’ın batısında akıl veren, yol gösteren gaybden haber veren bir bilge olmasının yanında keramet sahibi bir kişiliktir. Kazak ve Kırgız halk hikâyelerinde ise Korkut Ata’yı Müslüman kişiliğinden sıyrılmış halde görüyoruz.

“*Tarih-i Dost Sultan*” adlı Özbekçe bir eserde ise Korkut Ata “*Mecûsiler ve hekimi ve rahipleri olan baksılann peygamberi*” olarak tanıtılıyor: Özbek Han’ın Müslüman ulemâ ile “*kâfir kâhinleri olan baksılar arasında düzenlemiş olduğu bir münazarada kâhinlerin sihirleri batıl oldukta, han kâhinlere Korkut Ata’dan yardım istemelerini tavsiye ediyor*”. Abdülkadir İnan bu hikâyeyi şöyle yorumlamaktadır: Öyle anlaşıyor ki, İslâmlar aciz kaldıkları zaman Muhammed peygambere, baksılar ise Korkut’a müracaat ederek istimdad ediyorlardı”. *Görüldüğü gibi bu eserde Korkut Ata’nın diğer yazılı kaynaklardan tanıdığımız Müslüman Türk velîsi kimliğinin yerine onun şaman, baksı kimliği ile karşılaşılıyor.*” (Özdemir, 2003, s.26)

Bu dağı geçtikten sonra Oğuzlar denen Türk kabilesinin yanına vardık. Bunlar göçebeydiler. Kıl çadırlarda konup göçüyorlardı. Göçebelerde olduğu gibi yer yer grup halinde çadırları vardı. Zor şartlar içindeydiler. Yolunu şaşırılmış eşekler gibi bir dine inanmıyor ve başvurmuyorlardı, akıllarına göre hareket ediyorlar, hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, büyüklerine “*rabb*” diyorlar. Aralarından biri reisine bir şey danışınca “*Ey Rabbim şu konuda nasıl hareket edeyim*” der. (Şeşen, s.21)

İbni Fadlan Seyahatnamesinden de anlaşılacağı üzere Oğuzlar dahil Türk boyları atalarına çok saygı gösterirlerdi. Bir işe başlamadan atalarına danışır, zorda kaldıkları zaman atalarına sığınır, atalarına dua ederlerdi. Dualarda geçen ataların içerisinde Dede Korkut’un özel bir yeri vardır.

“*Babamın pîri sen değil miydin? Er Mukan sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım. Su ayağı er Korkut, felaketleri sen korkut, baksıların pîri sen değil miydin? Gözünü sal, kolumu tut! Baksı baba sen yardım et, ben (sana) dar yolda sığındım! Sizden meded diliyorum Korkut Ata evliya! Sizden meded diliyorum Çakmak Ata evliya! Doksan meşâyih...*” (Özdemir, 2003, s.27)

Özdemir’in makalesinde Türkiye Türkçesi halini verdiği dualar kaynağında şöyle geçer:

“*Tiri desem tiri emes Ata Korkut evliya
Uvak atası Er Kökçe erligining bilgisi
Sadağına kelgen san kisi,
mil tığına kelgen ming kisi Sarıbay, Sarış, öteveli üçyüz seksen at
Baygige koskan Körpebay, Argın atası Kara Koca*”

“*Diri desem diri değil Ata Korkut evliya. Uvak (kabilesinin) atası Er Kökçedir. Kahramanlığının alâmeti: sadağına Iokluğuna/ yüzbin kişi (karşı) gelmiş, tüfeğine bin kişi karşı gelmiş. Sarıbay, Sarış, öteveli... körpebay yarışa üçyüz atla girmiş. Argın (kabilesinin) atası Kara Hoca.*”

“*Su basında Süleyman su ayağı er Kurkut
Belâlerni sen korkut! Çakırganda kel pirim!
Monglı minen çerlining keselim tabip ber pirim!
Cer cüzündegi evliya kün’küzündeki evliya,
Maşrıktaki evliya, magripteki evliya!”*

“Su başında /kaynaklarında / Süleyman, su ayağında Er Korkut belâları Sen korkut! Çağırdığım zaman gel, pirim! kaygulu ile hastanın hastalığım bulup söyle! yer yüzündeki evliyalar, güneş içindeki evliyalar, doğudaki evliyalar, batıdaki evliyalar!..”

“Ata pirim emes ping? Er Mukam endi kolday gör!
Sen koldasang men munda!
Su ayağı Erk Korkut, felâketti sen korkut!
Baksı piri emesping? közüngnü sal, kolum tut,
Baksı baba sen kolda men sıyındım tar colda”

Babamın piri sen değil miydin? Er Mukan sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım. Su ayağı Er Korkut, felâketleri sen korkut, baksıların piri sen değil miydin? Gözünü sal, kolumu tut! Baksı baba sen yardım et, ben (*sana*) dar yolda sığındım!

“Sizden medet tileymin Korkut Ata evliya
Sizden medet tileymin Çakmak Ata evliya
Toksan toguz meşayih mınav çüngük kadaldı
Busatkin dep çağamdı!... Aynalayın devlerim aynalayın beklerim”

“Sizden medet diliyorum, Korkut Ata evliya! Sizden medet diliyorum, Çakmak ata evliya!
Doksan dokuz meşayih, bu zavallı “yakamı kurtarınız!” diyerek karşınıza dikildi!. . Kurban olayım
(size) devlerim, kurban olayım size beylerim !” (İnan, 1986, s.133-145)

Dede Korkut hikâyelerde yiğitleri, Oğuz alplarını savaşa yüreklendirmek için “yelteme” kopuz çalar. Beylere, hanlara alkış tutar. Kötülere kargışta bulunur. Beylere, yiğitlere göçebe toplumların erdemlerinden, sosyal normlarından olan cömertlik ve konukseverliği, bir dindar Müslüman olarak da onlara rıza ve tevekkülü öğütler. Hikâyelerin sonlarında o, kazanılmış zaferleri “şadlık” (*türkü*) çalıp kutlar. Beylere, hanlara hayır dualar eder. Dünyanın geçiciliğine dikkat çekip okuyucusunu, dinleyicisini uyarır.(Özdemir, 2003, s.25)

“Karakalpakistan’da derlenmiş bir efsane onun kopuzun nasıl yapılacağına olağanüstü varlıklardan öğrendiğini anlatır: Korkut Ata ormanda yapacağı kopuz için uygun ağacı ararken şeytanlarla karşılaşır. Şeytanlar elindeki çalgıyı görmek isterler. Korkut Ata yaptığı sazı gösterir, sonra onlardan uzaklaşıp bir yere gizlenir ve şeytanların kendi aralarındaki konuşmalarını gizlice dinler. Şeytanlar ‘Korkut Ata kopuz yapamaz, çünkü bunun sıradan bir ağaçtan yapılamayacağını bilmiyor. Kopuz için iğde ağacının kuru gövdesini almak lazım. Yaban domuzunun yıktığı kuru iğde ağacını... Ondan küçük bir yalak oymak gerekir. Bu yalağı devenin derisi ile kaplamalı; kişnemesi her yerden duyulan yaban aygın kuyruğundan teller takmalı. Bunlar kuru bir susakın kabuğundan yapılmış bir köprü ile tutturmalı ve telleri sasik kuray (*tutkal yapılan reçineli bir bitki*) bitkisinin zamkı ile reçinelemeli, işte bu gerçek kopuz olur.’ Korkut Ata şeytanların dediklerini yapar ve güzel bir saz meydana gelir. Bundan dolayı o kopuz yapanların pîri sayılır. Metnini özetlediğimiz bu efsane bir taraftan Korkut’un kopuzun nasıl yapılacağını olağanüstü güçlerden (*şeytanlardan*) onların konuşmalarını gizlice dinlemek suretiyle öğrendiğini anlatmakta, diğer taraftan da Korkut Ata’nın kopuz yapanlarca (*baksılar*) neden pîr olarak kabul edildiğini açıklamak istemektedir. Anlatıdaki bir insanın bir hayvanı ya da olağanüstü güçleri gizlice dinlemek suretiyle çeşitli sırları öğrenmesi motifi uluslararası alanda yaygın bir masal ve efsane motifidir. (Özdemir, 2003, s.29)

Hem bilge hem alp karakterin özelliklerini taşır. Aynı zamanda ulu hanların karşısında kopuz çalıp soy soylaması onun ne kadar büyük bir ozan olduğunu kanıttır. Bunlarla beraber hanlara ve devlet erkânına söz söyler, sözleri sayılır dediği yapılı bir kişidir. İslamiyet’ten önce baksı kimliğiyle bilinen Korkut Ata sonraları Müslüman âlimlerin eklemeleri ile bir veli kimliğine bürünmüştür. Fakat velileştirme çabalarına rağmen eski Türk inançlarını ve adetlerini kimliğinde taşıdığı açıktır. Bu bilgileri bir cümleye sığdıracak olursak: Kanaatimce şimdiye kadar elimize geçen kaynaklar ve

yapılan araştırmalara göre Korkut Ata'nın Muhammed Peygamberden önce yaşamış bilge bir ozan olduğunu söyleyebiliriz.

Homeros Hakkında

Homeros'un kim olduğu, nerede yaşadığı destanı tam olarak nasıl yazdığı bilinmezliğini korumaktadır. Yeni bir yazma ortaya çıkana değin durumda bir değişiklik olmaması muhtemeldir.

Homeros kimdir? İnsanlar yirmi beş yüzyıldır bu soruyu evirdiler, çevirdiler, araştırdılar durdular, gene de bir sonuç alamadılar. Homeros bir bilmece olarak kaldı: Onu hiç bilmiyoruz, hiçbir zaman bilemeyeceğiz desek de yeri, biliyoruz, hiçbir şairi bilmediğimiz gibi biliyoruz desek de yeri. (Erhat, 2008, s.9)

"Yunan ilkçağında Homeros'un adı İsa'dan önce yedinci yüzyıldan beri geçer. İonya filozofları, ozanları, tarihçileri sözünü ederler. Kimi onu över, kimi onu yerer, ama tek olduğuna kimsenin kuşkusu yok gibidir. Çağı, yurdu, yaşayışı, şusu busu üzerinde fazla durmamaları, acaba bunları bilmediklerinden mi, yoksa Homeros gibi "ulusal" bir ozanın yüceliği karşısında artık şusu busu söz konusu olamayacağından mı? Yurttaşımız Halikarnaslı Herodotos, "Heoidos"la Homeros Yunanlıların tanrı soylarını kurdular, ad ve ek adlarını taktılar tanrılara, yetkilerini ve işlerini ayırdılar, görünüşlerini belirttiler," diyor." (Erhat, 2008, s. 9,10)

"Homeros, Platon'un zamanında yalnız şiir değil, kutsal kitaptı." (Erhat, 2008, s.10)

Homeros Anadolu'nun ve Ege'nin destanlarını birleştirmiştir. Destanlarında Anadolu halklarını ve kahramanlarını gördüğümüz kadar tanrıları, tanrıların hayatlarını, ne yiyip içtiklerini, geçmişte neler yaptıklarını da görüyoruz.

İlhan Berk'in aşağıdaki dizeleri Homeros'un kim olduğunun bilinmezliğine vurgu yaparken, dünya bilgeliğine ilişkin de ipucu vermektedir.

"Ne biçim adammış şu Homeros

Yaşamış mı, yaşamamış mı kimse bilmiyor

Uzun boyluydu Homeros, uzun güzel sakallı, der Prokles.

Ve ekler kör ozan için: Dünyada kim Homeros kadar çok şey görmüştür?" (Sakallı, s.3)

"Birçok kaynaklar Homeros'un gerçi İzmir'de doğduğunu, sonra da Sakız'a yerleştiğini söylerler. Homerosoğullan adını taşıyan torunları da, bu adada yaşamış. Homerides denilen bu Homerosoğullan kimdi? Sakız'da okul kurmuş bir ozan topluluğu. İÖ altıncı yüzyıldan beri bütün Yunanistan'da ün saldıkları, Homeros destanlarını okumayı tekellerinde bulundurdıkları, hatta Homeros'la akrabalığı manevi bağdan da ileri götürüp Homeros'un oğulları, torunları olmakla övündükleri biliniyor." (Erhat, 2008, s.13)

"Homeros İonyalıdır, buna hiç kuşku yok. Homeros İzmirlidir, kaynakları karşılaştırdıkça bu sonuca varılır. "Babasının adı Maion"muş, Meles Irmağı'nın kıyılarında doğmuş da onun için Melesigenes denmiş ona, ama sonra tutsak olarak Khioslulara verildiğinden ona Homeros adını takmışlar," diyor Proklos. Bu üç cümle üzerinde ne çok tartışmalar oldu! Homeros ne demek? Proklos'a göre "tutsak" anlamına gelen "homereia"dan, kimine göre Aiol lehçesinde "gözü görmeyen" anlamına gelen bir sözcükten çıkmamış bu ad ve onu Homeros'a kör olduğu için takmışlar. Homeros doğuştan kör olabilir mi, sorarım size. Proklos bile köpürüyor bu iddiaya. "Homeros'a kör diyenlerin, kendileri kördür, çünkü kafadan sakattırlar," diyor. "Dünyada Homeros kadar çok şey gören bir adam var mı?" Odyseia'da ozan Demodokos kör olarak canlandırılır (Od. VI- II. 64). Musalar bu ozanı gözden yoksun etmişler, ama ona tatlı dil vermişler karşılığında." (Erhat, 2008, s.12)

Homeros'un gerçek nesneler dünyası üzerine değil de olgular dünyası üzerine, olgular dünyasındaki nesneler üzerine bilge olduğu, anlatısını da bu bilgelik üzerinden kurduğu savlanabilir. Diğer bir deyişle; dünya bilgeliği olayların, olguların, yaşanmışlıkların bilgisi olarak kabul edilirse anlatıdaki bilgeliğin birincil bileşeni tarihsel ve toplumsal bilgidir, denebilir. Anlatının kurucu ögesi, olgulardaki anlamdır; dolayısıyla söz konusu olan anlamın anlatısıdır. Şurası bir gerçektir. Homeros olguların iyi bir gözlemcisi, tarihi iyi bilen bir bilgedir. Tarihsel bilginin yanı sıra tarihin yaşamı belirleyen gücünü, büyüklüğünü çok iyi görebilen bir bilgedir. Homeros'un destanları tarih bilgisini, coğrafya bilgisini, şehir bilgisini, yolların, yönlerin, denizin, kısacası Akdeniz'in bilgisini içerir. (Sakallı, s.3)

Homeros'un hayat hikâyesi eksiksiz yazılamaz fakat İyonyalı yani Anadolulu olması ihtimali diğer ihtimallere ağır basar. Kör olması ve isminin körlüğünden geldiğiyle alakalı anlatıların Odysseia destanında adı geçen kör ozan Demodokos ile alakalı olduğu muhakkaktır. Kör ozan Demodokos ile alakalı anlatılar Odysseia ile beraber Homeros ile iç içe geçmiş olabilir. Tam tersinin yaşanmış olma ihtimali de vardır. Ayrıca günümüze gelebilen yazmaların ne derece sansüre uğradığı bilinmez. Bu bilgilerle beraber şöyle bir sonuca varabiliriz ki: Homeros bir kişi olabilir. Birçok ozanın mirasının ortak ismi de olabilir. Homeros ismi kıymetli bir isimdir ve zaman içerisinde Homeros'un bilindiği bazı yerlerde sahiplenilmeye çalışılmıştır. Çeşitli kaynaklarda kişiliği ile alakalı geçen bilgiler belirsiz olsa da Homeros'u en yalın haliyle bulabileceğimiz yer belki de eserleridir. Eserleri Homeros'un bilge kişiliğinin kanıtlarıdır. Eserlerinin edebi ve dini nitelikleri vardır.

Karşılaştırma

1. Dede Korkut ulusal bir karakterdir. Ulusunun özelliklerini karakterinde taşır. Bu özellikleri ve dili Dede Korkut Kitabı'nın ulusal nitelik kazanmasındaki en büyük etkenlerden biridir.

Homeros'un destanlarında kimin tarafında olduğu hala belirsizdir. Fakat bu belirsizlik Homeros'un, destanlarında Akhalar ve daha çok Troyalılar olmak üzere Anadoluluları anlatmasına engel değildir. Destanlardan günlük yaşayışlarını, adetlerini, dinlerini ve belirli konular üzerindeki düşüncelerini destanlardan öğrenebiliriz.

2. Dede Korkut aynı zamanda dini bir karakterdir. Hikâyelerde ve soylamalarda İslam'dan sıkça söz eder. Müslüman olmayan Türkler onu halk anlatılarında kutsallık atfetmiş, ulu bir ata ve baksı saymışlardır. Homeros destan boyu tanrılar ve insanları anlatmıştır. Yazdıkları da dini nitelikler taşır.

3. Dede Korkut bazı kaynaklara göre bir devlet adamıdır. Hanlar ve beylere söz söyler, devletin geleceği ve hanlık ile alakalı söyledikleri halk tarafından kabul edilir. Bilge bir kişilik olduğu o yaşarken kabul edilmiştir. Hem Dede Korkut Kitabında hem de Dede Korkut ile alakalı diğer yazılarda Dede Korkut'un bu özelliğinin üzerinde durulmuştur. Homeros da bilge bir kişilik olmasına rağmen yaşarken herhangi bir devlet üzerinde bir etkiye sahip olduğu ile alakalı bir bilgi elimizde yoktur. Onun bilgeliği yazdıklarıyla tasdik edilmiştir.

4. Dede Korkut gelecekte haber verebilen bir kâhindir. Homeros ile alakalı yazılarda böyle bir özelliği üzerinde durulmamıştır.

5. Dede Korkut gerektiği zaman at biner, silah kuşanır. Alp tipi özelliklerine sahiptir. Homeros ile alakalı yazılarda böyle bir özelliği üzerinde durulmamıştır.

6. Dede Korkut kopuzuyla bilinen ve saygı duyulan bir ozandır. Türklerin yaşadığı coğrafyayı Türk diliyle anlatır. Özlü sözler söyler. Homeros da Anadolu'yu ve Ege'yi geçmişiyse ve coğrafyasıyla anlatmıştır. Ozanlığı üzerinde duran yazılarda bir çalgı çaldığı bilgisine rastlanmamıştır.

SONUÇ

Dede Korkut Hikâyeleri Türk milletinin hikâyeleridir. Dede Korkut ise Türk töresinin ve tarihinin sayfalarına ve anlatılara dökülmüş ismidir. Anadolu'dan dünyaya seslenmiştir Homeros. Kendisinden sonra uzun yıllar durmadan sürecektir savaşın ilk anlatıcısıdır. Aynı zamanda Anadolu'yu ve insanı anlatır. Onun destanları tanrılar ve insanların yanında duyguları ve erdemlerden de bahseder. İki ismi karşı karşıya koyduğumuz zaman Homeros'un ve Dede Korkut'un ozanlık özelliklerinin kıymeti şüphe götürmez. Fakat Homeros'un anlatıları daha çok sanat eserine ilham vermiştir. Kanaatimce vermeye de devam edecektir. Dede Korkut'un kutsal karakteri, devlet adamlığı ve kâhinliğinin ise Homeros'tan ötede olduğu bir gerçektir. Homeros anlatılarıyla var olmuşken Dede Korkut anlatılarını yaratmıştır. Kısacası İlyada ve Odysseia Homeros'tur ve Dede Korkut, Dede Korkut Hikâyeleridir.

KAYNAKLAR

- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Kabalcı Yayınevi, 1.Baskı, Kasım 2007
- Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, 1. Baskı, 1976
- Erhat, Azra, İlyada, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, Mart 2017
- Kabağağaçlı, Cevat Şakir, Anadolu Efsaneleri, Bilgi Yayınları, 4. Baskı, Ağustos 1983
- Kabağağaçlı, Cevat Şakir, Anadolu Tanrıları, Bilgi Yayınları, 4. Baskı, Eylül 1983
- Erhat, Azra, İlyada, Can Yayınları, 24. Baskı, Ekim 2008
- Kabağağaçlı, Cevat Şakir, Düşün Yazıları, Bilgi Yayınları, 3. Baskı, Şubat 1985
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 59. Baskı, Kasım 2018
- Karahasanoğlu, Taner, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, Dede Korkut Hikayeleri'nde İletişim Belgeleri, Haziran 2003
- Ekici, Metin, Dede Korkut Kitabı(Türkistan- Türkmen Sahra Nüshası, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, Haziran 2019
- Pehlivan, Gürol, Dede Korkut Kitabı'nda Yapı İdeoloji Ve Yaratım, 2015
- Özdemir, Hasan, Dede Korkut'un Kişiliği ile Alakalı Efsaneler, Aralık 2003
- Sakallı, Cemal, Lanetli Homeros, http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/sakalli.pdf
- İnan, Abdulkadir, Atatürk Kültür, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı 1986

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE YİĞİTLİĞE GEÇİŞTE AT UNSURU

Ahmet Çağrı Demirbek *
Özge KÖKER **

ÖZET

Türk Dünyası'nın sözlü ve yazılı edebiyat geleneğinin tartışmasız en önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Hikâyeleri hem dönemin koşullarını bizlere aktarması hem de topluma bir öğüt niteliği taşıması ile geçmişten günümüze değerini koruyarak gelmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri, toplumsal yaşamı farklı yönlerden incelemek için gerekli kaynağı oluşturmaktadır. Konar-göçer bir yaşam süren Türkler, dönemin çevresel koşulları ve savaşçı yapılarının da yönlendirmesiyle at ile farklı bir bağ kurmuş ve bu baği kültüre yansıtmışlardır.

Bu çalışmada hikâyeler, Prof. Dr. Muharrem Ergin'in "*Dede Korkut Kitabı*" temel alınarak yiğitlik ve at unsuru arasındaki bağ incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut Hikâyeleri, yiğitlik, at*

ABSTRACT

Dede Korkut's stories that are, undoubtedly, one of the most important masterpieces of Turkish World's vocal and written literacy tradition, have maintained its value from the past to the present by both transferring the terms of that era to us and as a counsel to society. Stories of Dede Korkut, have become an essential source to analyze the communal life in different perspectives.

Turks who have nomadic lives, have connected with a special bond with the horses and reflected this bond to the culture to the reason of environmental circumstances of that era and the warrior personality.

In this study, stories were analyzed and evaluated the relationship between bravery and horse in order to Prof. Dr. Muharrem Ergin's "*Dede Korkut Kitabı*".

GİRİŞ

Asıl adı "*Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzhan*" olan Dede Korkut Kitabı Anadolu'nun Kuzeydoğusunda geçen ve Oğuz Türkleri arasında yaşanan olayları anlatan kitaptır. Dede Korkut Destanları Türk edebiyatının en önemli ve en zengin içerikli metinlerinden biridir. Dede Korkut hikâyeleri Oğuzların Yakın Doğu'ya gelmeden önceki hayatlarına ait hatıralara dayanmaktadır. Çok eski devirlerden beri mevcut olan bu hatıraların, bazı olaylar etrafında toplanması ise IX-XI. yüzyıllarda Oğuzların Sirderya kuzeyindeki yurtlarında geçen hayatları ile ilgili görünmektedir. (Ergin, 2018, s.55)

Oğuzların sosyal yaşam alanlarını ve değerlerini kapsamlı bir şekilde bulabildiğimiz Dede Korkut Kitabı'nda Türk mitolojisinde çok önemli bir role sahip olan ve bizim çalışma konumuzun merkezinde yer alan "at"lar hakkında da çok fazla bilgiye ulaşabiliyoruz. Eyüp Akman "*Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At*" adlı çalışmasında Dede Korkut Destanlarında da "at" sözcüğünün kök halinde 90 kez geçtiğini tespit etmiştir. (Akman, 2003, s.233). Aynı zamanda Akman, Türk kültüründe atın önemi ile ilgili "*Türk kültüründe ve yaşayışında atın üstlendiği vazife diğer*

* Hacettepe Üniversitesi

** Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

hayvanlara göre oldukça zor ve ehemmiyetlidir. Zira at, Türk'ün hem kolu kanadı, hem giyeceği, hem yiyeceği hepsinden önemlisi en yakın sırdaşı ve dostudur. Bundan dolayı Türk kültür ve edebi ürünlerinde at en fazla kendinden bahsettiren bir yapıya sahiptir." (Akman, 2003, s.233) ifadelerine yer vermiştir.

Ufuk Tavkul, "Kafkas Nart Destanlarında At motifi" adlı çalışmasında, atların ehlileştirilmesinin önemini; "Günümüzden 3000 yıl öncesine dayanan bir tarihte, Avrasya bozkırlarında büyük bir medeniyetin temellerini atan Proto-Türk ve Hint-Avrupa kavimlerinin en büyük yardımcıları, ehlileştirmeyi başararak onu bir savaş aracına dönüştürdükleri atlarıydı. O dönemin şartlarında ulaşılması neredeyse imkânsız olan mesafeleri, atları sayesinde yıldırım hızıyla aşan bozkırın eski savaşçı kavimleri, atlarının yardımıyla yerleşik kavimleri hâkimiyetleri altında toplarlarken, bozkır medeniyetlerinin sınırlarını da geniş coğrafyalara yaymayı başarmışlardı. Türklerin siyasî, sosyal, ekonomik hayatlarında son derece önemli bir yere sahip olan at, onların kültürel hayatlarında da mühim bir rol oynamış ve atasözlerinden masallara, halk hikâyelerinden destanlara kadar silinmez izler bırakmıştır." (Tavkul, 2007, s.196-197) şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca Ufuk Tavkul'un aynı eserinde at ve yiğit arasındaki ilişkiyi, Dede Korkut Destanı'ndan yaptığı alıntıyla; "Eski Türk geleneğinde, kahramanların daima atlarıyla birlikte anıldıkları dikkat çekmektedir. Bunun yazılı kaynaklara yansıyan en eski örneklerinden biri Orhun yazıtlarında karşımıza çıkar. Destanlarda at destan kahramanının en yakın arkadaşı, onun en büyük yardımcısıdır. Öyle ki, bazen destan kahramanı atını kardeşi kadar kendisine yakın görür. Sözelimi, Dede Korkut destanında Bamsı Beyrek, Boz Aygırına şu sözlerle seslenir:

"At demem sana kardaş derim,

Kardaşımdan yeğ!

Başım beraber,

Başıma iş geldi yoldaş derim,

Yoldaşımdan yeğ!" (Tavkul, 2007, s.197-198) biçiminde açıklamıştır.

Atın sahibiyle kurduğu bağ, Ahmet Caferoğlu'nun "Türk Onomastiğinde 'At' Kültü" adlı çalışmasında, "Sibirya şaman Türk ve Moğol halk edebiyatında umumiyetle at sürüsü, ilâhi bir menşe'e maliktir. Fakat kahraman atlarının meziyetleri bu kadarla sınırlı kalmaz, o, buryat <üliger>lerinde ve Türk eposlarında, bahadırın en sadık arkadaşı, zaferinin ortağı, akıl hocası, sahibini muhakkak ölümlerden kurtaran ve sahibi kadar cesur ve kahraman bir unsurdur." (Caferoğlu, 1953, s.201) ifadeleriyle özetlenmiştir.

Türk boylarında ve kültüründe atın yeri ve öneminden, Hanifi Vural "Dede Korkut Destanlarında Geçen Atasözleri Üzerinde Bir İnceleme" adlı çalışmasında "Türk yaşayışının en temel unsurlarından birini de at oluşturmaktadır. İnsanlar tarih boyunca onlar için hayatı kolaylaştırıcı hayvanlara çok önem vermiş bir anlamda da onları kutsamıştır. Göçebe-savaşçı Türk boylarının en büyük yardımcıları da tarih boyunca atlar olmuştur. O nedenle gerek sözlü kültür içerisinde gerek edebi metinlerde en çok bahsedilen hayvan da atlar olmuştur. Dede Korkut Destanlarında Türk Yaşayış tarzının önemli bir unsuru olan atın önemli bir yeri vardır." (Vural, 2013, s.3) şeklinde bahsetmiştir.

Bu çalışmada Türk kültüründe ve mitolojisinde önemli bir yere sahip olan at kültü üzerine Dede Korkut hikâyelerdeki yiğit ve at kavramları arasındaki ilişki incelenecektir. Buna göre atın toplumda statü, savaşta güç açısından yiğitliğe kattıklarını gösteren bir çalışma olacaktır. Çalışmamızda Dede Korkut Destanı mukaddime bölümü ile 12 hikâyeyi inceleyerek yiğitler ve atları ile ilgili kısımları tespit ettik ve statü-güç açısından ilişkilendirmeye çalıştık.

Dede Korkut Destanı Mukaddime Bölümünde “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

İncelemeye Dede Korkut Mukaddime’sinden başladığımızda konu ile ilgili üç yerde attan bahsedildiğini gördük (*Ergin, sayfa: 4-4-5*).

Mukaddimenin başlarında “*Kara koç ata kıymayınca yol alınmaz*” denmektedir (*Ergin: 4*). Deyişteki bağlamda değerlendirildiğinde kıymak kelimesi önem kazanmaktadır. At sade bir binekten ziyade değerli bir canlı olarak görülmektedir ki kıymak tabiri kullanılmıştır.

Yine mukaddime, “*Sert yürürken cins bir ata namert yiğit binemez, binince binmese daha iyi.*” denmektedir (*Ergin: 4*). Burada ise at herkese layık görülmemekte, namerde yakıştırılmamakta ve yiğit bir binici gerektirdiği düşüncesi verilmektedir.

Mukaddime son olarak “*Atın yemediği acı otlar bitince bitmese daha iyi.*” denmektedir (*Ergin: 5*). İklim koşulları insan üzerindeki doğrudan etkileriyle zaman zaman farklı bölgelere göçmeyi gerektirmektedir fakat bu söz değerlendirildiğinde sadece insanların değil, atın ihtiyaçlarına göre de farklı bölgelere gidildiğini ve buna bağlı olarak atın değerini anlayabiliyoruz.

Günümüz şartlarında bineklerin yerini farklı taşıtlara bırakmasıyla birlikte binek ile sahibi arasındaki ilişki kaybolmaya yüz tutsa da, dönem koşullarında ata verilen değer üst seviyededir. At sadece sahibini bir yerden başka bir yere taşıyan araç olarak değil; sahibiyle bütünleşen bir canlıdır.

Dede Korkut Destanı Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

Dede Korkut hikâyelerinde sık sık karşımıza çıkan “*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi.*” ifadesi Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda da geçmektedir (*Ergin: 12*).

Yine Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda geçen “*Boynu uzun büyük cins (bidevi) at ver bu oğlana.*” ifadesi deyişteki bağlamda incelendiğinde de erkeğin yiğitliğe geçişinde iyi bir at edinmesi bir nevi şart koşulmuştur (*Ergin: 14*). “*Kırk yiğit büyük cins (bidevi) atını oynattı, oğlanın etrafına toplandı.*” ifadesinde de her yiğidin birer atı olduğu görülmektedir (*Ergin: 26*).

O zamana dek sadece oğlan çocuğu olarak görülürken, belirli yaşa geldiğinde artık bir ata sahip olma imkânı verilmesi, gelişim sürecinde yeni bir seviyeye ulaştığının göstergesidir. İlerleyen kısımlarda at vermenin ardından ad koyma ile birlikte tam bir yiğit olduğunu söyleyebiliyoruz.

Dede Korkut Destanı Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Destan’da “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“*Karacığın kaplanı, yağız al atın sahibi, Han Uruzun babası, Bayındır Hanın güveyisi, kudretli Oğuzun devleti, kalmış yiğit arkası Kazan yerinden kalkmıştı.*” ifadesinde gördüğümüz üzere Kazan’ın unvanları teker teker sayılırken atından da bahsedilerek yiğitliğin yanında ata verilen değer de ön plandadır (*Ergin: 29*).

Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Destan’da gördüğümüz “*Yiğit yiğit atlar koştu, nali düştü.*” ifadesinden ise insanlar gibi atların da yiğit olarak görülebildiğini fark ediyoruz (*Ergin: 50*).

Atlar herhangi bir hayvanın aksine insan gibi sıfatlarla betimlenmiş, yiğitlik gibi önemli bir unvan ile anılmıştır. Bunun yanı sıra Kazan’dan bahsedilirken akrabalık ilişkilerinden bile önce sahip olduğu attan bahsedilmiş olmasından anlayabildiğimiz üzere, kişinin sahip olduğu atın niteliği de kişiye değer katan, toplumdaki yerini belirleyen vasıflardan biri olmuştur.

Dede Korkut Destanı Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“*At teptiler, Beyreğin atı kızın atını geçti.*” ifadesini değerlendirdiğimizde, yiğitliğin ölçütlerinden birinin de atının diriliği, hızının ve özelliklerinin iyi oluşu olduğunu anlayabiliyoruz (Ergin: 61).

“*At işler er ovunur, yayan erin ümidi olmaz.*” cümlesini incelediğimizde erliğin tek başına bir hükmü olmadığını; asıl işin ata düştüğünü, atsız erin niteliksiz sayıldığını görüyoruz (Ergin: 70).

“*Bre ozan kopuzunu bana ver atımı sana vereyim, sakla, geleyim değerini getireyim alayım.*” ifadesi ise bize ozan için kopuzu ne denli değerli ise yiğit için de atın o denli değerli olduğunu bir başka şekilde göstermektedir (Ergin: 78).

İki kişi kıyaslanırken sadece kendi özelliklerine değil atlarının da kıyaslanmasına bakacak olursak, kişinin ve atın ayrı iki canlı değil de sanki bir bütün gibi değerlendirildiğini de söyleyebiliriz.

Dede Korkut Destanı Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destan'da “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“*Yağız al atımı yormuşum senin için*” cümlesine baktığımızda atın değerini, yorulmasının istenmemesinden anlayabiliyoruz (Ergin: 114).

Bir kişi için at ile alınan yol o kişi uğruna yapılan bir fedakârlık gibi görülmektedir. Yani yine at sadece bir araçtan ziyade sanki yiğidin yoldaşymış gibi kabul edilmektedir.

Dede Korkut Destanı Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

Diğer hikâyelerde de sık sık gördüğümüz “*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi.*” ifadesi Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı'nda da geçmektedir (Ergin: 158).

Dede Korkut Destanı Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan'da “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“*Hayvanla arkadaş olma, gel güzel ata bin, güzel yiğitlerle at sür, at koştur.*” ifadesini incelediğimizde atın hayvanlarla bir görülmediğini, onlardan üstün olduğunu; diğer yandan da yiğit olanların ata bindiklerini görebiliyoruz (Ergin: 169).

Burada diğer hayvanlar bir yana, at diğer yana konmuş ve at güzel olarak nitelendirilerek yiğitlerle birlikte olan birinin sahip olması gereken binek olarak bahsedilmiştir.

Dede Korkut Destanı Begil Oğlu Emre'nin Destanı'nda “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“*Han da Begili misafir etti, güzel at, güzel kaftan, bol harçlık verdi.*” cümlesine bakıldığında verilen hediyeler arasında kaftan ve paranın yanında atın güzeli de görüyoruz (Ergin: 186).

“*Bu hüner atın mıdır, erin midir?*” ve “*Yok, at işlemese er övünmez, hüner atındır.*” ifadelerine baktığımızda atın yerini, elde edilen başarılarla erden ziyade atın ön plana çıkarılmasından anlayabiliyoruz (Ergin: 187).

At ve erin birlikte elde ettiği başarılarında bile atın hakkı verilmiş, eri öne çıkarmak için at geri plana atılmamış, atın hünerinden açıkça bahsedilmiştir.

Dede Korkut Destanı Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı’nda “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

“Hayır haber getirene at elbise vereyim.” ifadesinde de at değerli bir ödül olarak öne sürülüyor (Ergin: 207).

Merak edilen, beklenen olumlu haber karşılığında verilebilecek en güzel ödül olarak yine at layık görülmüştür.

Dede Korkut Destanı İç Oğuza Dış Oğuz Âsi Olup Beyreğin Öldüğü Destan’da “Yiğitlik ve At” Üzerine Tespitler

Diğer hikâyelerde de sıkça karşımıza çıkan “Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi.” ifadesi aynı şekilde geçmektedir (Ergin: 233).

Önemli bir şölen veya ziyafet olduğunda kurban edilen canlılarda da ilk sırada atın erkeği ve diri görünüşlüsü olan aygırın yer almasından atın hayvanlar arasındaki yerini görebiliyoruz.

SONUÇ

Dede Korkut Hikâyeleri Türk toplumunun o dönemdeki yaşantısı, sosyal yaşamı ve siyasi etkileşimleri ile ilgili önemli bilgi kaynaklarından biri olmakla beraber, zamandan bağımsız olarak genel dersler çıkarılabilecek bir yapıya sahip olması ile göze çarpmaktadır.

Sadece Dede Korkut Hikâyeleri üzerinden değil, genel düşünüldüğünde de Türkler için önemli bir yere sahip olan ve ilk akla gelen şeylerden biri olan at; yiğitliğe geçişte bağlandığı sahibiyile özel bir ilişki kurmaktadır. Uzaklara giden sahibini aile üyeleri gibi gelmesini beklemekte, sahibinin ölmesi gibi olumsuz bir durumda da örf ve adetlere göre yas işareti olarak kuyruğu kesilmekte ve bu vesileyle sahibi ile arasındaki bağ korunmaktadır.

Bir ziyafet veya şölen söz konusu olduğunda attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirilmekte yani at binek olarak iş görmenin dışında değerli bir besin kaynağı olarak da kullanılmaktadır (Ergin: 130). Kurban kesiminde, önemli kutlamalar ve şölenlerde aygırın yer almasından atın değeri göze çarpmaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde göze çarpan unsurlardan biri ad koyma ve at verme olayları arasındaki ilişkidir. Bir erkeğin gelişiminde ad kazanmak ve at sahibi olabilmek birbirinden ayrılmamış iki temel dönüm noktasıdır. Dede Korkut Destanları’nda gördüğümüz üzere bir erkek belirli bir yaşa geldiğinde önce at sahibi olmaya ve ardından ad sahibi olmaya hak kazanır, artık toplumda yeri bir çocuktan farklıdır. Atı ile kahramanlık yapabilecek destansı bir kahraman olmuştur.

Her beyin bir atı vardır ve aralarında binek-biniciden farklı diyebileceğimiz bir ilişki vardır. Bu bey-at ilişkisi at verme ile başlayıp zamanla güçlenmekte, erkeğin yiğitliğe doğru ilerleyişinde atı da zamanla binekten ziyade bir yoldaş haline gelmektedir.

Sonuç olarak Dede Korkut hikâyelerinde genelde doğrudan attan bahsedilmese de her hikâyede ve neredeyse her sayfada, yiğit olan her yerde at da kendine yer edinmiş ve alp kişiye eşlik etmiş, yoldaş olmuştur.

KAYNAKLAR

- Akman, Eyüp, Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At, Kastamonu Eğitim Dergisi Cilt:11 No:1, Mart 2003
- Tavkul, Ufuk, Kafkas Nart Destanlarında At Motifi, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt:4 Sayı:3, Eylül 2007
- Ekici, Metin, Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası- Soylamalar ve 13. Boy- Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul- Haziran 2019
- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Kabalcı Yayınevi, 1.baskı, Kasım 2007
- Vural, Hanifi, Dede Korkut Destanlarında Geçen Atasözleri Üzerinde Bir İnceleme, 2013
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 55.baskı, İstanbul 2017.
- Caferoğlu, Ahmet, Türk Onomastiğinde “At” Kültü, Türkiyat Mecmuası Cilt X, 1953

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE SAYILAR VE SOYUT ANLAMLARI

Doğukan Tosun*
Selma Köseoğlu **

ÖZET

Sayılar hayatımıza yazılı olarak tarım devrimi ile birlikte girmiştir. Sümerlerde ihtiyaç fazlası olan tarım ürünlerin kaydının tutulması ihtiyacı somut sayıları ortaya çıkarmıştır. Bu sayılar soyut anlam içermezler, miktar belirtmek için sayı sıfatı olarak kullanılırlar.

Temeli mitoloji ve dine dayandığı için özel anlamlar yüklenen bazı sayılar vardır. Simgesel değeri olan ve her birine özel anlamlar yüklenen bu sayılardan en çok kullanılanlar üç, beş, yedi, dokuz ve kırktır. (Güvenç, 2009, s.85)

Bu çalışmanın konusunu oluşturan sayılar Dede Korkut hikâyelerinde geçen anlam yüklenmiş soyut sayılardır. Dede Korkut hikâyeleri anlam yüklenmiş soyut sayılar bakımından adeta bir hazine niteliğindedir. Kullanılan soyut sayıların bir kısmı eski Türk kültüründen ve inanışından gelmektedir. Bazıları ise tamamen İslam kültürü ürünüdür. Dede Korkut hikâyelerinde sayıların büyük çoğunluğu somut ve rasyonel bir anlam yanında bir de soyut ve sembolik bir anlam içermektedir. Çalışmamızda sadece nicel anlamlar içeren ve sembolik olmayan sayı sıfatları genel olarak dikkate alınmamıştır. İnceleme 12 hikâyeyi ve Türkmen Sahra yazmasındaki 13. hikâyeyi içermektedir.

Anahtar kelimeler: Sayılar, sayıların anlamları, sayıların soyut anlamları, Dede Korkut

ABSTRACT

The numbers have included our lives in writing with the agricultural revolution. The need to keep records of agricultural products which are redundant in Sumerians has caused of finding out concrete numbers. These numbers don't have abstract meaning, they are used as an adjective of the number to specify a quantity. These numbers don't have abstract meaning, they are used as numeral adjectives to specify a quantity.

There are some numbers which are ascribed a specific meaning due to the fact that this basis is based on mythology and religion. The most used of these numbers are 3, 5, 7, 9 and 40 ,which have symbolic value and each has specific meanings. (Güvenç, 2009, s.85)

The numbers which are the subject of this study are abstract numbers which are loaded with meaning in Dede Qorqud epics. Dede Qorqud epics are like a prized treasure in terms of abstract numbers are ascribed a meaning. Some of the abstract numbers used come from ancient Turkish culture and belief. Some of them are completely outputs of Islamic culture. Most of the numbers have tangible and rational meaning as well as an abstract and symbolic meaning in Dede Qorqud stories. In our study, non-symbolic adjectives and only containing quantitative meanings were not taken into consideration. The study includes 12 stories and the 13th story in the Turkmen Sahra manuscript.

Keywords; Numbers, meanings of numbers, the abstract meaning of numbers, Qorqud

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

**Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

GİRİŞ

Temeli mitoloji ve dine dayandığı için özel anlamlar yüklenen bazı sayılar vardır. Simgesel değeri olan ve her birine özel anlamlar yüklenen bu sayılardan en çok kullanılanlar üç beş yedi dokuz ve kırktır. (Güvenç, 2009, s.85)

Çeşitli varlıklara anlamlar yükleme geleneği eski Türk kültüründe kültürlerinde yaygın olarak görülmektedir. Türk destanlarında konu edilmiş olan sayı motiflerinin temelinde ,din’ ve ,dinî anlayış’ gelmektedir. Bu anlayış, Türk kültürünün ana unsuru ve günlük hayatın da uygulayıcısı olmuştur (Küçük, 2013, s. 95)

Orta Asya’dan gelen eski Türk kültürü ve inancı ile İslam kültürünün kesişim kümesi olarak nitelendirilebilecek ve bu yönüyle benzerlerinden ayrılan Dede Korkut hikâyeleri bizim çalışmamızın temelini oluşturacaktır. Dede Korkut hikâyelerinin bu iki kültürün izlerini de taşımasının sebebi yazıldığı dönemin oğuzların İslam’ı kabul etmesinden sonra olmasına karşın olayların yaşandığı dönemin İslam öncesi dönem olmasıdır. Bu bakımdan neredeyse eşsiz olan bu edebi eser Türklerin o dönemdeki yaşantılarını kültürlerini ve geçiş döneminin özelliklerini çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Kutadgu Bilig, Dede Korkut Kitabı, Atabet’ül Hakayık gibi birkaç eserde rastlanabilecek olan bu özellik bizim bu çalışmaya başlamamıza ön ayak olmuştur. Çünkü İslam kültürü gibi sayılara güçlü ve çeşitli anlamlar yükleyen bir kültür ile sayılara belki İslam’dan daha da çok önem veren eski Türk kültürünün birleşim noktasında oluşan Dede Korkut hikâyeleri soyut anlamlar içeren sayılar bakımından eşsiz bir niteliğe sahiptir. Çalışmaya başlamamızın bir diğer nedeni ise Dede Korkut hikâyelerinde geçen sayıların günlük kullanımdaki soyut anlamlar ile olan ilişkisini ortaya koymaktır.

Dede Korkut hikâyeleri anlam yüklenmiş soyut sayılar bakımından adeta bir hazine niteliğindedir. Her hikâyede sayılara çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bunlardan bazıları eski Türk kültüründen gelmektedir bazıları ise tamamen İslam kültürü ürünüdür. Sayıların büyük çoğunluğu somut ve rasyonel bir anlam yanında bir de soyut ve sembolik bir anlam içermektedir. Çalışmamızda sadece rasyonel anlamlar içeren ve sembolik olmayan sayılar ya da “sayı sıfatları” genel olarak dikkate alınmamıştır.

Bu makalede işlenecek konu olan Dede Korkut’ta sayılar ve anlamları konusu daha önce Dede Korkut’u genel olarak konu alan kitap ve makalelerde Karman Aliyev’in Ötüken yayınlarından çıkan “Açık Kitap: Dede Korkut” kitabı haricinde kısaca değinilmiş ve yüzeysel olarak işlenmiştir.

Bu çalışmada; Dede Korkut hikâyelerinde geçen sayıların sembolik anlamları ile bu anlamların günlük kullanımdaki ilişkisini ortaya koymaya çalıştık. Bu amaçla, sayılar ve soyut anlamları üzerine anahtar kelimelerden oluşan bir çizelge oluşturduk. Dede Korkut hikâyelerinin tamamını inceleyerek tespit ettiğimiz soyut sayıların anlamsal özelliklerini tespit ettik.

Sayılar ve Anahtar Kelimeler Listesi

Ahmet Özgür Güvenç ve Mehmet Alparslan Küçük ’ün sayılar üzerine yaptıkları araştırmalar değerlendirilerek aşağıdaki çizelge oluşturulmuştur.

Sayılar	Anlamları
İki	Karşıtlık ve bundan doğan sağlamlık, düalizm, çatışma, savaş, çekişme,
Üç	Tanrısal güç, bütünlük, birlik, hâkimiyet, ilk orta ve son, sağlık
Beş	Dünya ve insan, dünyevi işler
Altı	Denge, uyum, yaradılış, nesnel âlem, rasyonalizm, güç
Yedi	Bütünlük, uyum, ölüm, dünya
Dokuz	Bitiş, tamamlanma, yeniden doğuş, yeni bir başlangıç, yaradılış
Kırk	Yiğitlik güç kuvvet

Dede Korkut hikâyelerini incelerken bir sayıyı veya birden çok sayıyı içeren bir ifadeye denk gelindiği zaman önce somut yani rasyonel anlamı ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Daha sonra da ek olarak soyut bir anlam çıkarılabilecek olan sayılarda bu anahtar kelimelerin verdiği anlamlar arandı. Sonuç olarak çoğunda bu anlamlara rastlanıldı.

Kitapta geçen tüm sayıları bir veya birkaç anahtar kelime ile ilişkilendirme bittikten sonra içinde sayı geçen tüm ifadeleri listelendi ve hepsi ayrıca yorumlandı. Yorumlama kısmını içeren tablolar tüm hikâyeler için verilmiştir. Yorumu yapılamayacak ve sembolik bir anlam içermeyen sayılar geçen ifadeler tablolara dâhil edilmemiştir.

Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Sayılar Ve Soyut Anlamları

1. İki Sayısı ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Karşıtlık ve değişikliğin ifadesi olarak kabul edilen iki sayısı, evrendeki düalizmi ifade etmektedir. Çünkü iki sayısı, iki prensip arasındaki çatışmaları ve çekişmeleri yansıtmaları özelliği ile zıtlığın bir ifadesidir. (Küçük, 2013, s.97) Bu ilke Çin felsefi düşüncesinin temelini oluşturan Yin ve Yang prensiplerinin de temelini oluşturur. Bu ilkeye göre bir kişide, bir toplumda veya herhangi bir varlıkta hem iyiliğin hem kötülüğün; hem cömertliğin hem cimriliğin; hem çalışkanlığın, hem tembelliğin: kısacası zıt kutupların bir arada ve eşit miktarda bulunması o şeyin sürdürülebilirliği bakımından zaruridir. (Küçük, 2013, s.97)

Düalizm anlayışı Çin ve Uzak Doğu Felsefi Düşüncesinin temelini oluşturmanın yanı sıra hemen hemen tüm dinlerin ortak özelliğidir. (Küçük: 2013, s.97)

Türk destanlarında ve mitolojisinde de düalizm dikkat çekmekte ve iyi Tanrı ve ruhların karşısında kötü ruhlar ve varlıklar bulunmaktadır. Örneğin Altay yaradılış destanında iyi Tanrı Ülgen ve kötü varlık Erlik'in bir arada bulunması. (Gömeç, 1971, s.83)

Antik çağlara gelenekleşmiş olan tanrılara içki sunma törenlerinde şarap tasının iki diz üstüne çökme suretiyle iki elle tutularak sunulmasının “iki kere iki dört eder” şeklinde sağlamlığın bir ifadesi sağlamlığın bir ifadesi olarak yorumlanmaktadır (Ersoy, 2000, 19,22).

Kuran'da da iki kavramı sıklıkla yer almakta, Hz. Muhammed ile Cebrail arasındaki mesafeden bahsedilmekte ve iki yay uzunluğu kadar olduğu (Necm Suresi, 9) ve Hz. Nuh'un tufandan önce her hayvandan dişil ve eril olmak üzere ikişer tane gemiye aldığı bilinmektedir. (Hud Suresi, 40)

Dede Korkut hikâyelerinde iki sayısını “karşıtlık ve bundan doğan sağlamlık, iyi kötü birlikteliği, zıt kutupların bir arada bulunması, çatışma, savaş, çekişme, yeryüzü” anlamları ile araştırdığımızda elde ettiğimiz veriler ve soyut anlamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: İki Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa no	İfade	Anahtar Kelime	Yorum
Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı	82	İki gece ışık saçan taşın benzer senin gözceğizinin İki çift kardeşin benzer senin kulacığının	Güzellik	Burada geçen ilk iki sayısı gözlerinin güzellik ile parladığını ikinci iki sayısı ise kulaklarının iki kardeş gibi eşit ve orantılı olduğunu sembolize etmektedir. Yani burada iki sayısının güzelliğini sembolize etmektedir.
	89	Böyle deyince Beyrek yayı aldı çekti kabzasından, yay iki parça oldu	Güç	Beyrek'in yayı tek seferde kırması onun ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Çünkü yaylar kolayca kırılmamaları adına sağlam tasarlanan silahlardır.
	71	Dostlar, mademki beni gönderiyorsunuz, bilirsiniz ki Deli Karçar kız kardeşini isteyen öldürür, bari bana Bayındır Han'ın tavlısından iki güzel koşucu at getirin, bir keçi başlı geçer aygırı, bir toklu başlı doru aygırı, ansızın kaçma kovalama olursa birisine bineyim, birisini yedekte çekeyim	Sağlamlık Önlem	Burada geçen iki sayısı önlem ve sağlamlık anlamlarını vermektedir. Çünkü birisi sıkıntı çıkarır ise diğerine binebilmek için iki at istemiştir.
Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı	140	Sağına soluna iki çift yay çekerdin. Attığı yere düşmezdi.	Sağlamlık denge eşitlik mükemmellik	Dört ve iki sayısı ile uyumlu şekilde yapılan işlerin sağlam ve kaliteli olacağı örnek vererek anlatılmıştır.
	148	Sarhoş yiğit hem iki canavarla savaşmıştı, kaydı düştü.	Karşıtlık İyi kötü birlikteliği	İyi ve kötünün yaptığı savaş ile iyi kötü birlikteliği ve karşıtlık öğeleri aktarılmıştır.
	150	Basıp iki yerden boğazladı arkasından iki kayış çıkardı.	Çatışma	Burada iki sayısının verdiği anlam çatışmadır.
	147	Kara çelik öz kılıcım yok ki kapıştığı zaman iki biçeydim sana sığındım cömertler cömerdi gani tanrı medet dedi.	Çatışma Çekişme	İki sayısı burada da yukarıdaki gibi çatışma anlamı vermektedir.
Salur Kazan Esir Oğlu Destanı	226	Kalkıp yerinden doğruluveren iki kardeş bebeğini öldürüp zelil gezen Düzen Oğlu Alp Rüstem bana derler	Hor görülme Değerini kaybetme	İki kardeşini öldürdüğü için toplum tarafından hor görülmektedir.
Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destanı	179	Orada iki kılıç var. Biri kınılı biri kınısız o kınısız benim başımı keser var getir beni başımı kes dedi	Zıt kutupların birlikteliği	Burada bahsedilen iki kılıç birbirine tamamen zıt özellikler taşır.

İki sayısı Dede Korkut hikâyelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Hikâyelerde en çok geçen kullanımı “iki rekât namaz kılmak” şeklindeki kullanımdır. Bu kullanım şükür etmek için kılınan ve günümüzde de uygulanan şükür namazı geleneğidir. Bu anlamdan sonra en çok geçen anlam ise “çatışma ve bundan doğan sağlamlık” anlamıdır. Dede Korkut hikâyelerinde geçen çatışmalar genel olarak iki kutup arasında olmaktadır bu iki kutup bazen iki kişidir bazen iki gruptur ya da Deli

Dumrul hikâyesinde olduğu gibi bir kişi ve bir gruptur. Ya da iç oğuz dış oğuz gibi iki grup arasında da bu çatışma gözlenebilir. Bu çatışmalar ne kadar zararlı gibi görünse de (*bu zarar iyi tarafı da kötü tarafı da etkileyebilir.*) toplum dinamiğinin oluşması ve kişilerin her duruma ayak uydurabilmesi bakımından gereklidir de. Dede Korkut'a göre de bu ilke oldukça önemlidir. Çünkü çatışmadan sağlamlık doğar.

Dede Korkut hikâyelerinde yaptığımız incelemeler sonucunda iki sayısının aşağıdaki anlamları karşılayabildiğini gördük; zıt kutupların birlikteliği ve bundan doğan sağlamlık, sağlamlık, önlem, güç, değer kaybetmek, hor görülmek, güzellik, denge, mükemmellik.

2. Üç Sayısı ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Üç sayısı bir ve iki sayılarının özelliklerini bir arada taşır. Bu sebeple kapsayıcı bir sayıdır. Ayrıca başı ortası ve sonu olan ilk sayı olması da onun bu özelliğini güçlendirir. (*Küçük, 2013, s.98*) Üç sayısı bütünlük ve tanrısal güç gibi anlamları karşılayabildiğinden dolayı tüm dinlerde ve inanışlarda önemli bir yere sahiptir. Örneğin,

Hristiyanlıkta Baba, Oğul kutsal Ruh üçlemesi vardır. (*Sezgin, 2011, s.116-118*)

Doğru iman, doğru birlik, doğru davranış üçlemesine de Cayinizm ve Bektaşilikte rastlanabilir. (*Küçük, 2010, s.223*)

Hristiyanlıktaki Hz. İsa, Hz. Meryem, Hz. Yakup üçlemesi (*Cömert, 2006, s.178*)

Hz İsa'nın doğumunu kutlamak için Hz Meryem'in yanına giden rahiplerin üç kişi olması. (*Cömert, 2006, s.180*)

Şeytanın Hz. İsa'yı çölde üç kez sınaması. (*Cömert, 2006, s.183*) vs.

Üç sayısı diğer tüm ilahi kaynaklı dinlerde olduğu gibi İslam'da da önemli bir yere sahiptir. Örneğin;

Kuranın ve ekmeğin üç kez öpülmesi ve başa koyulması (*Küçük, 2010, s.446*)

Yalan yere yeminde üç gün oruç tutulması, hac ibadetinde taşlanan şeytanların üç tane olması, kutsal sayılan ayların üç tane olması (*Recep, Şaban, Ramazan*) (*Çoruhlu, 2010, s.200*)

Bir bebeğe ad koyarken adını kulağına üç kere söyleme, suyu üç seferde içme, namaz kılarken rükû ve secde de söylenen sözlerin üçer kere tekrarlanması üç sayısının İslam için ne kadar önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre yukarıda on yedi kat vardır ve ışık âlemini teşkil eder. Aşağıda yedi veya dokuz kat vardır. Bu da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar bu iki âlem arasında yaşarlar. Yani toplamda üç âlem vardır. (*Gömeç, 2011, s.83*)

Yaptığımız araştırmalar sonucunda üç sayısının şu anlamları karşılayabileceğini gördük: tanrı ve onun gücü, bütünlük, birlik, kapsayıcılık, sentez, ilk orta ve son birlikteliği, iyi kötü ve nötr birlikteliği. Dede Korkut hikâyelerinde üç sayısını araştırdığımızda elde ettiğimiz veriler ve soyut anlamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Üç Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa no	İfade	Anahtar Kelime	Yorum
Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı	87	Üç gündür yoldan geldim doyurun beni üç güne varmasın Allah sevindirsın sizi.	Dua İyi Dilek	Burada kullanılmış olan üç sayısı dua ve iyi dilek anlamlarını vermektedir.
	64	Pay Püre'nin oğlu için bir deniz deniz tayı boz aygır aldılar, bir ak kirişli sert yay aldılar, bir de altı kanatlı gürz aldılar.	Değer	Burada hediye olarak alınmış olan üç obje çok değerli hediyelerdir. Karşı tarafa verilen değeri sembolize etmektedir.
Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı	21	Bayındır Han'ın Oğuz Beyleri'ne yılda bir kez verdiği ziyafette; <i>"Bir yere ak otağ bir yere kızıl otağ bir yere kara otağ kurdurmuştu."</i>	İyi Kötü Nötr Birliği	İyi kötü ve nötr birliği; ak otağ oğlu olana makbul yani toplum tarafından kabul görenler(<i>iyi</i>) kızıl otağ kızı olana makbul yani toplum tarafından tepki almayana(<i>nötr</i>) kara otağ toplum tarafından kabul görmeyene(<i>kötü</i>) makbul yani çocuğu olmayana
	25	Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demir zincir ile boğayı tutmuşlardı.	Güç	Üç kişinin tutması üç sayısının güce ulaşmak için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor.
	31	Oğlan orada yıkılınca boz atlı Hızır oğlana hazır oldu, üç defa yarasını eli ile sıvazladı, <i>"Sana bu yaradan korkma oğlan, ölüm yoktur. Dağ çiçeği ananın sütü senin yarana merhemdir"</i> dedi, kayboldu.	Tanrısal Güç	Burada üç sayısının iyileştirici güce sahip olan tanrı ile ilişkisi vurgulanmış.
	32	Oğlanın anası memesini bir sıkı süt gelmedi, iki sıkı süt gelmedi, üçüncüde kendisini zorladı, iyice doldu, sıkı süt ile karışık kan geldi.	Sabır	üç ile sabır ve annelik içgüdüsünün ilişkisi vurgulanmış
İç Oğuz'a Dış Oğuz Asil Olup Beyrek'in Öldüğü Destan	232	Üç yüz altmışaltı alp erenler yanına toplandı.	Güç Kuvvet	Üç sayısının katı olan 366 sayısı ile güç ve kuvvet arasındaki ilişki vardır
Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı	146	Kuyruğundan üç kere kaldırıp yere attı	Tanrısal güç	Üç sayısı burada tanrının verdiği gücü temsil ediyor olabilir.
	140	<i>"Kim o üç canavarı bastırsa yense öldürse kızımı ona veririm."</i> diye vaad eylemişti.	Tanrısal güce sahip olma	Burada kızını evlendireceği kişiyi seçmek için koyduğu şart <i>"tanrının verdiği tanrısal güce sahip olmak"</i> tır. Bu da 3 sayısının tanrısal güç ile olan ilişkisini ortaya koyar.
Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destan	105	O kâfirin üçünü alıp birini aşırılmaz okçusu olur.	Tanrısal Güç	Burada Üç sayısı tanrının verdiği gücü temsil ediyor
	103	Üç yüz süslü işlemeli giyimli yiğit söyledi beraberine aldı	Güç Gösteriş	Üç yüz sayısı burada gücü ve gösterişini temsil eder.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destan	44	Üç günlük yolu bir günde alırım, öğle olmadan yurdumun üstüne varırım..	Hız Bütünlük	Üç günlük yolu bir günde alması hız ve bütünlüğün 3 sayısı ile olan ilişkisini ortaya koyar.
	53	Çobanın üç yaşında dana derisinden sapanın ayası idi üç keçi tüyünden sapanın kolları idi bir keçi tüyünden çatlayıcı idi. Her atınca on iki batman taş atardı attığı taş yere düşmezdi düşse bile toz gibi savrulurdu ocak gibi oyulurdu üç yıla kadar taşı düştüğü yerin otu bitmezdi.	Tanrısal Güç Yok Edicilik.	Burada üç sayısı ile tanrının verdiği gücün ilişkisini açıkça görebiliriz. Bunu kanıtlayan imgeler şunlardır; --çoban'ın sapanla tek atışta 12 batman taş atması. (batman yaklaşık 7 ton ağırlığa denk gelir.) --attığı taşın yere düşmemesi düşerse de toz gibi savrulması yani parçalanıp yerde devasa bir oyuk açması. -- taşın düştüğü yerde üç yıl ot dahi yetişmemesi.
	40	Üç yüz yiğit ile oğlum Uruz benim evimin üstünde dursun.	Güç Bütünleştirme Ve Kapsama Gücü	Yiğit sayısının 300 olması güç ile ilişkili olabilir.
Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı	205	Üç gün geceli gündüzlü at koşturdu.	Bütünlük	Üç gün durmadan geceli gündüzlü koştukları ifadesi bütünlüğü ifade etmektedir.
	206	Bu defa üç yüz varın.	Güç Kuvvet	Önceki sefere üç yüz kişiden az kişi ile gidip kaybeden orduya komutanların bu defa üç yüz kişi gitmelerini emretmesi üç sayısı ile askeri gücün bağlantılı olduğunu kanıtlar niteliktedir.
	199	Üç yüz mızraklı yiğit bunun yanına cenk oldu.	Emire İtaat Uyum	Üç yüz yiğidin emri dinlemesi üç sayısı ile itaatkârlığın ilişkisini ortaya koyar.
	203	Üç yüz altmışaltı alp ava binse	Güç Kuvvet	Üç yüz altmışaltı askerin ava gitmesi
Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan	173	Buyurdu, bir dadı geldi. Memesini ağzına verdi. Bir emdi olanca sütünü aldı, iki emdi kanını aldı, Üç emdi canını aldı.	Tanrısal güç	Tanrının verdiği güç ile dadısının canını üç defada almıştır
Begil Oğlu Emren'in Destanı	186	Üç yüz altmışaltı alp ava binse.	Güç Kuvvet	Üç sayısı güç ve kuvveti sembolize etmektedir
	192	Üç yüz yiğidi yanına aldı meydana vardı.	Güç Kuvvet	Üç sayısı güç ve kuvveti sembolize etmektedir
	185	Bir at, bir kılıç, bir çomak getirdiler.	Güç Hâkimiyet Kapsayıcılık	Getirilen bu objeler ve at hâkimiyet için gerekli ibareler olabilir.
	186	Üç gün de Begil'i av şikâr etiyse misafir edelim beyler.	Misafirperverlik	Misafir ağırlama geleneğinin önemi belirtilmiştir.
	189	Üç gündür keyfim yok oğul at üzerinden beni tut döseğime çıkar.	Toplumsal İletişim Ve Yaşama Katılma İsteğinde Eksiklik	Üç sayısı kişinin kendisini toplumdan soyutlama isteği ile ilişkilidir.

Üç sayısı da tıpkı iki sayısı gibi Dede Korkut hikâyelerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Üç sayısının Dede Korkut hikâyelerinde geçen en yaygın anlamı “tanrının verdiği güç ve kuvvet”tir. Bu başlık altına gücün birçok çeşidini yazabiliriz. Örneğin

- Fiziksel güç
- Tanrısal güç(sıradan insanların sahip olmadığı her tür özellik bu kategori altına girebilir)
- Yönetme ve kapsama gücü

Bu anlamlar dışında geçen bir anlam ise 3 şeyin birliği kavramıdır Üç şeyin birliği sözünden çıkarılabilecek bir başka anlam ise başı sonu ve ortası olan şeylerdir. (*Küçük, 2013, s.98*) Bu kısmı daha kolay anlayabilmek için bir örneğe ihtiyacımız vardır; mesela Boğaç Han destanında üç çadır kurulması, kara kırmızı ve beyaz. Burada beyaz en iyiyi(veya *toplumca kabul göreni*) yani başı, kırmızı nötr olanı(veya *toplumca tepki görmeyeni*) yani ortayı, siyah ise kötü olanı (veya *toplumca kabul görmeyeni*) yani sonu temsil eder.

Üç sayısının tanrısal güç ve yok edicilik ile ilişkisi şu cümleleri okuyunca kolayca anlayabiliriz

Çobanın üç yaşında dana derisinden sapanın ayası idi üç keçi tüyünden sapanın kolları idi bir keçi tüyünden çatlayıcı idi. Her atınca on iki batman taş atardı attığı taş yere düşmezdi düşse bile toz gibi savrulurdu ocak gibi oyulurdu üç yıla kadar taşı düştüğü yerin otu bitmezdi. (*Ergin, 2018, s.53*)

Buyurdu, bir dadı geldi. Memesini ağzına verdi. Bir emdi olanca sütünü aldı, iki emdi kanını aldı, **Üç emdi canını aldı.** (*Ergin, 2018, s.173*)

Dede Korkut hikâyelerinde yaptığımız incelemeler sonucunda üç sayısının aşağıdaki anlamları karşılayabildiğini gördük; dua, değer vermek, sabır, iyi kötü ve nötrbirliği, sağlık, tanrısal güç, yönetim gücü, kuvvet, uyum, gösteriş, hız, birleştiricilik, yok edicilik, kapsayıcılık, zorbalık

3. Beş Sayısı Ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Beş sayısı Türk ve İslam kültüründe fazla yer almamış bir sayıdır. Verdiği anlamlar ve kullanıldığı alanlar ise; dünya ve insan, dünyevi işler, beş duyu, İslam'ın beş şartı ve beş vakit namazdır. Dede Korkut hikâyelerinde beş sayısını araştırdığımızda elde ettiğimiz veriler ve soyut anlamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4:Beş Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelime	Yorum
Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı	65	Bezirgânlar yataarken ansızın beş yüz kâfir saldırdılar, vurdular, yağmaladılar.	Askeri Güç	Beş sayısı bu ifadede karşı tarafın gücünü sembolize etmiştir.
Begil Oğlu Emren'in Destanı	189	Begil beş gün oldu divana çıkmadı. Ayağını kırıldığını kimseye söylemedi.		Beş sayısının buradaki anlamı, Begil'in kendisini halka karşı zayıf göstermeme çabasıdır.
Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan	216	Kâfiri karşıladılar, cenk ettiler. Kazan'ın üzerine yirmi beş beyini şehit ettiler.	Kahramanlık	Ölümüne savaşmak
Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı	199	Meyhanede beş gün yeme içme oldu	Dünyevi İşler	Dünya eğlencesi olan meyhanede yiyip içme işi bu cümlede beş sayısı ile ilişkilidir.
Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı	164	Beş akçeli ulufecileri arkadaş edindim.	Değersizlik	Günümüzde kullanılan beş para etmez ifadesi buradan geliyor olabilir.

Beş sayısı Dede Korkut hikâyelerinde birkaç defa geçmektedir. Ve geçtiği yerlerde verdiği anlamlar birbiri ile örtüşmemektedir. Bu nedenle beş sayısı için özel bir inceleme yapılmamıştır.

4. Altı Sayısı Ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Altı sayısı Yahudilikte ve Hristiyanlıkta önemli bir yere sahipken İslam'da kendine çok yer edinememiş bir sayıdır. Davut yıldızının 6 köşeli olması ve dünyanın 6 günde yaratılması olayı altı sayısı ile Hristiyanlık ve Yahudiliğin ilişkisini ortaya koyar. (*Küçük, 2013, s.102*) İdil – Ural bölgesinde bulunan ön Türklere ait eserlerde de Davut yıldızına benzer bir işaretin olduğu ileri sürülmektedir. (*Küçük, 2013, s.102*) Yaptığımız araştırmalar sonucunda altı sayısının şu anlamları karşılayabileceğini gördük: denge, uyum, yaradılış, nesnel alem, rasyonalizm, güç.

Dede Korkut hikâyelerinde altı sayısını araştırdığımızda elde ettiğimiz veriler ve soyut anlamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5- Altı Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelimeler	Yorum
Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı	148	Altı cellat ensesine geldiler yalın kılıç tuttular.	Ölüm	Burada altı sayısı ile ölüm ilişkisi cellat imgesi ile aktarılmıştır.
Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan	220	Altı defa oğuz vardı alamadı o kaleye altı tane erle ben kazan vardım altı güne koymadım onu aldım	Fetih Azim Güç	Bu cümlede altı sayısı ile zorluk ve azmin ilişkisi vurgulanmıştır.
Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı	205	Kılıç çekip altı kafir tepeledi	Güç	Altı tane kafirin tek seferde öldürülmesi altı sayısı ile gücün ilişkisini gösterir
	206	Altmış silahı adam seçtiler. Vardılar ansızın altmış demir giyimli kâfir oğlanın üstüne geldiler.	Cesaret	Kendilerinden daha güçlü olan kafire karşı cesaretle saldırımları altı sayısı ile cesaretin ilişkisini ortaya koyar.
Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan	173	Tepegöz görüp kızdı, bir ağacı yerinden kopardı, atıp elli atmış adam helak eyledi.	Güç Kuvvet,	Tepegöz 'ün 50 ila 60 kişi civarında insanı kolayca helak etmesi onun ne kadar güçlü olduğunu göstergesidir.
	174	Günde altmış adam verin yemeğe	Hizmet	Tepegöze kolayca hizmet edebilmek için gerekli kişi sayısı altı ile ilişkilidir.
Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı	166	Giyimini kuşamını doğradı. Altıparmak derinliğinde yara açtı.	Yaranın Büyüklüğü	Burada kullanılan altı sayısı yaranın ne kadar derin ve büyük olduğunu ifade etmektedir.
	161	O kâfirin altmış arşın boyu vardı altmış batman gürz vururdu.	Güç Heybet	6 sayısı bu cümlede güç ve heybet ile ilişkilidir. Çünkü 60 arşın yaklaşık 45 metre eder. 60 batman ağırlığında gürz vurması da onun ne kadar güçlü olduğunu gösterir.(batman 8 kilogram'a yakın bir ağırlığa eşittir.)

Altı sayısı Dede Korkut hikâyelerinde genel olarak “denge, uyum ve güç” anlamlarında kullanılmaktadır. Çok az yerde geçmesine rağmen verdiği anlamlar genel olarak birbiri ile uyumaktadır. Ancak araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz anlamlar ile an az uyuşan sayılardan birisidir.

5. Yedi Sayısı Ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Yedi motifine verebileceğimiz en iyi örnek kam davullarında bulunan yedi objedir. Bunun dışında bıyığının ensesinden yedi yerden bağlama geleneği birkaç yerde geçmektedir. İslam ve diğer tüm Ortadoğu dinleri de bu sayıya çok önem vermektedir. Bu sebeple yedi sayısı için “*Orta Doğu Dinlerinin Sayısı*” denebilir. Mesela İslam’da;

- Göğün 7 kat olması
- Yerin 7 kat olması
- Cennetin 7 kat olması
- Cehennem’in 7 kat olması
- Cennetin 7 kapılı olması
- Cehennem’in 7 kapılı olması
- 7 say 1 tavaftır.
- Safa Merve arasında 7 kere gidip gelmek
- Mekke’deki caminin 7 kapılı olması
- 7 uyurlar olayı
- Nuh tufanının 7 gün sürmesi
- 7 ölümcül günah vb.

Bunların dışında;

Zigguratların 7 katlı olması

7 başlı ejderha(yeni bulunan *Türkmen Sahra Yazması Salur Kazan’ın 7 Başlı Ejderhayı Öldürmesi* konulu hikâyeyi içermektedir.)

7 gezegen inancı

Kam davullarının 7 süs içermesi

7 dallı hayat ağacı

7 kollu şamdan ve benzeri öğeler örnek verilebilir. (*Küçük, 2013, s.102-103*)

Yaptığımız araştırmalar sonucunda yedi sayısının şu anlamları karşılayabileceğini gördük:bütünlük, uyum, ölüm, dünya

Dede Korkut hikâyelerinde yedi sayısını araştırdığımızda elde ettiğimiz veriler ve soyut anlamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6- Yedi Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelimeler	Yorum
Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı	77	Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler.	Yas	Burada yedi sayısı yas tutma anlamını sembolize etmektedir.
	80	Yedi kız kardeşini yedi yol ayırımında ağlarken gördüm Bamsı.		Burada yedi sayısı yukarıdaki gibi yas tutma anlamını vermek üzere kullanılmıştır.
İç Oğuz Dış Oğuz Asil Olup Beyrek'in Öldüğü Destan	236	Kazan vardı odasına girdi, yedi gün divana çıkmadı, ağladı oturdu.	Ölüm Hastalık Üzüntü	Kazan Han'ın üzülp yedi gün odasından çıkmaması yedi sayısı ile üzüntünün ilişkisini kanıtlar.
Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı	143	Yedi gün yedi gece at koşturdular.	Bütünlük	7 gün yedi gece durmadan at koşturmaları bir bütünlük içinde oldukları anlamına gelir bu da 7 sayısı ile bütünlük ve kesintisizlik kavramları arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.
	144	Yedi yıllık al şarap içirdiler.	Karşı Tarafa Verilen Değer	Yıllar geçtikçe şarabın değerlenmesi ve konuğa yedi yıllık şarap ikram edilmesi karşı tarafa verilen değerın göstergesidir.
	150	Yedi gün yedi gece at koşturdu.	Bütünlük	7 gün yedi gece durmadan at koşturmaları bir bütünlük içinde oldukları anlamına gelir bu da 7 sayısı ile bütünlük ve kesintisizlik kavramları arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.
	148	Devenin ağzını yedi yerden bağlayın	Sağlamlık	Devenin ağzının sıkı bağlanması için böyle denilmiş olabilir.
Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan	119	Hiddeti tutunca kara taşı kül eyleyen Kara bıyığını yedi yerde ensesine düğümleyen, Kazan'ın kardeşi Kara Göne dörtnala yetişti.	Şamanlıktaki Yedi Motifi	Bıyığını yedi yerden düğümleme diğer hikâyelerde de geçen bir ritüeldir.
Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan	215	Kazan'ı küçücük ölüm tuttu, uyudu. Meğer hanım, oğuz beyleri yedi gün uyurdu. Onun için küçücük ölüm derlerdi	Gaflet	Burada küçücük ölüm lafı ile anlatılmak istenen şey oğuz beylerinin yedi gün boyunca uyuması değil gaflete düşmeleridir. Oğuzun başına ne gelirse gafletten gelir.
	219	Yedi başlı ejderhaya yetişip vardım	Kötülük	Son hikâyede de geçtiği üzere ejderhalar yedi başlı olarak tasvir edilmektedir. Bunun sebebi yedi sayısı ile kötülüğün ilişkisidir. Kötü ejderha kötü olarak tarif edilen yer altının yedinci katından çıkıp gelmiştir.
	227	Yedi gün yedi gece toy düğün edip yeme içme oldu.	Kutlama	Yedi sayısı bu cümlede kutlama anlamı vermektedir.

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelimeler	Yorum
Salur Kazan Evinin Yağmalanması	55	Bıyığını ensesinde yedi yerde düğümleyen, yiğitler ejderhası, Kazan Bey'in kardeşi Kaan Göne dörtnala yetiştirdi	Güç kuvvet	Burada bahsedilen bıyığını ensesinde 7 yerden düğümleme ritüeli eski Türklerde yapılan bir eylem olabilir.
	56	Ap alaca gerdeğine karşı gelen Yedi kızın ümidi, kudretli Oğuzun imrenileni...	Ümit	Burada geçen yedi sayısı ümit ile ilişkili olabilir.
	58	Yedi gün yedi gece içme oldu.	Kutlama	Burada yedi sayısı kutlama anlamını vermektedir.
	40	Yedi bin kaftanın ardı yırtmaçlı yarıısından kara saçlı pis dinli din düşmanı alaca atlı kâfir bindi.	Kötülük	Yedi sayısı ile kötülüğün ilişkisi burada da vurgulanmaktadır.
Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan	173	Velhasıl Oğuz yedi kere ürktü	Korku	Korku ile yedi sayısının ilişkisi vurgulanmıştır.
	173	Tepegözün önünü kesip 7 kere yerine getirdi	Yönetme Ve Yönlendirme Gücü	Burada yedi sayısı ile yönetim, yönlendirme gücü arasındaki ilişki vurgulanmıştır. 1. cümlede tepegöz gibi güçlü bir karakteri yönetip durdurabilmesi, 2. Cümlede oğuzlar gibi kalabalık bir topluluğun yönetilip yönlendirilebilmesi ve 3. Cümlede 7 yerde kapıların açılması kişinin otorite ve yönetim gücü sahibi birisi olduğunu kanıtlar niteliktedir.
	175	Yedi defa oğuzu yerinden sürdü		
	179	Yedi yerden kapı açıldı		
Yigenek Destanı	164	Yedi kişiyle kurulurdu benim yayım.	Güç	Ancak yedi kişinin yayını kurabilmesi yayın kurulmasının ne kadar güç olduğunun göstergesi niteliğindedir.

Yedi sayısı Dede Korkut hikâyelerinde önemli bir yer tutar. Yedi sayısı en çok “*Uyum, bütünlük, güzellik*” ve bütünlük anlamında kullanılmıştır. Bu bütünlüğe örnek olabilecek en iyi ifade çoğu hikâyede geçen “*yedi gün yedi gece at koşturdular.*” ifadesidir. Dede Korkut Kitabının üçüncü nüshası olan Türkmen Sahra Yazması Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi isimli hikâyeyi de içermektedir. Bu hikâye adında sayı geçen tek hikâye olsa da içerik bakımından yedi sayısı ile ilgili yeni bilgiler ortaya koymamaktadır. Çünkü yedi başlı ejderha kalıbı daha önceden de hikâyelerde geçmiş olan bir kalıptır.

Dede Korkut hikâyelerinde yaptığımız incelemeler sonucunda yedi sayısının aşağıdaki anlamları karşılayabildiğini gördük; kutlama, yas, korku ölüm, hastalık, ümit, üzüntü, bütünlük ve sağlamlık, karşı tarafa verilen değer.

6. Dokuz Sayısı Ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Dokuz sayısı Türk destanlarında sıklıkla geçen sayılardandır. Bunun birinci nedeni Dokuz sayısının Şamanizm ile olan ilişkisidir. Yaradılış destanına göre Tanrı dokuz dallı bir ağaç ve bu ağacın her dalının altına bir insan yaratmıştır. (İnan, 1986, s.15) Şamanizm’de gök yedi kat olmasına rağmen koruyucu kat olarak kabul edilen arş ve kürsi ile birlikte gök dokuz kata çıkmaktadır. Şamanların ayinler sırasında göğün dokuz katına da çıkıp gezdiği rivayet edilir. (Küçük, 2013, s.104) saha Türklerine göre bu kamlardan sadece birisi göğün 9. Katına ulaşmış ve geri dönememiştir. (Gömeç, 1971, s.83) Göğün en üst katında yani 9. katında altın bir taht üzerinde dokuz erkek ve dokuz kızı ile birlikte Tengri Ülgen oturmaktadır. (Gömeç, 1971, s.83) Kamların mistik seyahatlerinde kullandıkları araçlar vardır. Bu araçlardan birisi kayın ağacından yapılmış dokuz basamaklı merdivendir. (Gömeç, 1971, s.94)

Tablo 8- Dokuz Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelimeler	Yorum
Begil Oğlu Emren'in Destanı	185	Dokuz tümen Gürcistan'ın haracı geldi.	Çokluk büyüklük	Gürcistan'ın o dönemdeki nüfusunun çok olduğu nitelenmeye çalışılmıştır.
	187	Eli günü terk ederek Dokuz Tümen Gürcistan'a gidelim.		
Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan	101	Dokuz kara gözlü örme saçlı elleri bileğinden kınalı parmakları süslü boyunları birer karış kafir kızları al şarabı altın kadeh ile kudretli oğuz beylerine gezdiriyorlardı	Kutlama	Dokuz sayısı yeni bir başlangıcı ifade ediyor. Çünkü burada anlatılan olay muhtemelen bir kutlama. Belki bir zafer kutlaması, belki bir oğuz beyinin çocuğunun doğumunun kutlaması.
	113	Doksan tümen genç oğuz ardımca gelsin oğlan esirdir beyler bilsin	Güç	Esir düşen Uruz için destek kuvvet olarak 900.000 kişi çağırması 9 sayısı ile gücün ilişkisini ortaya koyar.
Salur Kazanın Evinin Yağmalanması	39	Doksan başlı otağlarını kara yerin üzerine diktirmişti. Doksan yerde alaca halı ipek döşetmişti. Dokuz kara gözlü güzel yüzlü saçı ardına örülü göğsü kızıl düğmeli elleri bileğinden kınalı parmakları süslü dilber kâfir kızları kudretli oğuz beylerine kadeh sunup içiyorlardı.	Yeniden Doğuş Başka Bir Evreye Geçme Yenilenme	Burada anlatılan olay açıkça bir kutlama törenini anlatmaktadır.

Dokuz sayısı Dede Korkut hikâyelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bazı hikâyelerde geçen bu sayıyı bu kadar özel kılan şey İslam ve eski türk dini ile olan ilişkisidir. Bunu görebileceğimiz en basit örnek Allah'ın 99 isme sahip olmasıdır. Eski türk dini ile ilgili örnekleri yukarıda bulabilirsiniz. Bunun dışında;

- 1- Bitiş
- 2- Tamamlanma
- 3- Yeni bir başlangıç
- 4- Kutlama
- 5- Başka bir evreye geçiş

Gibi anlamlara gelebilir. Bu anlamları verebilmesinin sebebini Sayın Mehmet Alparslan Küçük'ün makalesinde görebiliriz. Ona göre dokuz tek haneli sayıların ve rakamların sonuncusu olması hasebi ile bu anlamları ortaya koymaktadır. (Küçük, 2013, s.104)

9- Kırk Sayısı Ve Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen Anlamları

Kırk sayısı İslam öncesi ve sonrası tüm Türk hikâye ve destanlarında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu kadar önemli olmasının nedeni tam olarak bilinmese de bu sayı tüm destanlarda önemlidir. Özellikle İslam öncesi Türk destanlarında önemli bir yer tutmaktadır. İslam'la beraber Türk destanlarına giren üç sayısı kırk sayısının kullanımını bir nebze de olsa azaltmıştır.

Kırk sayısı tüm türk destanlarında bir yiğide veyahut onun bir yakınına yoldaşlık eden hizmet eden insanları nitelerken kullanılmış bir sayıdır. Bu sebeple itaat yoldaşlık arkadaşlık gibi anlamları karşılayabilmektedir.

Tablo 9 – Kırk Sayısının Geçtiği Kısımları İçeren Tablo

Hikâye Adı	Sayfa No	İfade	Anahtar Kelimeler	Yorum
Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı	76	Beyrek der; “bu kadar şeyden ötürü neye müteessir oluyorsunuz, bu gün ben giydim yarın naib'im giysin, kırk güne kadar sıra ile giyiniz. Ondan sonra bir dervişe verelim.” Dedi.	Teselli Ve Dilek	Burada Bamsı Beyreğin isteği arkadaşlarının da mesuda ermesidir.bu sebeple kekresin sıra ile kırk gün giymesini son olarak ritüelin tamamlanması amacı ile bir dervişe verilmesi istenmiştir. Dervişe vermek İslam için bir hayırdır.
	76	Kırk yiğit yiyip içip oturuyorlardı.	Yiğitlik	Kırk sayısı burada yiğitlik anlamında kullanılmıştır.
	65	Baktı gördü oğuz'un hududunda bir alaca gölgelik dikilmiş, bir bey oğlu güzel yiğit kırk yiğit ile sağında ve solunda oturuyorlar.	Güç Kuvvet Koruma Yiğitlik	Burada kullanılan 40 sayısı hemen hemen her yerde olduğu gibi yiğitlik ve güç anlamlarında kullanılmıştır.
Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı	22	Sabahın ilk aydınlığında Dirse Han kalkarak yerinden doğrulup, kırk yiğidini beraberine alıp, Bayındır Han'ın sohbetine geliyordu.	Güç Kuvvet Yiğitlik	Kırk kişilik yiğit grubu kırk sayısının güç kuvvet ve koruma ile olan ilişkisini vurgulanmıştır.
	30	Dirse Han'ın hatunu çekildi geri döndü.Dayanamadı, kırk ince kızı beraberine aldı ,büyük cins ata binip oğlancığını aramağa gitti.	Yoldaşlık	Kırk sayısı burada yoldaşlık anlamında kullanılmıştır.
	32	Hanım, oğlanın kırk günde yarası iyileşti, sapa sağlam oldu.	Sağlık	Kırk sayısı ve sağlık ilişkisi vurgulanmış.
İç Oğuz'a Dış Oğuz Ası Olup Beyrek'in Öldüğü Destan	233	Kırk yiğitle aruzun evine geldi.	Güç Kuvvet	Kırk sayısı burada güç ve kuvveti temsil eder.
	236	Kırk elli yiğit kara giyip mavi sarındılar.	Yiğitlik	Kırk ile yiğitlik arasındaki ilişki vurgulanmıştır.
Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı	143	Kırk yiğidini yanına aldı.	Güç	Kırk sayısı burada güç ve kuvvet ile ilişkilidir.
	144	Oğlu Kırk Kınak	İsim	Burada geçen kırk sayısı kitabın başka hiçbir yerinde bu biçimde geçmez. Çünkü kırk burada bir isim ya da unvan ya da isim ön eki olarak kullanılmıştır.
	145	Yıkılsın oğuz elleri kırk yiğit bir bey oğlu ile bir kızdın ötürü ölmek ne oluyor?	Yiğitlik Alplik	Burada kullanılan kırk sayısı cümleye yiğitlik ve Alplik gibi kavramları katmıştır.
	150	Kırk yerde kızıl alaca gelin odası diktirdi	Gösteriş Varlık, Zenginlik	Burada kırk sayısı gösteriş ve varlığın göstergesi anlamlarında kullanılmıştır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan	118	Kırk ince belli kız çocuğu ile kara aygırını çekti, sıçrayıp bindi, ara kılıcını kuşandı.	Yoldaşlık Güç	Burada bahsedilen kırk ince belli kız muhtemelen güçlü kızlardı. Ve onun yoldaşı idiler.
	103	Kırk ela gözlü yiğidini uruz beraberinde aldı	Güç Kuvvet	Kırk sayısı çoğu bölümde olduğu gibi burada da gücü ve kuvveti belki de Alplığı yiğitliği sembolize etmektedir.
Salur Kazanın Evinin Yağmalanması	40	Kırk ince belli kız ile boyu uzun Burla Hatun esir gitti	Yoldaşlık İtaat	Burada kırk sayısı yoldaşlık ve itaat ile ilişkidir.
	41	Kırk yiğit ile oğlu Uruz'u esir etmişiz.	Güç	Kırk sayısı burada güç kuvvet anlamlarında kullanılmıştır.

Dede Korkut hikâyelerinde kırk sayısı her hikâyede geçmektedir. Ancak yalnızca üç anlama gelmektedir. Bu kadar önemli bir sayının bu kadar az anlamı karşılması onun köklü kullanım geçmişi ile ilgili olabilir. Yani bu sayıyı kullananlar yüzyıllar içinde ona kalıplaşmış anlamlar yüklemiş olabilir. Eğer kırk yiğit tabiri şeklinde kullanılır ise güç kuvvet yiğitlik anlamına gelir. En çok kullanılan anlamı bu kullanımdır. Bundan sonra gelen ikinci anlamı ise güzelliştir. Bu anlamı verebilen kalıp kırk ince belli kız tabiridir. Boğaç han destanında Boğaç Han'ın yarasının kırk günde iyileşmesi olayı kırk'ın son anlamı olan sağlık anlamını görebileceğimiz tek örnektir.

SONUÇ

Bu çalışmamızın sonucunda elde ettiğimiz en önemli bulgu birbirinin katı olan sayıların soyut olarak genelde aynı ya da benzer anlamaları verebildiğidir. Bunun dışında Dede Korkut hikâyelerindeki sayıların rastgele olarak değil düzenli ve anlamlı biçimde verildiği de görülmüştür.

İslam'ı seçen Oğuz toplumunun yaşamı kökten değişmiştir. Değiştirdiği alanlar arasında soyut sayıların ve anlamlarının da yer aldığı bu çalışma ile ispatlanmıştır.

Oğuzlarda kutsal değeri olan sayıların genelde tek sayılar olduğu bu çalışma ile ortaya çıkarılmıştır. Bunun nedeni tek sayıların bölünememesi nedeni ile birliği ve sağlamlığı temsil etmesidir.

KAYNAKLAR

- Cömert, Bedrettin, Mitoloji ve İkonografi, De Ki Basımevi, Ankara, 2006
- Çoruhlu, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 58.Baskı, İstanbul, Şubat 2018
- Ersoy, Necmeddin, Semboller ve Yorumları, Dönence Yayınları, İstanbul, 2000
- Gökalp, Ziya, Türk Töresi,
- Gömeç, Saadettin, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011
- Güvenç, Ahmet Özgür, “*Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 41, Erzurum, 2009,.
- İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara, 1986
- Küçük, Abdurrahman, Tümer, Günay, Küçük, Mehmet Alparaslan, Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010
- Küçük, Mehmet Alparaslan, “*Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları*”, Gazi Türkiyat, Cüz 13, 2013
- Sezgin, İsmail, Sanatın Mitolojisi, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2011
- Şimşekler, Nuri, Dede Korkut Destanları Hakkında, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2011, Sayı: 25
- Yardımcı, Mehmet, “*Geleneksel Kültürümüzde Ve Âşıkların Dilinde Sayılar*”

DEDE KORKUT KİTABI'NDA BEY OĞULLARININ ALP KAVRAMI ETRAFINDA İNCELENMESİ

İsmail Sefa Urhan *

ÖZET

Dede Korkut Hikâyeleri Türklerin yazıya geçirilmiş hikâye türündeki en önemli eserlerden biridir. Zamanın Türk toplumlarının yaşayış tarzı hakkında bilgi vermesi, gelenek ve görenekleri bugüne taşıması bu önemlerden birisidir. Hem İslamiyet öncesi Türk toplumlarındaki yaşayış, halk inanışı ve adetleri hem de İslamiyet sonrası dini öğeleri içinde barındıran eser için M. Fuat Köprülü şunu demiştir: “*Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar.*”

Konar-göçer yaşayış tarzına sahip olan Türkler, bozkır yaşamının da getirdiği bir etki ile savaşçılık alanında çok gelişmişlerdir. Bu da Türklerde “*Alplik*” anlayışını ortaya çıkarmıştır. 15-16 yaşına giren herkes artık bir yiğitlik yapmalı ve tam anlamıyla alp olmalıdır. Alp olmanın getirdiği ağırlığı taşıyabilmelidir. Dede Korkut Kitabı’nda da her hikâyede yiğitlik yapan alpleri görürüz. Bu alplerin çoğu da bey oğullarıdır. Bey oğulları, yaşayış bakımından diğer oğullardan farklı olmasa da babaları bey olduğu için daha fazla düşmana sahiptir ve bey oğulları tehlikeli bir yaşam sürer. Bu çalışmada Dede Korkut Hikâyelerindeki Oğuz beylerinin oğullarının alplik mücadeleleri ve hangi alplik özelliklerini taşıdıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut Hikâyeleri, alplik, bey oğulları, savaşçılık.*

ANALYZE OF DUKE’S SONS OF AROUND ALP CONCEPT WHICH IS IN DEDE KORKUT BOOK

ABSTRACT

Dede Korkut’s stories are one of the most important masterpieces in the genre of the story written by Turks. Giving information about Turkish societies’ lifestyles in those times, carrying the customs and traditions to today’s are the important sides of stories. M. Fuat Köprülü said “*If you put all the Turkish literature in one eye of the scale, Dede Korkut in the other eye, Dede Korkut outweighs again*” for these masterpieces which are both including and informing about lifestyles, popular belief and customs of Turks before the Islam and religious elements after the Islam.

Turks who are in nomadic culture, improved themselves in belligerence by the effect of steppe life. As the conclusion of this, the concept of “*Alp*” has emerged. Everyone who is 15-26, has to be in bravery actions and should be Alp literally. They should be able to handle the weight of being Alp. We see valiant Alps in every story of Dede Korkut. Most of these Alps are sons of kings. Son of these kings do not have different lifestyles than the other sons but they have more enemies and they have more perilous life due to that fact of their fathers are kings. In this study, we evaluated alp struggles of Oghuz kings’ sons in Dede Korkut’s stories and which alp features they have.

Keywords: *Dede Korkut Stories, Alp, Kings’ sons, belligerence*

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

GİRİŞ

Asıl adı “*Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisan-ı Taiife-i Oğuzan*” olan Dede Korkut Kitabı Anadolu’nun Kuzeydoğusunda geçen ve Oğuz Türkleri arasında yaşanan olayları anlatan kitaptır.

Hikâyelerde Oğuz Türklerinin Gürcüler, Abazalar, Trabzon Rumları mücadeleler ve Türk boylarının kendi iç çatışmaları hikâye edilir. Çarpışma ve savaşların olduğu yerde en çok gelişen olgu da alplik ve savaşçılıktır. Savaşçılığın ve alpliğin gelişmesine neden olan bir diğer etken ise atlı-göçebe yaşam biçimidir. Her an bir taraftan bir düşman gelebilir ve kendini korumak zorunda olan Türkler savaşçılıkta ileri gitmiştir. Bütün bunların sonucu olarak “*Türk tipi alp karakter*” ortaya çıkmıştır. Yiğitlik anaerkil bir toplumdan ataerkil bir topluma geçiştir. Yani ana kuzusu olarak erginliğe ulaşan çocuğun yiğitlik yaparak ataerkil bir topluma geçiş olmuştur. Türk tipi alp karakterlerde, karakterin özellikleri erdem ve hüner olarak ikiye ayrılır ve asıl kişilikleri ile savaşçılıkları bu iki maddenin altında sıralanır. Dede Korkut’ta savaşların ve çarpışmaların ana karakteri bey oğulları olmuştur. Hepsinde erdem ve hünerli olma durumu olsa da aynı özellikleri taşımazlar. Bu çalışmada hangi bey oğlu hangi erdemi, hüneri taşımaktadır bunu inceleyeceğiz.

Dede Korkut hikâyelerinde, Oğuz toplumunun sosyal, ahlaki değerleri gösterilmiş erkeklerin ergin olma ve kendini babasına ispat etmesi şartı ile yiğit olarak anlatılmıştır. “*Bu şartları yerine getiren kişiler, ‘alp’ olarak nitelenmiş, sıradan insanlardan ayrılmış, toplum tarafından ödüllendirilmiş, ad, san, servet ve statü sahibi olmuştur.*” (Duymaz, 1998, s. 50).

“*Orta Asya coğrafyasının uçsuz bucaksız bozkırlarının efendisi olmayı başaran Türklerin, karakterleri de bozkırın sert iklimi ile şekillenmiştir. Türklere bu sert ve güçlü karakteri veren ana unsur bozkırlar olmuştur. Orta Asya’nın sert karasal iklimi bozkırları ortaya çıkarmış bu bozkırlar ise Türkün karakterini ortaya çıkarmıştır. Nasıl demiri ateşin kızgın kuru ve demircinin sert vuruşları şekillendirmişse Türkü de bozkır şekillendirmiştir. Türkler, bozkır ikliminin zorlukları karşısında baş etmeyi ve düşman gücü karşısında eğilmemeyi öğrenmişler ve nesiller boyu bu davranışı aktarmışlardır. Türklerin bu güçlülere karşı koymasındaki en büyük motive edici güç ise kahramanlık ve cesaret gösterisine olan yatkınlık ve saygıları olmuştur.*” (Koçak, 2012, s. 126). Türkler kahramanlık gösteren, yiğit, cesur, bahadır kişilere alp demişlerdir.

Bir alp iki özelliği taşımak zorundadır: hüner ve erdem. Hüner denen özelliğin altında baş kesmek, kan dökmek, ata binmek, kılıç kullanmak, ok atma becerisine sahip olmak, güreşmek, çeviklik, zekilik, özgüvenli olmaktır. Erdem olarak adlandırılan özelliğin altında ise mütevacızlık, dürüstlük, cömertlik, konuk severlik, cesaret, fedakârlık, kararlılık, toplum için çalışmak ve korkusuz olmaktır. “*Osmanlı İmparatorluğu devrinde yaşamış olan, Aşık Paşaya göre “Alp” olmanın dokuz şartı vardır: Cesaret, kol kuvveti, gayret (azim), iyi bir at, iyi bir kılıç, iyi bir yay, süngü, kaliteli bir zırh ve güvenilir bir arkadaş Alp olmak için gerekli şartlardır.*” (Koçak, 2012:128; Köprülü, 2006:374; İnalçık, 2009, 29). “Cesur insan sıkı düğümler çözer. Bu cihana hâkim olmak için, bin türlü fazilet gerek; yaban eşeğini alt etmek için, arslan olmak gerek. Alp hükümdar kılıç çalar ve düşmanın boynunu keser; memleketi ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur.” (Koçak, 2012:128; Yusuf Has Hâcîp, 2003: 31)

“*Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sufra çekmez. Oğul babanın yetiridir, iki gözünün biridir. Devletli oğul kopsa ocağının közidir.*” (Gökyay, 2004:1). “*Ata adını yorıtmayan hoyrad oğul ata bilinden ininçe inmeşe yiğ, ana rahmine düşünce toğmasa yiğ. Ata adın yorıdanda devletlü oğul yiğ.*” (Ergin, 2004:74). Kahramanlık sadece koruma amaçlı değil, oğulun kendini babaya ispat etmesi açısından da gereklidir. Hikâyelerin genelinde kendini kanıtlamaya çalışan bir bey oğlu vardır ve bu bey oğlunun yatağı kahramanlık hikâyesinin ana konusu olmuştur. Türklerde doğan çocuğa kahramanlık yapana kadar isim verilmez. Ne zaman bu çocuk büyür ve bir kahramanlık yapar, ona yaptığı kahramanlığa göre isim verilir. Dede Korkut’un ilk hikâyesinde boğayla güreşip boğayı yıkan Dirse Han’ın oğluna Dede Korkut gelip Boğaç ismini verir.

Bu çalışmada hikâyelerdeki ana karakter olan bey oğullarının alplik özellikleri erdem ve hüner olarak Türk tipi alp kimliği altında incelenecektir. Buna göre her alpin farklı özellikte olsa da erdemli ve hünerli olması gerektiğini bir çatı altında toplanıldığını kanıtlayan bir çalışma olacaktır.

Karakterlerin alplik özellikleri Ergin'in "*Dede Korkut Kitabı*" adlı eserindeki hikâyelere göre incelenmiş ve karakter analizleri bir tablo haline getirilip okuyucuya açıklanmıştır.¹

BOĞAÇ HAN

Boğaç Han Dede Korkut Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesi başkahramanıdır. Boğaç Han, Oğuz Beylerinden Dirse Han'ın tek oğlu hatta tek çocuğudur. Hikâyede Boğaç Han'ın da alp olma süreci boğadan korkmayıp onunla güreşmesi ile başlıyor. Hem kol gücü hem de zekâsı ile boğayı alt eden Boğaç Han bu olay ile adını almıştır. Savaşçılık yeteneğini ve cesaretini bu olayda gösteren Boğaç Han'a Dede Korkut tarafından babasının beyliği ve tahtı verilmiştir. Dede Korkut tarafından Boğaç Han'a ad, beylik ve taht verme olayı hikâyede şöyle anlatılır: ²

Dede Korkut der:

"Hey Dirse Han beylik ver bu oğlana

Taht ver erdemlidir.

Boynu uzun büyük cins at ver bu oğlana,

Biner olsun hünerlidir.

Ağıllardın on bin koyun ver bu oğlana,

Etlik olsun hünerlidir.

Develerden kızıl deve ver bu oğlana,

Yük taşıyıcı olsun hünerlidir.

Altın başlı otağ ver bu oğlana,

Gölge olsun erdemlidir.

Omuzu kuşlu cübbe elbise ver bu oğlana,

Giyer olsun hünerlidir.

Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir,

Bir boğa öldürmüş senin oğlun, adı Boğaç olsun,

Adını ben verdim yaşını Allah versin"

Boğaç Han, bey olduktan sonra babasının kırk yiğidini anmayınca onlar da Boğaç Han'a namertlik etmiştir. Kırk namerdin kışkırtmaları sonucu kendisini vuran babasını iyileştikten sonra o kırk namerdin elinden kurtarmıştır.

Araştırmada, Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesi bütünüyle değerlendirilerek Boğaç Han'ın beylik ve alplik özelliklerini sergilediği olaylar ve durumlar tespit edilmiştir.

¹ Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul , 2017, s.21-238

² Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.844

BOĞAÇ HAN		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Boğaç Han'ın Bayındır Han'ın boğası ile karşılaşması. "Üç oğlan kaçtı. Dirse Han'ın oğlancığı kaçmadı.	25	CESARET
Boğaç Han'ın Bayındır Han'ın boğasını yenmesi. "Bir dama direk vururlar, o dama destek olur, ben bunun altına niye destek oluyorum, duruyorum". Oğlan boğanın alnından yumruğunu giderdi, yolundan savuldu. Boğa ayaküstünde duramadı, düştü tepesinin üstüne yıkıldı.	25	ZEKÂ, STRATEJİ
Boğaç Han'ın annesiyle konuşması. "Beri gel ak sütünü emdiğim kadının ana,/ Ak bürçekli izzetli canım ana,/Akanlardan sularına beddua etme./Kazılık Dağının günahı yoktur./Bitenlerden otlarına beddua etme./Kazılık Dağının suçu yoktur./ Koşan geyiklerine beddua etme,/ Kazılık Dağının günahı yoktur./Arslan ile kaplanına beddua etme,/ Kazılık Dağının suçu yoktur./Beddua edersen babama et,/Bu suç, bu günah, babamındır."	32	ADALET
Boğaç Han'ın yarasının iyileşmesi. "Ana ağlama, bana bu yaradan ölüm yoktur korkma, boz atlı hızır bana geldi, üç kerre yaramı sıvazladı; 'bu yaradan sana ölüm yoktur, dağ çiçeği, ananın sütü sana merhemdir' dedi."	32	OLAĞANÜSTÜLÜK
Boğaç Han'ın yarasının iyileşmesi. At ayağı çabuk ozan dili çevik olur. Hanım, oğlanın kırk günde yarası iyileşti, sapa sağlam oldu.	32	OLAĞANÜSTÜLÜK
Boğaç Han'ın babasını kurtarmaya hazırlanması. "Oğlan anasının sözünü kırmadı. Boğaç Bey yerinden kalktı, karaçelik öz kılıcını beline kuşandı, ak kirişli sert yayını eline aldı, altın mızrağını koluna aldı, büyük cins atını tutturdu sıçrayıp bindi, kırk yiğidini beraberine aldı, babasının ardınca koşturup gitti."	33	SAYGI SAVAŞÇILIK
Boğaç Han'ın babasını kurtarması. Kırk yiğidine tülbent salladı, el eyledi. Kırk yiğit büyük cins atını oynattı, oğlanın etrafına toplandı. Oğlan kırk yiğidini beraberine aldı, at tepti, cenk ve savaş etti. Kiminin boynunu vurdu, kimini esir eyledi. Babasını kurtardı, çekildi geri göndü. Dirse Han burada oğlancığının sağ olduğunu bildi. Hanlar hanı Bayındır oğlana beylik verdi, taht verdi.	35-36	LİDERLİK SAVAŞÇILIK MERHAMET

Bu özelliklerine bakarsak Boğaç Han merhamet, cesaret gibi erdemlere sahip aynı zamanda güreş tutmak, kılıç kullanmak, ok germek ve zekâ gibi de hünerlere sahiptir. Böylesine erdemli ve hünerli olması onu tam bir alp karakter yapmıştır.

URUZ

Uruz, Oğuz Beylerinden Salur Kazan'ın tek oğludur. Dede Korkut hikâyelerinde Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destanın yardımcı karakteri olup; Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanda ise ana karakterdir.

Uruz, Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destanda annesi ile beraber kâfirlerin eline esir düşer. Kâfir Uruz'un annesi Burla Hatun'un namusuna el uzatmak ister ancak onu diğerlerinden ayırt edemez. Bunun üzerine Burla Hatun'un kimliğini öğrenmek için oğlu Uruz'u kesip kara kavurma yapmakla hatta bu eti kırk ince belli kıza ve Burla Hatun'a yedirtmekle tehdit ederler. Durum böyle olunca, Uruz da anasının namusuna el sürdürtmemek için canını feda edeceğini söyler ve onlar bir yerse anasını iki yemesi konusunda uyarır.

Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanda ise kendisinin hüner göstermemesinden dolayı şikâyet eden babasına hüner göstermek için kâfirlere karşı kırk yiğidi ile girdiği mücadele anlatılır.

Araştırmada, her iki hikâye bütünüyle değerlendirilerek Uruz'un beylik ve alplik özelliklerini sergilediği olaylar ve durumlar tespit edilmiştir.

URUZ		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
SALUR KAZAN'IN EVİNİN YAĞMALANDIĞI DESTANI		
Uruz'un kendisini feda etmek istemesi <i>"Ağzın kurusun ana, dilin çürüsün ana, ana hakkı Tanrı hakkı olmamış olsaydı kalkarak yerimden doğrulaydım, yakan ile boğazından tutaydım. Kaba ökçem altına ataydım, ak yüzünü kara yere tepeydim ağzın ile burnundan kan fışkırtaydım, can tatlılığını sana göstereydim, bu nasıl sözdür, sakın kadın ana benim üzerime gelmeyesin, benim için ağlamayasın, bırak beni kadın ana çengele vursunlar, bırak etimden çeksinler kara kavurma etsinler kırk bey kızının önüne iletsinler, onlar bir yediğinde sen iki ye, seni kafirler bilmesinler duymasınlar, taki pis dinli kafirin döşeğine varmayasın, kadehini sunmayasın, babam Kazan'ın namusunu lekelemeyesin, sakın."</i>	51	ZEKÂ FEDAKÂRLIK NAMUS
KAZAN BEY OĞLU URUZ BEY'İN ESİR OLDUĞU DESTANI		
Uruz'un kendini kanıtlamaya çalışması <i>"Uruz der: 'Beri gel ağam Kazan/Kalkıp da yerimden/Büyük cins atımı saklardım bugün için/Günü geldi/Ak meydana koşturayım senin için/Alaca ejder mızrağımı saklardım bugün için/Günü geldi/Kaba karın geniş göğüste oynatayım senin için/Kara çelik öz kılıcımı saklardım bugün için/Günü geldi/Pis dinli kafir başını kestireyim senin için/Yapısı pek demir elbisemi saklardım bugün için/ Günü geldi/Yen yakalar diktireyim senin için/Başımdan sağlam miğferler saklardım bugün için/Günü geldi/Kaba topuz atlında deldireyim senin için/Kırk yiğidimi saklardım bugün için/Günü geldi/Kafir başını kestireyim senin için/Aslan adımı saklardım bugün için/Günü geldi/Yaka tutup kafir ile uğraşayım senin için/Ağz dilden birkaç kelime haber sana/ Kara başım kurban olsun ağam sana' dedi."</i>	104-105	FEDAKÂRLIK CESARET YİĞİTLİK
Uruz'un kendini kanıtlamaya çalışması <i>"Uruz burada söylemiş,görelim hanım ne söylemiş... Der: 'A bey baba iştiriyorum/Amma Arafatta erkeke kuzu kurban için/Baba oğul kazanır ad için/Oğul da kılıç kuşanır baba gayreti için/Benim de başım kurban olsun senin için' dedi."</i>	106	FEDAKÂRLIK TÖRE
Uruz'un kahramanlık etmesi <i>"...Çekilerek baba geri dön/Altın otağına sürüp var/İhtiyarcık olmuş anama ümit ol/Kara gözlü kız kardeşimi ağlatma/İhtiyarcık olmuş anamı sızlatma/Oğul için baba ölmek ayıp olur/Yaradan hakkı için baba..."</i>	114	CESARET
Uruz'un babasını korumaya çalışması <i>"Oğlan bir daha söylemiş, görelim hanım ne söylemiş: 'Karşı yatan kara dağlar esen olsa el yaylar/Kara kanlı sular esen olsa coşup taşar/Kara koç atlar esen olsa tay doğurur/Develerde kızıl deve olsa yavru verir/Ağıllarda akça koyun esen olsa kuzu verir/Bey erenler esen olsa oğlu doğar/Sen esen ol anam esen olsun/Benden daha iyi Kadir size oğul versin/Ak sütünü anam bana helal eylesin/Savaşma çekilip dön baba geri' dedi."</i>	115-116	SAVAŞÇILIK KORUYUCULUK

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destanda Uruz'un namus, fedakârlık gibi erdemlere sahip olduğunu görüyoruz. Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanda tecrübesizliğinden ötürü girdiği mücadelede yenilen Uruz, kılıç kullanmak, at binmek ve kendine güven gibi hünere sahiptir; cesaretli olmak korkusuz olmak gibi de erdemlere sahiptir. Bu bakımdan Uruz Bey hem erdemli hem de hünere bir karakterdir. Böylece Uruz Bey tam bir Türk Tipi Alp diyebiliriz.

BAMSI BEYREK

Beyrek, İç Oğuz Beyleri'nden Kam Püre'nin tek oğludur. Bamsı Beyrek, Dede Korkut'ta iki farklı hikâyede ana karakterdir: Pay Püre Oğlu Bamsı Beyrek ve İç Oğuz'un Dış Oğuz'a Asi Olduğu Destan.³

Pay Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda Beyrek ava çıktığında kendisi için hediye getiren bezirgânları kurtarması ve istediği malları minnetsiz almak için obada alması onun aslında ne kadar alçakgönüllü bir birey olduğunu gösterir. Kâfirler tarafından esir alındıktan sonra kaleden kaçmasına yardım eden kafir kızını helallığa almaya söz verir. Obaya gelirken kılık değiştirir, bunu kim dost kim düşman anlamak için yapar. Bu da onun ne kadar stratejik düşündüğünü ve ne kadar zeki olduğunu gösterir. Yalancı Oğlu Yaltacuk ile girdiği düelloları kazanması, yay gerip ok atması da onun savaşçı kişiliğini gösterir.

Bamsı Beyrek, İç Oğuz'un Dış Oğuz'a Asi Olduğu Destan'da ise Kazan Bey'e olan bağlılığını göstermiştir. Kazan Bey'in yolundan dönmemiş, ona ihanet etmemiştir. Bu bakımdan Beyrek alçakgönüllülük, cesaret gibi erdemlere sahipken; ok germek, çevik olmak, güreş tutmak ve zeki olmak gibi de hünere sahiptir. Hem erdemli hem de hünerli olması onu tam bir Türk Tipi Alp yapmıştır.

KAM PÜRE OĞLU BAMSI BEYREK DESTANINI BEYAN EDER HANIM HEY!

BAMSI BEYREK		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Beyrek'in bezirgânlara yardım etmesi “Bu defa oğlan şarap içerkne içmez oldu, altın kadehi elinden yere çaldı, der: ‘Ne diyorsam yetiştirin, giyimim ile benim koç atımı getirin hey, beni seven yiğitler binsinler.’”	65	SAVAŞÇILIK YARDIMSEVERLİK
Beyrek'in bezirganların malından almaması “Burda minnetle almaktansa, orda babamın yanında minnetsiz almak daha iyidir.”	66	MÜTEVAZILIK
Beyrek'in söz vermesi “ ‘Kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi sivrulayım, sağlık ile varacak olursam Oğuz'a gelip seni helallığa almazsam.’ dedi.”	82	SADAKAT
Beyrek'in Yaltacuk ile düello etmesi “Böyle diyince Beyrek yayı aldı çekti, kabzasından yay iki parça oldu. Kaldırıp önüne bıraktı, ‘Çıplak yerde çayır kuşu vurmak için iyi’ dedi.”	89	SAVAŞÇILIK

İÇ OĞUZ'A DIŞ OĞUZ'UN ASİ OLUP BEYREĞİN ÖLDÜĞÜ DESTAN

Beyrek'in Kazan'a bağlılığı “Ben kazanın nimetini çok yemişim/Bilmez isem gözüme dursun/Kara koçta cinsa atına çok binmişim/Binmez isem bana tabut olsun/Güzel kaftanlarını çok giymişim/Bilmez isem kefenim olsun/Güzel kaftanlarını çok giymişim/Bilmez isem kefenim olsun/Alaca büyük otağına çok girmişim/Bilmez isem bana zindan olsun/Ben Kazandan dönmem belli bil.”	234	KARARLILIK DÜRÜSTLÜK SADAKAT
Beyrek'in Kazan'dan dönmemesi “Beyrek der: ‘Vallah ben Kazan uğruna başımı koymuşum, Kazan'dan dönmem, ister yüz parça eyle’ dedi.”	234	KARARLILIK SADAKAT

³ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.842

DELİ DUMRUL

Deli Dumrul, Duha Koca'nın oğludur. Adına deli derler çünkü o kurumuş bir çayın üzerine köprü yapmış ve köprüden geçenlerden haraç kesmiştir.⁴ Dumrul gözü kara ve cesur bir kişidir. Kendine güveni tamdır. O bölgede yaşayan insanlar Dumrul'dan korkmaktadır. Dumrul'un kuvveti yayılmıştır. Atalarımız *"Atın iyisine doru, yiğidin iyisine deli derler."* derken bunu kastetmişlerdir. Dumrul öylesine özgüvenli ve kara gözlüdür ki Azrail'e meydan okur. Allah'ta, Azrail'e Dumrul'un canını almasını söyler. Azrail, Dumrul çok pişman olunca başka bir can bulması ve onun alınması karşılığında onun canını almayacaktır. Bunu duyan Dumrul babasına gider ve babasından canını vermesini ister, babasından ret alınca anasına gider ve anasından da ret alır. Türk geleneğine bakılacak olursa, tersine Dumrul'un ana babası için can vermesi gerekir. Dumrul burada gerçek kişiliğini gösterir. Dumrul bencil bir insandır ve aile kavramını tam zihninde oturtamamıştır. Dumrul kuvvetli, çevik, özgüvenli olması bakımından hünerlidir. Korkusuz ve cesur olması ise onun erdemleri arasındadır. Bencil olması onun erdemliliğini azaltır. Dumrul erdemli ve hünerlidir bundan ötürü Türk Tipi Alp olmuştur.

DUHA KOCA OĞLU DELİ DUMRUL DESTANINI BEYAN EDER HANIM HEY!

DELİ DUMRUL		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Deli Dumrul'un kendi hakkında konuşması <i>" 'Benden deli, benden güçlü er var mıdır ki çıksın benimle savaşsın, benim erliğim, bahadır- ğım, kahramanlığım, yiğitliğim Rum'a, Şam'a gitsin, ün alsın. ' "</i>	125	ÖZGÜVEN CESARET SAVAŞÇILIK
Dumrul'un Azrail'e meydan okuması <i>"'Bre Azrail dediğiniz ne kişidir ki adamın canını alıyor, ya kadir Allah, birliğin varlığın hakkı için Azrail'i benim gözüme göster, savaşayım, çekişeyim, mücadele edeyim, güzel yiğidin canını kurtarayım, bir daha güzel yiğidin canını almasın. ' dedi."</i>	126	CESARET SAVAŞÇILIK
Dumrul'un canını vermek istemeyip ana ve babasına sorması <i>"'Ben nasıl can bulayım, yalnız, bir ihtiyar babam, bir ihtiyar anam var, gel gidelim, ikisinden biri belki canını verir al, benim canımı bırak. ' dedi."</i>	130	BENCİLLİK
Dumrul'un canını vermek istemeyip babasına sorması <i>"Ak sakallı aziz, izzetli, canım baba/Biliyor musun neler oldu?/Küfür söz söyledim/Hak Teala'ya hoş gelmedi/Gök üzerinde al kanatlı Azrail'e emreyledi/Uçup geldi/Benim akça göğsümü bastırıp kondu/Hırıldatıp canımı alır oldu/Baba senden can dilerim verir misin?/Yoksa oğul Deli Dumrul diye ağlar mısın?"</i>	130	BENCİLLİK
Dumrul'un canını vermek istemeyip anasına sorması <i>"Ana biliyor musun neler oldu?/Gökyüzünden al kanatlı Azrail uçup geldi/Benim akça göğsümü bastırıp kondu/Hırıldatıp tatlı canımı alır oldu/Babamdan can diledim ana vermede/Senden can dilerim ana/Canını bana verir misin?/Yoksa oğul Deli Dumrul diye ağlar mısın?/Acı tırnak ak yüzüne çalar mısın?/Kargı gibi kara saçını yolar mısın ana?"</i>	131	BENCİLLİK

KAN TURALI

Kan Turalı, Kanglı Koca'nın oğludur. Oğuz içinde peçeyle gezen dört yiğitten biridir.⁵ Onun destandaki sıkıntısı kendine uygun eş bulmaktır. Hiçbir yerde böyle bir kız bulamaz. En sonunda Selcen Hatun'u bulur. Lakin Selcen Hatun'u kendine eş olarak alabilmesi için kimsenin yenemediği boğayı, aslanı ve deveyi yenmelidir. Çetin mücadeleler sonucu bu hayvanları yenmeyi başarır ve Selcen Hatun'u kendine eş olarak alır. Burada Kan Turalı'nın kararlılığını, azmini açıkça görebiliriz. Kimsenin yenemediği hayvanları yenmesi de onun güreşçiliğin, savaşçılığını ve cesaretini gösterir. Eve dönüş yolunda kendilerine saldıran Selcen Hatun'un babasının ordusuna karşı savaşırken

⁴ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.850

⁵ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.855

kendine yardım eden Selcen Hatun’u öldürmek istediğini söyler. Yalnız bu sözünü Selcen Hatun’un kendine olan sadakatini denemek için yapar. Kararlılık, cesaret gibi erdemlere; güreşçilik, savaşçılık gibi hünerelere sahiptir. Hem hünerli hem de erdemli olduğundan dolayı Kan Turalı tam anlamıyla Türk Tipi Alptir.

KANGLI KOCA OĞLU KAN TURALI DESTANINI BEYAN EDER HANIM HEY!

KAN TURALI		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Kan Turalı’nın hüner göstermek istemesi <i>“KanTuralı der: ‘Baba yelesi kara cins atıma eyer vurayım, kanlı kafir eline akan edeyim, baş keseyim, kan dökeyim, kafire kan kusturayım, kul hizmetçi getireyim, hüner göstereyim.’”</i>	141	SAVAŞÇILIK
Kan Turalı’nın yiğitlik hakkında düşüncesi <i>“Kan Turalı der: ‘Ne söylüyorsun ne diyorsun canım baba/Bu kadar işten korkan yiğit mi olur?’”</i>	142	CESARET
Kan Turalı’nın savaşması <i>“Koşucu atını koşturup Kan Turalı gürzünü yere atıyor; inip yere düşmeden kavırıyor, tutuyor.”</i>	143	SAVAŞÇILIK
Kan Turalı’nın boğayı yenmesi <i>“Kan Turalı adı güzel Muhammed’e salavat getirdi, boğanın alnına öyle bir yumruk vurdu ki boğayı kıcı üzerine çökertti.”</i>	146	SAVAŞÇILIK ZEKÂ
Kan Turalı’nın aslanı yenmesi <i>“Kan Turalı adı güzel Muhammed’e salavat getirdi, aslanın alnını gözetip öyle bir yumruk vurdu ki, yumruk çenesine dokundu ufattı.”</i>	147-148	SAVAŞÇILIK ZEKÂ
Kan Turalı’nın deveyi yenmesi <i>““Kan Turalı adı güzel Muhammed’e salavat getirdi, deveye bir tekme vurdu. Deve bağırdı. Bir daha vurdu, deve ayağı üzerinde duramadı yıkıldı. Basıp iki yerden boğazladı. Arkasından iki kayış çıkardı, Tekür’ün önüne bıraktı.”</i>	150	SAVAŞÇILIK ZEKÂ

YİGENEK

İç Oğuz Beylerinden olan Yegenek, Dış Oğuz Beylerinden Emen Bey’in yeğenidir.⁶ Yigenek, Kazılık Koca’nın oğludur ama o hikâyede kendini Bayındır Han’ın oğlu olarak bilmektedir. Babasının Kazılık Koca olduğunu ve onun da kâfir elinde esir düştüğünü öğrenince kılıcını kuşanır ve atına biner. Herkes kâfirin çok güçlü olduğunu, yolundan geri dönmesi gerektiğini söyler ama o bunları dinlemez ve babasını kurtarmak için yola koyulur. Buradan onun savaşçı kişiliğini, kararlılığını, gözü karalığını görebiliriz. Yigenek’in babasını kurtarma yolunda anlamlı bir rüya görmesi de onun olağanüstülüğünü göstermektedir. Yigenek kararlılık, cesaret, korkusuzluk, gözü karalık gibi erdemlere sahipken; kılıç kullanma, savaşçılık becerisi gibî hünerelere sahiptir. Yigenek hem erdemli hem de hünerli olmasından dolayı Türk Tipi Alptir.

⁶ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.875

KAZILIK KOCA OĞLU YİGENEK DESTANINI BEYAN EDER HANIM HEY!

YİGENEK		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Yigenek'in babasını kurtarmak istemesi “‘Bana asker ver; beni babamın esir olduğu kaleye gönder.’ dedi.”	162	SAVAŞÇILIK AİLE SEVGİSİ
Yigenek'in rüya görmesi “Meğer o gece Yigenek rüya gördü. Rüyasını arkadaşlarına söyledi, görelim hanım ne söyledi.”	163	OLAĞANÜSTÜLÜK
Yigenek'in babasını kurtarması “Hemen at sürdü. Yel gibi yetiştii, tutkal gibi yapıştı. Kâfirin omuzuna bir kılıç vurdu. Giyimini kuşamını doğradı, altı parmak derinliğinde yara açtı. Kara kanı fişkardı, kara kalçası, çizmesi dolu kan oldu. Kara başı bunaldı darda kaldı. Hemen döndü kaleye kaçtı. Yigenek ardından yetiştii. Kale kapısına girmişken kara çelik özkılıcı ile ensesine öyle çaldı ki başı top gibi yere düştü.”	166	KILIÇ KULLANMA
Yigenek ile babasının cömertlik etmesi “Kuşun alaca kanını, kumaşın arısını, kızın güzelini, dokuz katlı işlenmiş süslü elbise; cübbe Bayındır Han’a hisse çıkardılar. Geri kalanını gazilere bağışladılar.	167	PAYLAŞIMCILIK

BASAT

Basat, Dış Oğuz beylerinden Aruz Koca'nın oğludur. Hikâyede babasının küçükken aldığı Tepegöz'ün civardaki insanlara saldırması ve onların çocuklarını yemesi üzerine Tepegöz'e savaş açar.⁷ Tepegöz'ün her hamlesini başarıyla savuran Basat sonunda Tepegöz'ün gözünü kör eder. Tepegöz'ü kör etmesi zekiliğini, zorluklar karşısında yılmaması kararlılığını, en başta Tepegöz'e meydan okuması da korkusuzluğunu gösterir. Basat'ın kümbetten çıkması da onun olağanüstülüğüdür. Cesaret, korkusuzluk, kararlılık gibi erdemlere sahip olan Basat aynı zamanda zekâ, kılıç kullanmak gibi hünernlere de sahiptir. Hem erdemli hem de hünernli olan Basat Türk Tipi Alptir.

BASAT'IN TEPEGÖZÜ ÖLDÜRDÜĞÜ DESTANI BEYAN EDER HANIM HEY!

BASAT		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Basat'ın Tepegözle buluşmak istemesi “Basat der: ‘Beyler kardeş uğruna Tepegözle buluşacağım, ne buyurursunuz? Dedi.’”	176	İNTİKAM KARDEŞ SEVGİSİ
Basat'ın kümbetten çıkması “Basat'ın diline bu geldi ki: ‘LA ilahe illallah Muhammedün Resulullah’ dedi. Hemen o anda kümbet yarıldı, yedi yerden kapı açıldı. Birinden dışarı çıktı.	179	OLAĞANÜSTÜLÜK
”Bre kavat, ak sakallı babamı ağlatmışsın/İhtiyarcık ak bürçekli anamı sızlatmışsın /Kardeşim kayan'ı öldürmüşsün /Akça yüzlü yengemi dul eylemişsin /Ela gözlü bebekleri öksüz koymuşsun /Bırakır mıyım seni /Kara çelik öz kılıcımı çekmeyince /Tepeli börklü başını kesmeyince /Alcakanını yeryüzüne dökmeyince /Kardeşim kayan'ın kanını almayınca bırakmam’ dedi.”	180-181	GÖZÜ KARA İNTİKAM KARDEŞ SEVGİSİ
Basat'ın Tepegözü öldürmesi “Basat kızıp yerinden kalkıverdi. Erkek deve gibi Tepegöz'ü dizi üzerine çökeltti. Tepegöz'ün kendi kılıcı ile boynunu vurdu. Deldi, yay kırığını taktı. Sürüye sürüye mağara kapısına geldi.”	182	KILIÇ KUŞANMA SAVAŞÇILIK ZEKÂ

⁷ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.835

EMREN

Emren, Oğuz Beyleri'nden Begil Bey'in oğludur. Babası yaralıyken onun savaşmasına izin vermez. Tecrübesizliğine ve toyluğuna rağmen kendine güvenir ve büyük bir cesaret göstererek düşmana karşı kendisi savaşmak ister. Emren savaş sırasında düşmana yenilecekken Allah'tan yardım ister ve bu istek üzerine Allah, Cebrail'e Emren'e kırk er gücünde güç vermesini söyler. Cebrail'in Emren'e güç vermesi üzerine Emren düşmanı yener. Emren'in kendine güvenmesi ve savaşçı bir karaktere sahip olması onun hüneleridir. Korkusuz ve cesur olması da onun erdemleridir. Hem erdemli hem de hünere sahip olduğundan Emre Türk Tipi Alptir.

BEGİL OĞLU EMRE'NİN DESTANI

EMREN		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Emre'nin babası için savaşmak istemesi <i>"Baba ne söylüyorsun ne diyorsun/Bağrım ile yüreğimi ne dağlıyorsun/Kalkıp yerimden doğrulmam yok/Yelesı kara cınsa atıma binmem yok/Arku beli ala dağı avlayarak aşmam yok/Ak alınılı bayındırın divanına varmam yok/Kazan kimdir benim onun elini öpmem yok/Altındaki aygırı bana ver/Kan terletip koşturayım senin için/Yapısı sağlam demir giyimini bana ver /Yen yakalar diktireyim senin için/Kara çelik öz kılıcını bana ver/Birdenbire başlar keseyim senin için/Kargı dalı mızrağını bana ver/Göğsünden er mızraklayayım senin için/Ak tüylü delici okunu bana ver/Erden ere geçireyim senin için /Ela gözlü üç yüz yiğidini bana ver arkadaşlığa/Muhammed dini yoluna savaşayım senin için 'dedi."</i>	191	KILIÇ KULLANMA SAVAŞÇILIK MERTLİK AT BİNME
Allah'ın Emre'ye kuvvet vermesi <i>"Hak Teala Cebrail'e buyurdu ki: 'Ya Cebrail, var, şu kuluma kırk er kadar kuvvet verdim' dedi. Oğlan kafiri kaldırdı yere vurdu. Burnundan kan düdüğü gibi fişkırdı. Sıçrayıp şahin gibi kafirin boğazını eline aldı."</i>	195-196	OLAĞANÜSTÜLÜK

SEGREK

Segrek, Uşun Koca'nın iki oğlundan biridir. Uşun Koca Oğlu Segrek hikâyesinin başkahramanıdır. Ağabeyinin kâfir elinde esir olduğunu öğrenince abisini kurtarır.⁸ Bu olay şöyle gerçekleşir; Segrek yerinde durmaz ve kâfir eline gider. Tekür Segrek'e altmış asker gönderir ve Segrek hepsini yener bunun üstüne yüz asker daha sonra üstüne üç yüz asker gönderirler ve Segrek'de kâfirleri yener. Burada Segrek'in kılıç kullanma, at binme gibi özelliklere sahip olduğunu görürken olağanüstü olaylar yaşandığını da görmekteyiz. Sürekli üstüne asker gönderilmesine rağmen yılmayan Segrek kararlı ve korkusuz bir karaktere sahiptir. Bu bakımdan Segrek, kararlılık ve korkusuzluk gibi erdemlere; kan dökmek, baş kesmek, at binmek, kılıç kullanmak gibi de hünere sahiptir. Buradan anlıyoruz ki hem erdemli hem de hünere sahip olan Segrek Türk Tipi Alptir.

UŞUN KOCA OĞLU SEGREK DESTANIN BEYAN EDER HANIM HEY!

SEGREK		
ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
Segrek'in büyümesi <i>"Meğer hanım, Uşun Koca'nın küçük oğlu Segrek iyi, cesur, alp, deli yiğit oldu."</i>	200	CESARET
Segrek'in evlenmesi <i>"Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdiler."</i>	203	PAYLAŞIMCILIK

⁸ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2017, s.871

Segrek'in düşmanı yenmesi "Altmış silahlı adam seçtiler. Vardılar ansızın altmış demir giyimli kâfir, oğlanın üzerine geldiler. Giyim hıştırtısından, at kıpırdamasından... Meğer yiğit aygır binerdi. Hanım, at kulağı tetikte olur... Çekerek oğlanı uyandırdı. Oğlan gördü ki bir alay atlı geliyor. Sıçradı, adı güzel Muhammed'e salavat getirdi. Atına bindi, kara elbiseli kâfire kılıç vurdu, bastı kaleye tıktı. Yine uykusunu yenemeyip yerine varıp yattı, uyudu. Gene atının yularını bileğine geçirdi. Kâfirler, sağ olanları, kaçarak Tekür'e geldiler. Tekür: 'Tu yüz kerre: Altmış kişi bir oğlanı tutamadınız' dedi. Bu sefer yüz kâfir, oğlanın üzerine geldiler. Aygır yine oğlanı uyandırdı. Gördü, kâfirler sağ bağlamış geliyorlar. Oğlan kalktı, atına bindi. Adı güzel Muhammed'e salavat getirdi, kâfire kılıç çaldı, bastı kaleye tıktı. Atını döndürdü, gene konaklama yerine geldi. Uyksunu yenemedi, tekrar yattı uyudu. Atının yularını yine bileğine geçirdi. Bu sefer at, oğlanın bileğinden boşandı, kaçtı. Kâfirler yine Tekür'e geldiler. Tekür der: 'Bu sefer üç yüz varın' dedi."	206	SAVAŞÇILIK AT BİNME KAN DÖKME OLAĞANÜSTÜLÜK
Segrek ile Egrek'in düşmanı yenmesi "Kara elbiseli kâfire at sürdüler kılıç yürüttüler. Kâfiri bastılar öldürdüler, kaleye döktüler. Gelip yine o koruya girdiler kısırakları dışarı çıkardılar. Davul çalıp kısırakları önlerine kattılar. Dereşam suyunu at tepip geçtiler. Geceyi gündüze kattılar, Oğuz'un hudut boyuna yetiştiler."	210	SAVAŞÇILIK AT BİNME

SONUÇ

Dede Korkut Hikâyeleri, Türklerin töre, gelenek, yaşayışı ve zamanın siyasi durumu hakkında bilgi vermesi açısından önemli bilgiler içerir. Erkek çocukların kahramanlıkları Dede Korkut Hikâyeleri'nde Bey oğulları üzerinden anlatılır. Hikâyelerdeki bey oğulları Türk alp tipine göre karakter kazanmıştır. Yiğitlik yapmak, alplik menkıbesine ulaşmak bir erkeklik göstergesidir bu da ataerkil bir toplum olduğunun kanıtıdır. Böylece toplumun devamlılığı sağlanmıştır. Türk alp tipinde, alpin erdem ve hüner olarak iki genel özelliği olmaktadır. Her hikâyedeki farklı bey oğullarının kendine has alplik özellikleri yani erdem ve hünerleri verilmiştir. Türklükte oğulun görevi babasına yiğit bir evlat olmak, ailesinin namusunu korumak, töreye ve geleneğe bağlı kalıp yaşatmaktır.

Oğul babanın yetişenidir yani soyun devamı oğuldan devam edecektir. Dede Korkut'ta bahsi geçen bey oğulları ise daha önemlidir çünkü bey oğulları sadece soyun devamını sağlamayacak, beyliğin hatta o boyun devamını sağlayacaktır.

Dede Korkut'ta da çocuk sahibi olmanın önemi Dirse Han oğlu Boğaç Han Destanı'nda, savaşçı yiğit, alp bir oğula sahip olmanın önemi ise diğer hikâyelerde de görülmektedir.

Bey oğlunun kahramanlık göstermesi, gelecekte o beyliğin kahraman bir beyin emrinde olacağını göstermekte ve o bölgenin halkı ile babası bey oğlunun gelecekte iyi bir bey olacağına kanaat getirmektedir.

Sonuç olarak Türklerde alp olmak oğulun kendini kanıtlaması için çok önemlidir. Özellikle bu oğul bey oğlu olunca söz konusu beyliğin devamı ve soyun devamı olunca onların alplığı mühimdir. Her bey oğlunun erdemli ve hünerli olması gerekmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Bey oğulları ve onların alp olma sürecinde yaşadıkları olaylar ve yaptıkları mücadeleler etrafında Oğuz Töresi anlatılmaktadır.

Türklerin Orta Asya'dan kalan bir özelliği olan savaşçılık, bahadırılık diğer bir deyimle alplik, Dede Korkut Kitabı'nda bey oğullarının üzerinden anlatılmıştır. Türk'ün kahramanlık gösterdiği zamanları ne tür kahramanlıklar yapıldığı, nasıl alp olunduğu bey oğullarının hikâyeleri üzerinden anlatılmıştır. Aslında atlı-göçebe yaşam gibi bir kültüre sahip olan Türkler, bu kültürün sonucunda alpliklerini geliştirmiş ve kendilerini alpliğin iki şartı olan hüner ve erdem konusunda geliştirmişlerdir.

KAYNAKLAR

ERGİN, M. (2017). Dede Korkut Kitabı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

KARAKAŞ, Rezan (2012), Dede Korkut Hikâyelerindeki Bey Oğullarının Nitelikleri ve İşlevleri, 21(1), 155-168

BAŞAR, Lütfü Kerem (2012), Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşçı Eğitimi, 7(4), 1009-1017

YALÇINKAYA, Fatoş (2015), Geleneği Geleceğe Taşıyan Oğullar: Dede Korkut Kitabı'nda Baba-Oğul İlişkisi, 27(107), 60-71

ABDURREZZAK, Ali Osman (2015), Dede Korkut Kitabında Erkek Kahraman Statüsü, 10(3), 94-114

BARS, Mehmet Emin (2014), Alp Tipi Kavramı Çerçevesinde Manas, 7(17), 345-357

ELİUZ, Ülkü (2001), Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi, 63-84

DUYMAZ, Ali (1998), Dede Korkut Kitabı'nda Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme, 39-50

KOÇAK, Kürşat (2012), Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi, 125-135

DEDE KORKUT HİKÂYESLERİNDE ALP KADIN KAVRAMI: SELCEN HATUN, BURLA HATUN, BANU ÇİÇEK ÖRNEĞİNDE

Emine Temel *

ÖZET

Dede Korkut hikâyeleri -tam adıyla “Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan” - Türk edebiyatının mukaddes kaynaklarından biridir. 15. Yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen eser; Oğuz ilindeki Türk’lerin yaşamını anlayıp kavramamız açısından önemli bir yere sahiptir. Hem iyiyi hem kötüyü gözler önüne sunarak bizlere rol model oluşturur.

Dede Korkut hikâyelerinde karşımıza çıkan kadın karakterler de idealize edilmiş model özelliği teşkil eden tiplerdir. Dede Korkut hikâyelerindeki kadın karakterler, sahip oldukları hüner ve erdem özellikleriyle alp kadın tipi modelini yansıtır. Alp kadın; at binip ok atan, yeri geldiğinde düşmanla çarpışan cesur kişiliğiyle dikkat çeker. Aile kurumuna olan sadakati ve bağlılığı davranışlarını belirleyen en önemli etkidir. Mücadeleci ve hareketli yaşamları onların saygınlıklarına saygınlık katar.

Yaptığımız bu çalışmada Selcen Hatun, Burla Hatun ve Banu Çiçek’i alp kadın tipi kavramı etrafında inceledik. Sahip oldukları özelliklere bakarak hangi alp kadın tipini simgelediklerini ve Dede Korkut hikâyelerindeki kadın karakterler arasındaki yerlerini değerlendirdik. Bu değerlendirmeye uygun olarak bir tablo hazırlayıp bu üç alp kadının alpik özelliklerini tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut, alp kadın tipi, rol model, erdem, hüner*

ALP FEMALE TYPE IN DEDE KORKUT’S STORIES: IN EXAMPLES OF LADY SELCEN, LADY BURLA, BANU ÇİÇEK

ABSTRACT

Dede Korkut’s stories –as a real name Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan (*The Book of Dede Qorqut with Oghuz-Turkish Language*) - are one of the sacred sources for Turkish literature. It is assumed that this masterpiece has written in 15. century; it has important sides for us to understand the lifestyles of Turkish people who were living in Oghuz. It became the role model to us by exposing the both the good and the bad.

In addition, women who are idealized in Dede Korkut’s stories, have role model feature. Dede Korkut stories’ woman characters show Alp female type model by their dexterity and grace. If we need to clarify Alp female type model: these women are taking attention with riding a horse, archery and the courageous personality while fighting against the enemies. The most important factor to determines their behavior is the loyalty and commitment to their families. Their bustling and vibrant lives make them more respectable and honorable.

In our study, we analyzed Lady Selcen, Lady Burla and Banu Çiçek in alp female type features. We examined their features they have for understand the which alpine female type they were symbolized. We evaluated their positions in between Dede Korkut stories’ women characters. We schematized these three Alp female according to chart which is made properly to this critizes.

Keywords: *Dede Korkut, alp female type, role model, grace, dexterity*

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

GİRİŞ

Dede Korkut Türk edebiyatında; Türk kültürünü yansıtmaları ve bizlere asırlar öncesinden örnek teşkil etmesi bakımından eşsiz bir yere sahiptir. Türk insanının şerefi, namusu, ahlakî özellikleri, zevkleri, merakları, inançları, hünerleri, zayıf yönleri, mantığı, dünya görüşü, değerleri, gelenekleri, töresi vb. unsurların tam kadro karşımıza çıkaran Türk geleneğinin ilk ve en önemli halkasıdır. (Eliuz, 2001, s. 63) Sözlü ozan geleneğinin yazıya geçirilmiş hali olarak kabul edilen Dede Korkut Kitabı; Türk kültürünü aktarması, tarihimizi aydınlatması, Türk edebiyatına kaynaklık etmesi ve en önemlisi de ideal insan modeli oluşturması bakımından da büyük değerler taşımaktadır.

Dede Korkut Kitabı gibi toplum hafızasının gidebildiği en eski yer olan efsane ve destanlar sosyal ve kültürel pek çok unsurun yanında Türklerin kadına bakışını, rol model olarak kadın tipini gösterme açısından oldukça kıymetli bilgiler içerir. (Tellioğlu, 2016, s.213)

Destanlara bakıldığında kahramanların anneleri ve eşleri bazen ilahi ışıktan varlıklar olarak tasvir edilir. Bu semavi sembol, kadının kıymetli bir varlık olduğunun işareti olarak kabul edilir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Han'ın eşinin karanlık bastığında gökyüzünden inen, aydan ve güneşten parlak bir ışık içinden çıkan kimse olarak tasvir edilmesi, Göç Destanı'nda Hulin Dağı'ndaki bir ağaca inen mavi bir ışıktan Sungur, Kutur, Tükel, Ur ve Böğü Tigin'in doğması gibi örnekler bu duruma işaret eder. (Diğer taraftan Tanrı Ülgen'e yaratma ilhamını bir kadının vermesi de dikkat çekicidir. O yüzden bu ilhamın sahibi Gün Ana, kadınların temsilcisi olarak Tanrı katında erkeklerden daha yüksek bir konumdadır. Ayrıca ulusu koruduğuna inanılan ve kendisine ulus anası denilen Ana Maygıl isminde bir ruh olduğunu düşünürler. Bu örnekler toplumsal hafızada kadının konumlandırılmasıyla ilgili olarak oldukça kıymetlidir. Fizik ötesi simgelerle anılması kadınlara cinsel bir obje olarak değil sıra dışı bir varlık muamelesi yapıldığının göstergesidir. Aynı şekilde inanç dünyasında kadının Tanrı'ya daha yakın bir konumda tutulması onların hukukunun dinî kurallarla belirlendiği sonucunu ortaya çıkarır. (Tellioğlu, 2016, s.213)

Türklerin kendilerini anlattığı ilk Türkçe kaynak olan Orhun abideleri, kadının siyasi konumunu gösterir önemli bir örnektir aslında. Kültigin Abidesinde ikinci Göktürk Devleti'nin kuruluşu anlatılırken, "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak." diye yazmaktadır. Burada Tanrı'nın Türk milleti yok olmasın diye yarattığı kişiler arasında sadece kağanın değil, eşi İlbilge Hatun'un da adının zikredilmesi, yeniden varoluş sırasında hatunun da kağan kadar seçilmiş olduğunu gösterir. (Tellioğlu, 2016, s.219)

Kraliçe ya da imparatoriçe anlamına gelen hatun adının karşımıza çıkması ise ilk defa Göktürkler zamanında kayıtlara geçer. Türk tarihinde Hatunların naiblik yapması sık karşılaşılan bir durumdur. Hatunların yaptığı naiblikler sayesinde Türk devletleri pek çok karmaşık zamanları atlatabilmiştir. Onların sergilemiş olduğu bu üstün siyasetçi ve devlet görevlisi imajı pek çok Çin kaynağı tarafından da fark edilip dile getirilmiştir. Yine aynı şekilde Türk beylerinin sefere giderken kadın ve çocukların girilmesi güç, muhafazalı uzak vadilere çekilmesi sonucu oluşan hatun şehirleri; kadına verilen değer en önemli temsillerindendir. (Tellioğlu, 2016, s.216)

İdeal ve örnek insan tipi her toplum ve kültürün her dönemde araştırdığı, özelliklerini ve sınırlarını yeniden belirlemeye çalıştığı bir meseledir. Bu sebeple, her edebi eserde farklı karakterlerle karşılaşılır ve bunlardan çıkan yeni tip belirlemeleri yaparız. Her edebi eserde özellikleri yeniden belirlenen bu karakterlerin oluşturduğu tiplerden kendimize örnekler seçer veya çevremizdekilere bunları örnek olarak gösteririz. Bu karakterler arasından ideal tip olarak belirlenenlerin özellikleri çocuklara veya yeni nesillere örnek verilerek, onların idealleri ve değerleri toplumun tamamına yayılmaya çalışılır. (Ekici, 1999, s.123)

Türk kadını ise ona verilen değer ve tanınan bu haklar çerçevesinde kendisini; en yüksek sorumluluklar almaktan kaçınmayan cesur; yeri geldiğinde toplumun devamı, değerleri, namusu ve ailesi için savaşı; at binmek, ok atmak, kılıç kuşanmak başta olmak üzere pek çok hünere sahip; eşine ve ailesine sadık olup ailenin devamlılığını sağlayan kişiler olarak hayata kazandırmıştır. Hayat içerisinde bu aktifliğinin yanında güzelliği, zarafeti, asaleti, zekâsı ve cömertlik, konukseverlik, dürüstlük gibi pek çok erdemle Türk adına yaraşır bir duruş sergilemiştir. Tüm bu özellikleriyle savaşçı Türk toplumuna ayak uydurup alp kadın tipini oluşturmayı başarabilmiştir. Alp tipi eşlerinin yanında alp kadın tiplerinin ne kadar önemli olduğunu anlamak için alp tipini biraz daha açmak faydalı olacaktır.

Bilhassa Türk destanlarında tasvirine rastladığımız Asya stepleri, buradaki zorlu iklim koşulları, sık sık yinelenen savaşlar ve yıkılan-kurulan devletlerin getirdiği konar-göçer yaşam tarzı da kahramanlığı ve cesareti zorunlu kılmıştır. Bu doğa koşulları altında kendini güçlendirmek ve geliştirmek mecburiyetinde olan insanların neticesinde ise “alp tipi” meydana gelmiştir. Şahsiyetinin temelini “hareket” ve “dışa dönüklük” unsurlarının oluşturduğu alp tipi millî ve kutsal vatanseverlik ülküsünden ölüncüye dek vazgeçmez, savaşmaktan yılmaz, çekinmez ve kaçmaz. Karşısındaki düşman korkunç, kana susamış, kötü görünüşlü ve çok kuvvetlidir. Ancak alp, kendini o kadar cesaretli ve güçlü görür ki onu hiçbir düşman alt edemez. Alp, doğuştan güçlü ve yetenekli doğar. Her zaman atlıdır ve yanında yiğitleri vardır. Tüm bunlarla birlikte alp dürüst, cömert, erdemli, hünarlı, konuksever ve namusludur. (Akyüz 2010:172) Alp tipinde toplumunun çıkarları ve idealleri için varlığını feda etme duygusu mevcuttur ve bu yolda kendine güveni yüksek, cesur bir tavır sergiler.

Göçebe bir toplum hayatının zorunlu kıldığı bu kuvvetli insan tipine olan ihtiyaç hem erkekler hem de kadınlar için geçerli olmuştur. Mehmet Kaplan’a göre göçebe toplumunda erkeğin kadını, kadının erkeği kuvvet ve cesaret bakımından denemesi bunun için çok önemlidir. Bu yüzden kadın da tıpkı erkek gibi at biner, ok atar, kılıç kuşanır ve düşmanla çarpışır. Alp kadın tipi bu yönüyle toplumsal cinsiyet rollerinin kurgulanışı açısından da dikkat çekicidir. Toplumsal cinsiyet rollerini, en yalın haliyle, toplumsal yapının kadına ve erkeğe, cinsiyetleri üzerinden yüklediği anlamlar aracılığıyla her iki cinsin de yerine getirmesi beklenen davranış kalıpları olarak tanımlayabiliriz. (Koç, 2017, s.149).

Çiğdem Akyüz; Mukaddime Dergisi’nde yayımlanan ‘‘Manas Destanı’nda Alp Kadın Tipi’’ adlı makalesinde alp kadın tipini üçe ayırmıştır: aktör tipi, cinsiyet tipi, sembol tipi.

1. Aktör Tipi; Sosyal hayat içerisinde insanları yönlendiren çeşitli bireysel ya da toplumsal güçler bulunmaktadır. Bu güçlerin etkinliği genel olarak gücü taşıyanın kimliği ile özdeşleşir ve gündelik hayata yayılır. Etkinlik bir anlamda aktör olma, yönlendirme, biçimlendirme ve idealize etme güçlerini barındırır. Kendi dönemi içerisinde alp kadın tipinin aktör olma durumu çeşitli düzeylerde gerçekleşmektedir. Bu düzeyler savaşçı, mücadeleci, korkusuz ve vatansever özelliklerdir.

2. Cinsiyet Tipi; Cinsiyet tipi, kadın bedeni üzerinden kadın kimliğinin inşa edilmesi anlamında kullanılabilir. İdeal eş olma, erkek çocuk annesi olma, eşi ile birlikte sıkıntılara göğüs germe gibi özellikler alp kadın tipinin cinsiyet odaklı belirgin özelliklerindendir. Bir anlamda toplumsal cinsiyeti de temsil eden alp kadın tipi erkeğe ait sosyal rolü çoğu durumda üstlenmiş görünmektedir. Kadın kimliklerinden çok eş ya da anne kimlikleri toplum gözünde onları daha saygın bir statüye yükseltmektedir.

3. Sembol Tipi; Sembol, anlama ait göstergeler toplamıdır. Alp kadınının temsil gücü, esasında, taşıdığı simge ile örtüşür. Bu anlamda alp kadın bilgeliğin, saygınlığı, erdem ve hünerin sembolü konumunda görünmektedir. Alp kadın evinin huzurunu sağlamak ve muhafaza etmek durumundadır. Alp kadın, uyanık bilge kişiliği ile hikmetli sözler söylemeli, akıllıca planlar yaparak düşmanın

hilelerini bozmalıdır. Yeri geldiğinde elinde kılıç, at üstünde savaşan alp kadın, yeri geldiğinde akıllı, anlayışlı, sabırlı, öngörüsü ile erkeğe destek olmuş, karışık birçok meseleyi böylelikle çözmüştür. Kadın karakterler eşlerine nasihat akıl verirken, sabır tavsiye ederken sıklıkla karşımıza çıkmaktadırlar.

Prof.Dr. Metin Ekici ise “Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri” adlı çalışmasında, Dede Korkut’ta yer alan kadın karakterleri bütün özellikleriyle inceledikten sonra kadın tiplerini üçe ayırmıştır:

1. İdeal Eş ve Anne Tipi
2. İdeal Sevgili Tipi
3. Yardımcı Tipi

İdeal Eş ve Anne Tipi: Kocalarına akıl veren, aileni ayakta durması ve devamlılığı için kocalarından daha fazla mücadele eden tiplerdir. Bu tipler anne olarak çocuklarını koruyan, onların geleceğini düşünen, onların yaşamaları ve başarılı olmaları için çocuklarına kocaları kadar yardım eden karakterlerdir. Bu tipler soylu olmakla birlikte, sarayda veya çadırda oturup bekleyen tipler değildir. Aktiftirler. Türk aile yapısı içinde kadının önemini vurgulayan bu eş ve anne tipler kadının aile için kocası kadar önemli olduğunu vurgulayan dışa dönük tiplerdir. Bu bakımdan genel olarak bunları ‘Alp Tipi’ olarak adlandırabiliriz.

İdeal Sevgili Tipi: Bu tip, evlenen gençlerin kendilerinin bir aile bireyi, yeni bir aile olduklarını, artık anne ve babalarından tamamen bağımsız olmaları gerektiğini gösteren bir karakter ve sevgili tipidir. Hem cesaret ve güçleri, hem kendi kişiliklerini ortaya koymaları ve kendi kaderlerini tayin etmeleri bakımından örnektir. Kendileriyle evlenecek erkeklerin sadece güzelliklerine değil, aynı zamanda bilgi ve becerilerine de âşık olmalarını isteyen ve bu özellikleriyle mükemmel sevgili tipi ortaya koyan bu tipler soylu oldukları kadar sevdikleri erkeğe sadık ve onlarla aynı seviyede kişilerdir. Dışa dönük ve aktif olmaları onların da alp tipi kadın olduklarını, kadının da toplumda erkek kadar önemli ve seçici olabileceğini vurgulayan tiplerdir.

Yardımcı Tipler: Dede Korkut Kitabı’nda ana kahramanları tamamlayan yardımcı karakterler ve bunların oluşturduğu tiplerdir.

Esas araştırma konumuz olan Dede Korkut Kitabında ise mukaddime kısmında Dede Korkut sözlerinde kadınlarla ilgili bir bölüme rastlamaktayız. Bu bölümde Dede Korkut kadınları dört başlık altında inceleyerek sınıflandırmıştır.

Karılar dört dörtlüdür. Birisi solduran soptur. Birisi dolduran toptur. Birisi evin dayağıdır. Birisi ne kadar dersin bayağıdır.

Ozan, evin dayağı odur ki kırdan yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o onu yedirir içirir, ağırlar, azizler, gönderir. O Âyişe, Fâtıma soyundandır hanım. Onun bebekleri yetişsin. Ocağına bunun gibi kadın gelsin.

Geldik o ki **solduran soptur.** Sabahleyin yerinden kalkar, elini yüzünü yıkamadan dokuz bazlama ile bir külek yoğurt bekler, doyuncaya kadar tıka basa yer, elini böğrüne koyar, der:

‘Bu evi harap olası kocaya varalıdan beri daha karnım doymadı, yüzüm gülmedi, ayağım pabuç, yüzüm yaşmak görmedi der, ah nolaydı, bu öleydi, birine daha varaydım, umduğumdan daha uygun olaydı ‘ der. Onun gibisinin, hanım, bebekleri yetişmesin. Ocağına bunun gibi kadın gelsesin.

Geldik ki o **dolduran toptur**. Dürtüldükçe yerinden kalktı, elini yüzünü yıkamadan obanın o ucundan bu ucuna, bu ucundan o ucuna çırpıştırdı, dedikodu yaptı, kapı dinledi, öğleye kadar gezdi; öğleden sonra evine geldi, gördü ki hırsız köpek, büyük dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine, sığır damına dönmüş; komşularına seslenir ki : ‘ Kız Zeliha, Zübeyde, Ürüveyde, Çan Kız, Çan Paşa, Ayna Melek, Kutlu Melek, ölmeye yitmemeye gitmemiştim, yatacak yerim gene bu harap olası idi, nolaydı benim evime birazcık bakaydınız, komşu hakkı Tanrı hakkı’ diye söyler. Bunun gibisinin, hanım bebekleri yetişmesin. Ocağına bunun gibi kadın gelmesin. Geldik o ki ne kadar dersin bayağıdır. Uzak kırdan yabandan bir edepli misafir gelse, kocası evde olsa, ona dese ki: Kalk ekmek getir yiyelim, bu da yesin dese, pişmiş ekmeğin bekası olmaz, yemek gerektir; kadın der: ‘Neyleyeyim, bu yıkılacak evde un yok, elek yok, deve değirmeninden gelmedi’ der; ‘Ne gelirse benim kalçama gelsin ‘ diye elini arkasına vurur, yönünü öteye, kalçasını kocasına, sözünü kulağına koymaz. O, Nuh peygamberin eşiği asıllıdır. Ondan da sizi, hanım, Allah saklasın. Ocağınıza bunun gibi kadın gelmesin. ‘ (Ergin, Dede Korkut Kitabı, 2018, s16/17)

Dede Korkut anlatımlarında hem iyiyi hem de kötüyü model oluşturarak bize yol gösterirken; Dede Korkut destanlarında karşımıza çıkan kadın karakterler kötü örnek teşkil etmez. Dede Korkut’un ozan dilinden yaptığı sınıflandırmaya göre örneklememiz gerekirse Dede Korkut hikâyelerinde geçen kadın karakterler evin dayacağıdır. Bir istisna vermemiz gerekirse “*Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı*’ndaki Boğazca Fatma adlı karakter Bamsı Beyrek tarafından kırk oynaslı, ayıplı olarak nitelendirilir. Bu sözler karşısında Boğazca Fatma ayıbının kakıldığını söyleyerek yerine oturur ve Bamsı Beyrek’in bu nitelendirmelerini kabul eder”. Buradan da anlaşıldığı gibi Dede Korkut hem iyiyi hem de kötüyü temsil eden karakterler oluşturmuştur.

Yaptığımız bu çalışmada Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki her devir için rol model teşkil edebilecek alp kadın örneklerinden Selcen Hatun, Burla Hatun ve Banu Çiçek’i yukarıda açıkladığımız; Dede Korkut’ta geçen kadın türleri, Prof. Dr. Metin Ekici ve Yrd. Doç. Dr. Çiğdem Akyüz’ün yaptığı kadın tipleri incelemesine dayanarak sınıflandırdık. Sınıflandırmada bu incelemelerdeki alp kadın tipi özelliklerini ele aldık. Bu özellikleri erdem ve hüner olmak üzere ikiye ayırdık. Annelik içgüdü, vatanseverlik, saygınlık, anlayış, sabır, dürüstlük, cömertlik, konukseverlik, namus, kendine güven ve sadakat ve sevgiyi erdem çatısı altında topladık. Savaşçılık, mücadelecilik, korkusuzluk, bilgelik, cesaret, güçlü olma, hikmetli sözler söyleme, akıllı olma, yetenek, öngörü, at binme, ok atma, kılıç kuşanma, düşmanla çarpışma, savaşçılık, karar verme gücü, dışa dönüklük, hareketlilik ve planlı olmayı özelliklerini ise hüner çatısı altında topladık. Yaptığımız sınıflandırma kapsamında bu üç karakteri hikâyelerde geçen olayları esas alarak inceledik.

1. BANU ÇİÇEK (İdeal Sevgili, Sembol Tipi)

Bamsı Beyrek hikâyesinde baş yeri alan kadın. “*Han*” olarak sıfatlanan, demek ki Oğuz beylerinden Bay Bican Bey’in kızı. Bamsı Beyrek’in beşik kertme adaklısı ve sonra eşi. Yarışta kimse onun atını geçemez, okunu yaramaz, güreşte erkeklerle başa baştır. Daha erkek ayağa davranmadan kalkıp hazırlanması, eşi ata binmeden şahbaz atının beline binmesi, erkek daha karıma varmadan onun baş getirmesi gerek olan bir kız varsa o da budur. “Güzeller şahı” olarak nitelenen Banı Çiçek’in kargı gibi uzun kara saçları vardır ve kırmızı kaftan giyer. Bu, Alpler devrinin erkeğine her yönden, her bakımdan eş yiğit Türk kızının timsalidir. (Gökyay, 2006, s.881)

HİKÂYESİNİN ADI	ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
<i>Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı</i>	'Bre dadılar, bu kavat oğlu kavat bize erlik mi gösteriyor' dedi, "varıp bundan pay isteyin, görün ne der" dedi.	68	Korkusuz Kendine Güvenli
	Bre kızlar, bu yiğit ne yiğittir?	68	Saygınlık (Emrindeki kızlardan Banu Çiçek'in saygı duyulan bir kişilik olduğunu anlamaktayız.)
	Hey hey dadılar, babam bana ben seni yüzü örtülü Beyreğe vermişim derdi, olmaya ki bu ola bir çağırın haberleşeyim.	68	Bilgelik Öngörü
	O öyle insan değildir ki sana görünsün. Amma ben Banu Çiçek'in dadısıyım, gel şimdi seninle ava çıkalım, eğer senin atın benim atımı geçerse onun atını da geçersin, hem seninle ok atalım, beni geçersen onu da geçersin ve hem seninle güreşelim, beni yenersen onu da yenersin.	69	Namuslu Cesaret Yetenek At Binme Ok Atma Karar Verme Gücüne Sahip
	Bre yiğit, benim atımı kimsenin geçtiği yok, okumu kimsenin geride bıraktığı yok, şimdi gel seninle güreş turalım.	69	Yetenek Ok Atma At Binme
	Mademki böyle oldu, hemen şimdi ileri atılmak gerek bey oğlu.	70	Karar Verme Gücüne Sahip
	Gelini kah kah gülmez oldu, kızıl kına ak eline yakmaz oldu.	77	Sadakat Sevgi
	Banu Çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı, güz elması gibi al yanağını çekti yırttı.	77	Sadakat Namuslu
	Doyuncaya kadar yüzüne bakmadığım hanım Nereye gittin beni yalnız koyup canım yiğit Göz açıp da gördüğüm Gönül ile sevdiğim Bir yastıkta baş koyduğum Yolunda öldüğüm kurban olduğum	77/78	Sabır Sadakat Sevgi
	...,çekti yakasını yırttı, acı tırnak ak yüzüne aldı çaldı, güz elması gibi al yanağını yırttı.	79	Sadakat Sevgi
	Bre deli ozan ben ayıplı mıyım ki, bana ayıp koşuyorsun?	94	Namuslu
	Beyrek gideli bam bam tepe başına çıktığım çok Kargı gibi kara saçımı yolduğum çok Güz elması gibi al yanağımı yırttığım çok Vardı gelmez bey yiğidim han yiğidim Beyrek diye ağladığım çok	94/95	Sadakat Sabır Öngörü
	Böyle deyince, kız tanıdı bildi ki Beyrek'tir, cübbesi ile çuhası ile Beyreğin ayağına kapandı.	95	Sadakat Anlayış Karar Verme Gücüne Sahip

Tabloya bakarak Banu Çiçek'in sevgi, sadakat, namus, sabır gibi pek çok erdeme; aynı zamanda karar verme gücü, yetenek, at binme, ok atma gibi çeşitli hünernlere de sahip olduğunu görebiliriz. Sahip olduğu bu özelliklerden Banu Çiçek'in alp kadın tipi modellemesine uygun olduğunu söyleyebiliriz.

Banu Çiçek'in evleneceği kişiye kendi karar vermesi ve kendini Bamsı Beyrek'e tanıtmadan önce kendine layık olup olmadığını sınaması; karar verme gücüne sahip olduğunun göstergesidir. Bey kızı oluşu, emrinde bulunan kızlar ve kalabalık ortamlarda lafının dinlenmesi onun saygın kişiliğinin göstergesidir. Aile kurumuna ve sevdiğine olan sadakatini ise Bamsı Beyrek'i on altı yıl gibi uzun bir süre gözü yaşlı olarak beklemesinden anlamaktayız. Aynı zamanda bu bekleyiş onun sabrının da en önemli göstergesidir. Tüm bu özelliklerine bakarak Banu Çiçek'in sembol tipi alp kadın özelliklerini taşıdığını söyleyebiliriz.

Banu Çiçek'in Dede Korkut kitabındaki kadın karakterler arasında yerine baktığımızda ideal sevgili tiplemesinin kuvvetli örneklerinden olduğunu görürüz. Bamsı Beyrek babası Pay Püre Han'a istediği eşi şöyle anlatır: *"Baba bana bir kız aliver ki, ben yerimden kalkmadan, o kalkmalı, ben kara koç atıma binmeden o binmeli, ben hasmuma varmadan o bana baş getirmeli, böyle kız aliver baba bana."* Bu sözler üzerine babası Pay Püren Han ise: *"Oğul sen kız istemiyorsun,, kendine bir hempa istiyormuşsun, oğul galiba senin istediğin kız Pay Piçen Bey kızı Banu Çiçek'tir."* der. (Ergin,2017,s.70)

Gerçekten de Bamsı Beyrek gönlünü, bu çok yetenekli Oğuz kızı Banu Çiçek'e verecektir. Banu Çiçek; ok atma, at binme ve erkeklerle başa baş güreşebilecek düzeydeki gücüyle Bamsı Beyrek'in istediği sevgilinin vücut bulmuş hali gibidir.

Banu Çiçek'in ideal sevgili tipi kategorisine girmesini sağlayan tek şey onun Bamsı Beyrek'in aradığı özelliklerde bulunması değildir. Bamsı Beyrek'i sınavı, kendine eş (*kendinden üstün*) beceride olduğunu kanıtlamasını istemesi; kendi yeteneklerinin farkında olduğunun ve buna yaraşır bilgi, beceride bir eş istediğinin kanıtıdır. Han kızı Banu Çiçek sadakat, sabır, korkusuzluk gibi pek çok özelliğiyle de mükemmel sevgili tipini ortaya koyar. Toplumda erkek kadar önemli ve seçici bir alp kadını olduğunu ortaya koyar.

2.SELCEN HATUN(*İdeal Sevgili/Aktör Tipi/ Sembol Tipi*)

Yazıcıoğlu Ali'nin Târih-i Âl-i Selçuk'unda, Kanlı Koca oğlu Kan Turalı'nın alkışları arasında *"saru donlu Selcan kadını alan"* denilerek Selcan Hatun'a ve onun alınmasına ayrı bir önem verilmektedir. Giydiği elbisenin rengi dolayısıyla *"saru donlu"* diye adlandırılan Selcan Hatun *"kime baksa od(ateş) yakacak "* denli güzeldir. Onun Kan Turalı'nın dilinden dinlediğimiz övgüsü şudur:

Yalab yalab yalabıyan ince donlum
Yer üzerine basmayup yürüyen
Kar üzerine kan damlamış gibi kızıl yanaklum
Koşa badem sığmayan dar ağızlum
Kalemçiler çalduğu kara kaşlum
Kurumsu kırk tutam kara saçlum
Aslan uruğu, sultan kızı

Trabzon tekfurunun bu *"azim görklü, mahbub"* kızı, sağına soluna iki koş a yay çeker, attığı ok yere düşmez. Bu kızın üç canavar kalınlığı vardır: Kağan aslan, kara boğa ve kara buğra. Babası kızını bu üç canavarı kim basarsa ona verecektir. Bu kız yüzünden hayatlarını kaybeden otuz iki kâfir beyinin başı burca asılmıştır ve bunlardan hiçbirisi kara buğranın yüzünü görmemiştir, daha boğanın boynuzunda helak olmuşlardır.

Kan Turalı bu üç ejderhayı yenip Selcan Hatun'u alır; sonrasında Oğuz iline giderlerken yol üzerinde görklü bir yer görürler, inip yerler ve içerler. Kan Turalı yatar uyur. O uyurken de tekfurun pişman olarak kızı geri almak üzere gönderdiği altı yüz kâfir yetişir. Selcan Hatun bu ılgarın geleceğini hesapladığı için daha önceden zırhını giymiş, Kan Turalı'nın atının zırhını giydirmiş, süngüsünü eline alıp bir yüksek yere çıkmıştır. Yapılan savaşta bir ucundan düşmana girer, karımını basar, ama kaçanı kovalamaz, aman diyeni öldürmez. Yağının basıldığını sanarak kılıcının balçağı kan içinde, Kan Turalı'yı bıraktığı yere gelir. Kan Turalı'yı bulamaz ve atını mahmuzlayıp geri döner. Kan Turalı yaralanmış, kâfirler başına üşmüştür. Bunu gören Selcan Hatun, bir bölük kaza şahin girmiş kâfire at salar, kâfirin bir ucundan girip öteki ucundan çıkar. Kan Turalı, Selcan Hatun'un hem destursuzca kendi yağısına girip bastığı hem de asıl, Oğuz'a döndüklerinde her kişi kahramanlıklarını anlatırken Selcan Hatun'un kalkıp "Kan Turalı zebun oldu, at üzerine aldım çıktım" diyeceğinden korkarak onu öldürmeye kalkışır. Karşılıklı oklaşmaya karar verirler, fakat kız temrenli ok atmaya kıyamaz ve okunun temrenini çıkarır. Bunun sonunda Kan Turalı, Selcan Hatun'u kucaklar ve barışırlar. (Gökay, 2006, s.882-883)

HİKÂYENİN ADI	ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
<i>Kanlı Koca Oğlu</i> <i>Kan Turalı Destanı</i>	Meğer Tırabuzan tekürünün bir fevkalâde güzel dilber kızı var idi. Sağına soluna iki çift yay çekerti. Attığı yere düşmezdi.	140	Saygınlık Ok Atma Yetenekli
	Uyurken kız der : " Benim âşıklarım çoktur, ansızın dörtlale gelmesin, tutup yiğidimi öldürmesinler, akça yüzlü ben gelini tutup babamın anamın evine iletmesinler."	151	Akıllı Olma Strateji Öngörü Planlı Olma
	Gafil olma kara başını kaldır yiğit Elâ süzme güzel gözünü aç yiğit Pazularından ak ellerin bağlanmadan Ak alnın yere tepilmeden Birden bire kara başın kesilmeden Alca kanın yeryüzüne dökülmeden Hasım yetişti düşman erişti Ne yatıyorsun kalk yiğit	151/152	Hikmetli Sözler Söyleme Akıllı Olma Planlı Olma
	Tertiplenip üstüne düşman geldi Yatacak yer mi buldun yurt mu buldun Noldu sana	152	Hikmetli Sözler Söyleme
	Yiğidim, üzerine düşman geldi, uyandırmak benden, savaşım hüner göstermek senden.	152	Anlayış Sadakat
	Bu gelen kâfir çok kâfirdir, savaşalım, dövüşelim, ölenimiz ölsün, sağ kalanımız otağa gelsin.	152	Akıllı Olma Strateji Düşmanla Çarpışma Mücadeleci Korkusuz Hareketli
	Otağa inin, nerede iner karışır toz var ise ve nerede karga kuzgun oynuyorsa orada aryalım.	153	Akıllı Olma Bilgelik Strateji
	Selcen Hatun bunu böyle gördü, içine ateş düştü. Bir bölük kaza, şahin girmiş gibi, kâfire at sürdü. Bir ucundan kırıp kâfiri öbür ucuna çıktı.	153	Sadakat At Binme Mücadeleci Savaşçı Düşmanla Çarpışma Korkusuz Cesur

HİKÂYENİN ADI	ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
	Alp yiğitler bey yiğitler Sevgilisine kıyar mı olur Yiğidim bey yiğidim Bu düşmanın bir ucu sana bir ucu bana	154	Hikmetli Sözler Söyleme Mücadeleci Korkusuz Anlayışlı (<i>Sevdiğinin karşı karşıya kaldığı böylesine zor bir durum karşısında elini ayağını çekmek yerine sorumluluk almıştır.</i>)
	Kan Turalı bildi ki bu düşmanı basıp dağıtan Selcen Hatun'dur. Bir tarafına da kendisi girdi. Kılıç çekip yürüdü, kâfir başını kesti. Hasım bastırıldı, düşman kırıldı.	154	Savaşçı Mücadeleci Korkusuz Cesur Güçlü Kılıç Kuşanma At Binme Hareketli
	Bey yiğit övünürse erkek övünsün, aslandır Övünmekle kadın, erkek olmaz Alaca yorgan içinde seninle sarmaşmadım Tatlı damak tutarak emişmedim Al duvağımın altından söyleşmedim Tez sevdin tez usandın kavat oğlu kavat Kadir Allah bilir ben sana Munisim yârim kıyma bana	155	Anlayış Sabır Hikmetli Sözler Söyleme Namuslu Sadakat
	Okluğundan doksan okunu yere döktü. İki okun temrenini çıkardı. Birini yaya taktı, birini eline aldı. Temrenli ok ile atmağa kıyamadı.	156	Yetenekli Ok Atma Cesaret
	Kız, bir oku Kan Turalı'ya attı.Şöyle ki , başında olan bit, ayağına indi.	156	Yetenekli Anlayışlı(<i>Sevdiğiyle Böylesine İtham Altında Kaldığı Bir Durum Yaşamasına Rağmen Ona Kıyamamıştır</i>) Ok Atma Güçlü
	Öldürmeğe yiğidim ben seni kıyar mıydım	157	Karar Verme Gücüne Sahip (<i>Sevdiğine kıyıp kıymamayı kendi hür iradesiyle seçmiştir.</i>)

Tabloya bakarak Selcen Hatun'un anlayış, sabır, namus gibi erdemlere; aynı zamanda hikmetli sözler söyleme, savaşçı olma, mücadeleci olma, korkusuz olma gibi pek çok hünere de sahip olduğunu görebiliriz. Sahip olduğu bu özelliklerinden Selcen Hatun'un alp kadın tipi modellemesine uygun bir karakter olduğunu söyleyebiliriz.

Selcen Hatun, Kan Turalı uyuyakaldığında üstlerine gelen düşmanla çarpışacak kadar cesur ve korkusuz; gelen düşmanı alt edecek kadar yetenekli ve güçlüdür. Ok atmada, at binmede ve kılıç kuşanmada gösterdiği başarı sayesinde Kan Turalı uyanana kadar düşmanın onlara zarar vermesini önlemiştir. Selcen Hatun'un gösterdiği bu mücadele ve bir alp kadınına yaraşan savaşçılığı; onun alp kadın tiplerinden aktör tipi kategorisine girmesini sağlamıştır.

Selcen Hatun'un bilge bir kişiliğe sahip olması, hikmetli sözler söyleyebilmesi ve zor durumlar altında stratejik düşünüp akıl verip, plan yapması onun alp kadın tiplerinden aktör tipi modeline de uyduğunun kanıtlarıdır.

Selcen Hatun'un Dede Korkut hikâyelerindeki kadın karakterler arasındaki yerini incelediğimizde ideal sevgili tipi modelini örneklediğini görürüz. Kan Turalı'nın babasıyla arasında geçen diyalogu incelediğimizde Selcen Hatun'un, Kan Turalı'nın evlenmek istediği kişideki özelliklerin tamamına sahip olduğunu rahatlıkla görebiliriz:

“Kan Turalı der: ‘Baba ben yerimden kalkmadan o kalkmış olmalı, ben kara koç atıma binmeden o binmiş olmalı, ben kanlı kâfir eline varmadan o varmış bana baş getirmiş olmalı’ dedi.

Kanlı Kocalı der: ‘ Oğul sen kız istemezmişsin, bir yiğit bahadır istermişsin, onun arkasında yiyesin, içesin, hoş geçesin.’

Der: “*Evet canım baba öyle isterim, ya yarasın bir cici bici Türkmen kızını alasın, birdenbire kayayım üzerine düşeyim, karnı yırtulsın.*” (Ergin, 2017, s.139)

Selcen Hatun'un sahip olduğu bu hünerler-özellikle de savaşçı, mücadeleci, cesur, korkusuz, yetenekli, dışa dönük olması- Kan Turalı'nın uğruna üç canavar kalınlığını alt etmek isteyecek kadar Selcen Hatun'a sevdalanmasına ve onu ideal sevgilisi olarak görmesine neden olur.

Selcen Hatun'un soylu bir aileye mensup olup, evleneceği erkeği deneyerek seçen, seçtiği erkeğe de sonuna kadar sadık olan, gerektiğinde sevdiği erkeği kendi ailesine karşı bile savunan bir tip olması onun ideal sevgili tipi modelini yansıtan bir karakter olduğunun göstergesidir. Dışa dönük ve aktif olması da alp kadın tipine ve ideal sevgili tipine aynı anda model oluşturduğunu açıklar niteliktedir.

3.BURLA HATUN (*İdeal Eş ve Anne/ Aktör Tipi /Sembol Tipi/ Cinsiyet Tipi*)

Dede Korkut kitabında ‘‘ ağca yüzlü, Kazan Bey’in han kızı helali, boyu uzun Burla Hatun’’ diye nitelenmektedir. Yanında hep kırk ince belli kız vardır. Kazılık kara aygıra binmektedir.

Şecer-i Terâkime’de, Dede Korkut kitabındakinden farklı olmakla birlikte Salur Kazan’ın hatunundan söz edilmektedir. Oğuz iline çok yıllardır beylik eden ve bütün Oğuz ilini ‘‘ağzına baktıran’’ yedi kızdan biri de ‘‘altın gözlü’’ Sundun Bey’in kızı, Salur Kazan Alp’in ehli boyu uzun Burla’dır.

Burla Hatun’un mezarı Urmiye kalesinde gösterilmektedir. Söylendiğine göre bu mezar kırk ayak uzunluğundadır. Çevre halkının teyit ettiğine göre, eski kuşak insanlar uzun boyları ve güçleriyle bugünkünden farklıydı. Bu rivayet Burla Hatun’un neden hep ‘‘boyu uzun’’ diye nitelendirildiğini bize anlatmaktadır. Zaten Derbend’deki Oğuz mezarları, Olearius’a göre insan boyundan uzundu. Jirmunskiy, burada Oğuzların bir ölü gömme özelliğinin söz konusu olmasını mümkün görüyor; fakat bunlar henüz arkeolojik yönden yeteri kadar araştırılmamıştır, diyor. Bugün bu mezarları artık kimse bilmiyor.

Dede Korkut kitabında, Burla Hatun’un, Bayındur Han’ın kızı olarak gösterilmesinin sebebi, Jirmunskiy’e göre, destancıların Bayındur Han ile Kazan Han’ı birleştirmek gayretindendir.

Bozkır destanlarındaki öteki kahraman hatunları (*Kazakların Koblandı Batır hikâyesindeki “Kartaka”, Manas destanındaki “Kanık” ve Alpamiş’taki “Barçın”*) gibi Burla Hatun da savaş kahramanlıklarıyla tanınır. Oğlu Uruz’un tutsak oluşunu anlatan hikâyede kırk kızın başında, eri Kazan Bey’in arkasından o da oğlunu kâfirlerin elinden kurtarmaya gider; Oğuz beylerinin savaşlarına katılır ve kâfirin kara tuğunu kılıçlayup yere çalar. Aynı hikâyede, Şekli Melik’in tutsaklığı altındayken,

namusunu korumak için oğlunun öldürülüşüne razı oluşu, at üstündeki kahramanlığından daha büyüktür. (Gökyay,2006,s.881-882)

HİKÂYENİN ADI	ÖZELLİĞİN BULUNDUĞU OLAY/İFADE	SAYFA NO	ÖZELLİK
<i>Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destan</i>	Boyu uzun Burla Hatun bunu işitti, yüreği ile canına ateşler düştü. Kırk ince belli kızın içine girdi, öğüt verdi.	49	Bilgelik Strateji Akıllı Olma
	Hanginize yapışırlarsa Kazan'ın hatunu hanginizdir diye, kırk yerden ses veresiniz.	49	Planlı Olma Hikmetli Sözler Söyleme Saygınlık (<i>Kırk ince belli kıza lafını dinletiyor oluşu Burla Hatun'un saygın bir kişilik olduğunu kanıtlar niteliktedir.</i>)
	Oğul oğul ay oğul Biliyor musun neler oldu Söyleştiler fısıfısı, Kâfirin fiilini duydum. Penceresi altın otağının kabzası oğul, Kaza benzer kızımın gelinimin çiçeği oğul, Oğul oğul ay oğul. Dokuz ay dar karnımda taşıdığım oğul, On ay diyince dünyaya getirdiğim oğul, Dolaması altın beşikte belediğim oğul	50	Annelik İçgüdüsü Dürüst (<i>Oğlundan duyduğu hiçbir şeyi saklamayarak dürüstlüğünü ortaya koymuştur.</i>) Namuslu
	Senin etinden oğul yiyeyim mi, yoksa pis dinli kâfirin döşeğine gireyim mi, baban Kazan'ın namusunu lekeleyeyim mi, nice deyim oğul hey	50	Namuslu Sadakat Annelik İçgüdüsü Dürüst
	Oğlan böyle deyince boncuk boncuk gözünün yaşı reva oldu. Boyu uzun, beli ince Burla Hatun boynu ile kulağını tuttu düştü, güz elması gibi al yanağını çekti yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu, oğul oğul diyerek feryat figan etti ağladı.	51	Annelik İçgüdüsü
<i>Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı</i>	Bre kavat oğlu deli kavat, sana düşer mi teklifsizce benim üzerime gelesin	92	Saygın Kendine Güvenli Cesur
	Bre mademki Kazan Bey'den buyruk olmuştur, bırakın otursun	92	Sadakat
<i>Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Olduğu Destan</i>	Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi. "Oğlancığımın ilk avıdır, kanlı Oğuz beylerini davet edeyim." Dedi.	108	Cömert Konuksever Dışa Dönük
	Kara bağı sarsıldı, bütün yüreği oynadı, kara süzme gözleri kan yaş doldu.	108	Annelik İçgüdüsü
	İki vardın bir gelirsın yavrum hani Karanlık gecede bulduğum oğlum hani Bir beyim görünmez bağrım yanar Asılan kayalardan Kazan oğlan uçurdun mu? Talı Sazın aslanına yedirdin mi? Yoksa kara dinli kâfire uğrattın mı? Ak ellerini kollarından bağlattın mı? Kâfirin önüne yürüttün mü? Dili damağı kuruyup dört yanına baktırdın mı? Kara gözden acı yaşını döktürdün mü? Kadın ana bey baba diye bağırttın mı?	109	Annelik İçgüdüsü Korkusuz(<i>Sadık olduğu Eşi Salur Kazan'dan söz konusu oğlunun canı olunca; Burla Hatun'u hesap sormak korkutmuyor.</i>) Öngörü(<i>Burla Hatun bunları söylerken oğlu kâfir ellerinde kadın ana bey baba diye bağırır.</i>)
	Karşı yatan kara dağımın yükseği oğul Karanlıklı gözlerimin aydını oğul	109	Annelik İçgüdüsü Hikmetli Sözler Söyleme Bilgelik
	Sarımsak otunu yemeden Kazan içim yanıyor Sarı yılan sokmadan akça tenim kalkıp şişiyor Kurumuşça göğsümde sütüm oynuyor Yalnız oğul haberini Kazan söyle bana	110	Annelik İçgüdüsü Anlayış(<i>Her şeye rağmen Salur Kazan'dan haber alma umuduyla eşine anlayış gösteriyor.</i>)

	Kuru kuru çaylara su akıttım Kara elbiseli dervişlere adak verdim Yanıma doğru baktığımda komşuma iyi baktım Umanına bekleyenine yemek yedirdim Aç görsem doyurdum çıplak görsem, donattım Dilek ile bir oğlu zorla buldum	110	Cömert Konuksever Vatansever Mücadeleci(<i>oğluna kavuşmak için Burla Hatun'un pek çok iyilikte bulunduğunu ve dilekle, istekle oğluna ancak kavuşabildiğini anlıyoruz.</i>)
	...yalnız oğul haberini a Kazan söyle bana Söylemez olursan yana yakıla beddua ederim Kazan sana	110	Annelik İçgüdüsü Korkusuz
	Paralanıp cins atımdan inmeyince Yenim ile alaca kanımı silmeyince Kol but olup yeryüzüne düşmeyince Yalnız oğul haberini almayınca Kâfir yollarından dönmeyeyim	111	Cesaret Hikmetli Sözler Söyleme Mücadeleci Kendine Güvenli Korkusuz
	Yoksa a Kazan ayağımdan çizmeyi atayım mı? Kara tırnak ak yüzüme çalayım mı? Güz elması gibi al yanaklarımı yırtayım mı? Çemberime alca kanımı dökeyim mi? Ağır feryat senin yurduna salayım mı? Oğul oğul diyerek bağırayım mı?	111	Sabır Güçlü
	Kalkıp yerimden doğrulayım diyordum Yelesi kara cins atıma bineyim diyordum Kudretli Oğuz içine gireyim diyordum Elâ gözlü gelin alayım diyordum Kara yerde ak otağlar dikeyim diyordum Yürüyüp oğlu ulu gelin odasına geçireyim diyordum. Murat ile maksuda erdireyim diyordum Murada erdirmedin beni Kara başımın bedduası tutsun Kazan seni	112	Korkusuz Hikmetli Sözler Söyleme Dürüst (<i>Düşüncelerini Salur Kazan'dan saklamayarak dürüstlüğüne ortaya koymuştur</i>) Annelik İçgüdüsü
	Meğer hanım boyu uzun Burla Hatun oğlancığını andı, kararı kalmadı. Kırk ince belli kız çocuğu ile kara aygırını çekti, sıçrayıp bindi, kara kılıcını kuşandı. Başımın tacı Kazan gelmedi diye izini izledi gitti.	118	Korkusuz Cesur Yetenekli At Binme Kılıç Kuşanma Karar Verme Gücüne Sahip
	...Üzengiye toplamayan dizin ölmüş Han kızı helâllini tanımayan gözün ölmüş. Bunalmışsın sana n olmuş? Çal kılıcını yetiştin Kazan.	119	Hikmetli Sözler Söyleme Cesur Kılıç Kuşanma Mücadeleci
<i>Salur Kazan Esir Olup Oğlu Uruz'un Çıkardığı Destan</i>	Oğul, baban sağdır, amma söylemeğe korkardım, kâfire varırsın, kendini vurursun helâk olursun, onun için sana söylemiyordum canım oğul. Amma amcana adam gönder, gelsin, görelim ne der?	222/223	Akıllı Olma Planlı Olma Hikmetli Sözler Söyleme Sadakat Strateji

Tabloya bakarak Burla Hatun'un annelik içgüdüsü, namus, sabır, sadakat, cömertlik gibi erdemlere; aynı zamanda mücadele etme, hikmetli sözler söyleme, kılıç kuşanma, at inme, karar verme gücü gibi pek çok hünere sahip olduğunu da görebiliriz. Sahip olduğu tüm bu özelliklerden sonra Burla Hatun'un alp kadın tipi modellemesinde bir karakter olduğunu söyleyebiliriz.

Burla Hatun'un oğlunu kurtarmak için kırk ince belli kız ile düşmanla çarpışmaya gitmesi, at binmesi, ok atması, kılıç kuşanması, cesur olması onun sahip olduğu özelliklerinden sadece birkaçıdır. Bu özelliklere ilave olarak eşi Salur Kazan'a ve bey oğlu Uruz'a zor durumlarda verdiği tavsiyeler, hikmetli sözleriyle onları bilgilendirip yönlendirmesi Burla Hatun'un alp kadın tiplerinden aktör tipi modeline uygun olduğunun göstergesidir. Burla Hatun; aktör tipinin yönlendirme, biçimlendirme ve idealize etme güçlerini barındırmasıyla tam anlamıyla bir **alp kadın** tipidir.

Burla Hatun, Bayındır Han'ın kızı olarak nitelendirilir. Aynı zamanda Salur Kazan'ın eşidir. Bamsı Beyrek hikâyesinde de görüldüğü üzere kalabalık ortamlarda hikmetli sözler söyleyip, lafını dinlettiren bir kişiliktir. Tüm bunlara baktığımızda Burla Hatun'un saygın bir karakter olduğunu söyleyebiliriz. “*Salur Kazan'ın Esir Olup Oğlu Uruz'un Kurtardığı Destan*”da oğluna verdiği tavsiyeler başta olmak üzere pek çok durumda bilge kişiliğini ortaya koyup sorunları çözdüğünü hikâyelerde görebiliriz. Buradan da Burla Hatun'un stratejik düşünüp planlar yapabilen akıllı bir karakter olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda sahip olduğu pek çok erdem ve hüner Burla Hatun'un alp kadın tipi örneklerinden **sembol tipi** modelini de yansıttığını ifade edebiliriz.

Burla Hatun'un eşi Salur Kazan'la birlikte sıkıntılara göğüs germesinden, ona destek olmasından onun ideal bir eş olduğunun göstergesidir. Eşine duyduğu sadakat; namusunu her şeyden – oğul sevgisinden bile- üstün tutmasından ve Salur Kazan esir alındığında onu yıllarca beklemesinden anlaşılmaktadır. Burla Hatun'un oğlu Uruz esir alındığında hiçbir şeyden korkmayıp cesur bir savaşıya dönüşmesi, oğlunu düşmanın elinden almak istemesi annelik içgüdüsünün ne kadar güçlü olduğunun göstergesidir. “*Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destan*” da ondan oğlunun etini yenmesi istendiğinde “*gül elması gibi al yanaklarını yırtması ve kargı gibi kara saçını yolması*” ndan oğluna olan düşkünlüğünü kanıtlar niteliktedir. Lakin bu durumda oğlunun da onu ikna etmesiyle namusunun ağır bastığını görebiliriz. Yine bu durum da eşine ve ailesinin adına olan düşkünlüğünün ve sadakatinin göstergesidir. Tüm bunlara baktığımızda Burla Hatun'un alp kadın tiplerinden cinsiyet tipini de modelleyen bir karakter olduğunu söyleyebiliriz.

Burla Hatun'un **cinsiyet tipi** alp kadını modellemesi Dede Korkut hikâyelerindeki kadın karakterler arasındaki yerini belirlememizde de bize yardımcı olacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ailesine olan düşkünlüğü, eşine olan sadakati ve oğluna olan sevgisi Burla Hatun'un ideal eş ve anne tipi modeline uygun bir karakter olduğunu açıklar niteliktedir. Gerektiğinde kocasına akıl veren, ailenin ayakta durması ve devamlılığı için yeri geldiğinde kocasından daha fazla mücadele eden bir tip olması Türk kadınının aile yapısı içindeki önemini açıkça vurgular.

SONUÇ

“*Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan*” ; Oğuz ilindeki yaşam biçimini, Türk kültürünü ve tarihini en açık şekilde yansıtmaları nedeniyle Türk edebiyatında yeri doldurulamaz bir kaynaktır. 13 hikâyeden oluşan bu eserin en önemli özelliklerinden biri ise günümüzde bizlere yol gösterip, rol modeli oluşturan karakterler sunmasıdır.

Dede Korkut hikâyelerindeki kadın karakterler; Türk töresini ve Türk aile yapısındaki kadının yerini anlamamız için dikkatle incelememiz gereken karakterlerdir.

Dede Korkut'un yaptığı kadın sınıflandırmasında üç türün kötü örnek, sadece bir türün ise iyi örneği temsil ettiğini görürüz. İyi örnek teşkil eden tipin ise ataerkil topluma uygun özellikler taşıdığı görülmektedir. Dede Korkut'taki kadın karakterler -istisnai durumlar dışında- bu iyi örnek teşkil eden tiplerdir. Tüm bunlara bakarak ataerkil toplumun baskın olmaya başladığını görmekteyiz.

Bu araştırmada yaptığımız incelemede Dede Korkut hikâyelerindeki kadınların saygınlık, namus, sabır, konukseverlik, cömertlik gibi pek çok erdeme aynı zamanda öngörü, mücadele gücü, at binme, ok atma, kılıç kuşanma, savaşıklık, cesaret gibi çeşitli hünerlere sahip olduklarını gördük. Tüm bu özellikleriyle; Türk erkeğinin bozkırdaki zorlu yaşamda oluşturduğu alp tipine uyan bir kadın imajı oluşturduklarını söyleyebiliriz. Dede Korkut hikâyelerinde karşılaştığımız iyiyi modelleme özelliği kadınlar için de geçerli olmuş ve alp kadın tipini bizlere modellemeyi başarmıştır.

İdeal eş ve anne modellemesinin örneği olan Burla Hatun; Türk kadınının aile kurumunu koruma ve muhafaza etmedeki kararlılığının timsal bulmuş halidir. Namus kavramı onun için yeri

doldurulamaz ve vazgeçilmez bir değer halini almıştır. Bu kavramın onun gözündeki değeri de ailesine ve eşine olan sadakatinden kaynaklanmaktadır. Yalnızca evinde oturmayan, yeri geldiğinde atına binip mücadeleden kaçınmayan aktif bir karakter olan Burla Hatun; Türk kadınına olması gerektiği yeri bir kez daha hatırlatmaktadır.

İdeal sevgili modellemesinin iki örneği olan Selcen Hatun ve Banu Çiçek ise; evlenecekleri kişiyi yetenek ve becerilerini sınavarak seçmeleri ve kendilerine olan güvenleriyle günümüzdeki gerek Türk, gerekse dünyadaki kadın motifinin çok daha ilerisinde bir algıya sahip olduklarını göstermişlerdir. Türk kadınına özgüven ve özsaygı aşılması bakımından bu iki karakterin incelenmesi yeterli olacaktır.

İdeal sevgili olmalarının yanında yetenekleri, cesaretleri ve mücadeleleriyle alp kadın tipine de model teşkil eden Banu Çiçek ve Selcen Hatun; Türk kadınının kendini geliştirmesini ve hak ettiği yere kendini getirecek becerilerle donatması bizlerle tekrar hatırlatmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere tüm Türk topluluklarının, alp kadınlar yetiştirmesi ve yetiştirdiği bu alp kadınlara hak ettiği değeri vermesi açısından Burla Hatun, Selcen Hatun ve Banu Çiçek'in uygun bir model olduğu görüşündeyiz.

KAYNAKLAR

- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 58.baskı, İstanbul 2018.
- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Kabalcı Yayınevi, 1.baskı, Kasım 2007.
- Tellioğlu, İbrahim, ‘İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine’, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) 55 (2016)
- Akyüz, Çiğdem, Manas Destanı’nda Alp Kadın Tipi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mukaddime Dergisi 1 (2010)
- Koç, Yasemin, ‘Banu Çiçek’ten Gülcemal’e Alp Kadın Tiplerinin İzleri’, Journal of Turkish Language and Literature (Bahar 2017)
- Ekici, Metin, “Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri”, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni, ANKARA, TÜRKİYE, 19-21 Ekim 1999, pp.123-138
- Duran, Hamiye, Bula Hatun’dan Terken Hatun’a, Hacı Bektaş Velî 32 (2004)
- Eliuz, Ülkü, Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 18(2001)
- Arı, Bülent ve Ercan Karakete, Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın ve Çocuk Eğitimi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7/14 (2010) :275-284
- https://www.turkedebiyati.org/dede_korkut.html

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE İBADET VE RİTÜELLER

Serkan Karagöz *

ÖZET

Tarihin her döneminde insanların tanrısı veya tanrıları olmuş ve tanrılarına bir dinle bağlanmışlardır. Bu insanlar ve topluluklar, bir dine mensup olmanın sonucu olarak ibadetler gerçekleştirmişlerdir. İbadet etme ihtiyaçlarını gidermek için ibadethaneler yapmışlardır. Böylece ibadetleri günlük hayatlarını ve eserlerini etkilemiştir.

Dede Korkut hikâyeleri, Türklerin İslam dinine geçiş döneminde yaşanıp XV. Yüzyılda Akkoyunlular tarafından yazıldığı tahmin edilen bir eserdir. Oğuz beyleri İslam dinini kabul ettikten sonra yavaş yavaş İslam dininde yer alan bazı ibadetleri de yapmaya başlamışlardır. Ancak bu süreç içerisinde, İslam dininin gerektirdiklerini yaparken eski dinlerindeki gelenek ve ibadetleri de unutmamışlardır. Bu yüzden Dede Korkut'taki hikâyeler incelendiğinde hem İslam dinine ait hem de eski Türk dinlerine ait ibadetlere rastlamak mümkündür. Bu ibadetler ve insanların ibadet ettiğine dair işaretler şiir ya da olayların içinde görülebilmektedir.

Bu makalede “*Dede Korkut Kitabı'nda*” geçen ve ibadet olduğu düşünülen yerler, ibadetlerin yapılmasının nedenleri ve ibadetler arasındaki ilişki incelenecektir. Dua, bir ibadet olmasına rağmen, bu konuda yazılan makalelerin fazlalığından dolayı incelenmemiştir. İnceleme, mukaddimenin başından 12. hikâyenin sonuna kadar yapılacaktır. İnceleme sırasında Prof. Dr. Muharrem Ergin'in eseri kaynak olarak alınacaktır. Araştırma sırasında sınıflandırma ve yorumlama yöntemi kullanılacaktır.

Kitapta inceleme yaptığımızda bazı ibadetlerin belli şartlar altında yapıldığını, bazı ibadetlerin Türklerin eski dinlerinden izler taşıdığını, bazı ibadetlerin ise İslam dininden geldiğini gördük. Bu makaleyi yazmaktaki amacımız, Dede Korkut hikâyelerindeki ibadet olduğunu düşündüğümüz kısımları, tespit edebildiğimiz kadarıyla bir araya getirmek ve değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: *Dede Korkut, eski Türk ibadetleri, ibadet, namaz, salavat*

WORSHIP AND RITUALS IN DEDE KORKUT'S STORIES

ABSTRACT

In every era of history, people have had god or gods and they are connected to the gods with a religion. These people and communities worshipped as the conclusion of belonging to the religion. They have built places for worship to satisfy their worships' needs. Thus their worship affected their daily lives and masterpieces.

Dede Korkut stories are presumed to have been written in XV. century by Akkoyunlu when the turks were in transition to Islam. After the adoption of the Islamic religion, the Oghuz beys gradually started to worship in order to the Islamic religion.

*Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi

However, they could not forget the old traditions and worships of their old religions while doing the necessities of Islam religions. Therefore, when the stories in Dede Korkut are analyzed, it is possible to encounter with worships which are both Islamic and old Turkish traditions.

These worships and signs of people worshipping could be seen in poetry or historical moments.

In this article, places that are thought to be worship which are in “Book of Dede Korkut, the reasons for worship and the relationship between worship will be analyzed. Although prayer is not a type of worship, it has been studied due to the excess of articles which are written about this subject. The research will be taken place from the beginning of the book to the end of the 12th story. During the research Dr. Muharrem Ergin’s work will be taken as a source. During the course of the research, methods of classification and exposition will be used.

When we analyzed the book, we saw that some worship was done under certain conditions, some worship carried marks from the old religions of the Turks, and some worship came from the Islamic religion. Our purpose in writing this article is to gather and evaluate the parts of Dede Korkut’s stories that we think are worship, as far as we can identify.

Key words: *Old Turkish Worships, worship, prayer, salawat*

GİRİŞ

Türkler eski din ve inançlarında tek tanrı anlayışına sahip olmuşlardır. Bundan dolayı İslamiyet’e geçmelerinin zor olmadığı söylenebilir. Geçmişte farklı farklı dinlere girmelerine rağmen günümüzde bile eski Türk dininin izlerine rastlamak mümkündür (*Gömeç: 38*).

Dede Korkut Hikâyelerinde eski zamanlardan kalma ibadet ve davranışların görülmesi normaldir. Eliade’nın, Mitlerin Tarihi adlı kitabında bu durumun nedeni şöyle açıklanmıştır: Misyoner ve etnolog C.Strehlovv, Avustralyalı Aruntalar’a neden bazı törenleri kutladıklarını sorduğunda onlar her zaman şöyle yanıt veriyorlardı: “Çünkü atalar bunun böyle yapılmasını buyurdular.” (*Eliade: 17*) Yeni-Gineli Kailer yaşam ve çalışma biçimlerini değiştirmeyi reddediyorlar ve bunu şöyle açıklıyorlardı: “*Nemular (Mitsel Atalar) böyle yapmışlardı biz de aynı şeyi yapıyoruz.*” (*Eliade: 17*). Bu örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda Oğuz beylerinin eski gelenekleri sürdürüp ibadetlerini yerine getirmelerinde, atalarının da böyle yapması ve atalarından görmelerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Dede Korkut Hikâyelerinin, 15. Yüzyılda Akkoyunlular tarafından yazıya geçirilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden olayların yaşandığı ve yazıya geçirildiği zaman, mekân ve kültür farkı hikâyedeki olaylara yansımış olmalıdır. Aradan geçen yüzyıllardan dolayı hikâyeler nesilden nesle aktarılırken, karakterlerin ve hikâyelerin bazı özelliklerinde değişiklik yaşanmış olması olasıdır.

Dede Korkut hikâyelerindeki kişiler farklı zamanlarda farklı nedenler için ibadet etmektedirler. Bu ibadetlerden bazıları Türklerin önceki zamanlara ait olan dinlerine, bazıları ise İslam dinine aittir. İslam dinindeki ibadetlerin yapıldıkları zamanlara bakılınca genel olarak düşmanla çarpışmadan önce, Allah’tan bir dilek dilerken veya düşman kalesini fethedince yapıldığı görülmektedir.

Kurban kesmek, kökeni Hz. Âdem zamanına kadar dayanan ve çoğu dinde görülen bir ibadettir. Hikâyelerde kurban kesilen kısımlar incelendiğinde, bu ibadetin “*attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirme*” şeklinde gerçekleştirildiği görülür. Kurban kesmenin nedeni incelendiğinde ise, dileğin gerçekleşmesi için veya gerçekleşen güzel bir olay karşısında yapıldığı düşünülebilir.

Dikkat edilmesi gereken başka bir nokta ise kesilen kurbanların cinsiyetlerinin erkek olmasıdır. Çünkü hem eski dinlere, hem de İslam dinine mensup Türklerde makul olan, kesilen kurbanın erkek olmasıdır (Üren: 69).

Dede Korkut hikâyelerindeki olaylar İslamiyet'e geçiş döneminde yaşandığı için İslam dinine ait tüm ibadetleri görmek zordur. Hikâyeleri incelediğimizde namaz kılma, salavat getirme vb. ibadetlere rastlarken oruç tutma, hacca gitme gibi, İslam'ın şartlarında da yer alan, ibadetlere rastlayamadık.

Dede Korkut hikâyelerinde İslam'ın toplum üzerindeki etkileri noktasında günümüzde bile bir görüş birliği yoktur. Örnek olarak M. Fuat Köprülü, Abdulkadir İnan ve Muharrem Ergin, hikâyelerdeki İslam etkisinin oldukça yüzeysel kaldığını ifade ederler. Ancak Orhan Şaik Gökyay, bu etkinin güçlü bir şekilde olduğundan bahseder (Peker: 100).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Dede Korkut hikâyelerinde İslam dinine ait olan ibadetlerden namaz ve salavat ağırlıklı olarak işlenmiştir.

Namaz kılmak, İslam dininin beş şartından birisidir. Oğuz beyleri, bir savaşa girmeden önce arı sudan abdest alırlar, adı güzel Muhammed'e salavat getirirler ve iki rekât namaz kılarlar. Her ne kadar fethettikleri yerlerde kâfirin kilisesini yıkıp ibadet edilmesi için mescit yapsalar da namazın günlük ibadetler arasında yer almasına dair kesin bir kanıya varmak zordur.

Dede Korkut hikâyelerini incelediğimizde: kâfirin kilisesi fethedilince hutbe ve ezan okutulduğunu gördük. Hutbe okuma hakkında mukaddime kısmında şu sözler geçmektedir: “*Hesap gününde cuma güzel. Cuma günü okuyunca hutbe güzel. Kulak verip dinleyince ümmet güzel. Minarede ezan okuyunca müezzin güzel.*” (Ergin: 15).

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE İBADETLER

Makalenin bu kısmında Dede Korkut Hikâyelerinde geçen ve ibadet olduğunu düşündüğümüz kısımları inceleyeceğiz. İbadetleri ayrı ayrı ele alacak ve hikâyelerde geçtikleri yerlere örnekler vereceğiz.

1. Kurban kesmek

İnsanlar geçmişten günümüze kadarki tüm zamanlarda din fark etmeden kurban sunmuşlardır. Kurbanın bir ibadet olarak yerine getirilmesinin sebeplerini beş madde altında toplayabiliriz.

1. Hayranlık: 2. Şükran: 3. Gönül alma: 4. Adak: 5. Kefaret:

(Türk mitolojisinde kurban: 8)

Dede Korkut Hikâyelerinde kurban kesme ibadetinin geçtiği yerlere baktığımızda genel olarak şükran sunma ve adak adamak için yapıldığını gördük.

Öncelikle hikâyelerde sıkça vurgulanan attan aygır, deveden erkek deve koyudan koç kestirilmesinin her zaman kurban kesmek anlamına gelmediğini belirtelim. Bu anlatımlardan bazıları, hayvanların kurban amacıyla değil, yakınlarla ziyafet verme amacıyla da kesildiğini ifade etmektedir.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda Dirse Han, Bayındır Han'ın ziyafetine gidince oğlu ve kızı olmadığı için kara otağa kondurulur, altına kara keçe döşenir, önüne kara koyun yahnisini getirilir, “*Oğlu kızı olmayana Allah Teâla beddua etmiştir, biz de ederiz*” denir. Dirse han ise oradan ayrılıp evine gider, yaşadıklarını hatununa anlatır ve “*Senden midir, benden midir, Tanrı Teâla bize bir topaç gibi oğul vermez nedendir*”. der. Hatununun cevap olarak Dirse Han'a söyledikleri arasında “*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestir (...) olur ki bir ağzı dualının hayır duası ile Tanrı bize*

topaç gibi bir çocuk verir.” sözleri geçmektedir. Dirse Han ise bunun üzerine hatununun dediklerini yerine getirir. Yaptıklarının arasında attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirme de vardır. Hikâyenin devamında, Allah Dirse Han’a bir erkek çocuk verir. Burada Tanrı’ya dilek diler iken kesilen hayvanlar ve bunların etleriyle verilen ziyafet, adaklık olarak düşünülmelidir (Üren: 69).

Duha Koca oğlu Deli Dumrul hikâyesinde Duha Koca, oğlu Deli Dumrul’a hitap ederken *“Oğul oğul ay oğul/Canımın parçası oğul/Doğduğunda dokuz erkek deve kestiğim aslan oğul/Penceresi altın otağımın kabzası oğul/Kaza benzer kızınım gelinimin çiçeği oğul/...”* (Ergin: 130) ifadelerini kullanır. Buradaki kurban kesme ibadetinde Deli Dumrul’un doğmasından gelen bir şükür vardır. Kestirilen deve sayısının dokuz olması ilginçtir. Dokuz sayısı, eski Türklerde kutsal bir sayı olduğundan (*yaradılışı temsil eder*) buradaki kurban kesme ibadetinde eski zamanlardan kalmış izlerin bulunduğu düşünülebilir.

Türklerde kanlı ve kansız olmak üzere iki tür kurban vardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardır. Bu hayvanların özelliği ise yük vurulmaması, sütünün sağılmaması, yününün kırılmamasıdır (Gömeç: 44). Bir bakıma, salınan hayvanlar insan yararına kullanılamaz. Dede Korkut Hikâyelerini incelediğimizde kanlı kurbana rastlarken kansız kurbana rastlayamadık.

2. Yas tutma

Eski Türklerde biri ölünce dini ve hukuki bir mecburiyet olarak bir yuğ töreni gerçekleştirilirdi. Yuğ töreni içerisinde gerçekleştirilenler arasında ölen kişinin çadır içine yatırılması, kişinin akrabalarının birer at, koyun veya sığır kurban etmesi, atlar üzerinde feryat edilerek yedi defa çadırın etrafında dönülmesi ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla yaralamaları vardır (Köprülü: 15-16’dan naklen *Türk mitolojisinde kurban: 16-17*).

Dede Korkut Hikâyelerinde yas tutarken yüzün bıçakla yaralanması hakkında bir kısım göremesek de bunun yerini tutabilecek davranışları görüyoruz. Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Destan’da Burla Hatun’un, oğlunun öleceğini anlayınca oğul oğul diye feryat ederken yaptıkları arasında güz elması gibi al yanağını çekip yırtması da vardır (Ergin: 51).

Kam Püre oğlu Bamsı Beyrek Destanı’nda Beyrek ve otuz dokuz yiğidi düşmana esir olur. Annesi ve babası Beyrek’i yerinde bulamaz. Beyreğin babası kaba sarığı kaldırıp yere çalar, yakasını çekip yırtar, oğul oğul diye böğürür, feryat figan eder. Ak bürçeli annesi ise boncuk boncuk ağlar, gözünün yaşını döker ve acı tırnak al yüzüne çalıp al yanağını yırtar (Ergin: 77).

Yine Kam püre oğlu Bamsı Beyrek Destanı’nda Banu Çiçek’e Bamsı Beyrek’in öldüğü söylenince Banu Çiçek feryat ederken yakasını yırtar, acı tırnak al yüzüne çalar ve güz elması al yanağını yırtar (Ergin: 79). Bu kısımlarda yüzü bıçakla yaralamak hakkında bir ibare olmasa da yüzün yırtılmasının eski Türk geleneklerinden kalma bir davranış olması muhtemeldir.

Yas tutma, Dede Korkut Kitabı’nda farklı yerlerde de görülmesine rağmen inceleme sırasında yüzü bıçakla yaralamanın yerini tutabilecek eylemlere rastlayabildiğimiz kısımları ele aldık.

Yas tutmanın arka planında ölüme duyulan bir korku olması muhtemeldir. Eğer ortada bir ceza var ise maksat Tanrı’ya duyulan korkuyu göstermek olabilir. Bu bakımdan yas tutarken gerçekleştirilen eylemlerden bazıları eski dinlerde bir ibadet olarak düşünülebilir.

Az önce verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere yas tutulurken eski Türk dinlerinden izlere rastlamak mümkündür. Ancak bir kişi ölünce yapılanlar bunlarla sınırlı değildir. Ölen kişinin ardından yemek vermek, ölen kişinin atının kuyruğunun kestirilmesi de eski zamanlardan kalmıştır. Ölünün ardından yemek vermek ise günümüzde bile görülebilen bir davranıştır. Bu olaya da Dede Korkut

Hikâyelerinde rastlanılmaktadır.

Kazan Bey Oğlu Uruz'un Esir Olduğu Destan'da Uruz'un düşman elinde esirken babası Kazan'a söylediklerinin arasında şunlar geçmektedir: *"Benim anam benim için kaygılanmasın/Bir ay baksın/Bir ayda varmazsam iki ay baksın/İki ayda varmazsam üç ay baksın/Üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin/Aygır atımı boğazlayıp aşımı versin"* (Ergin: 115).

Uşan Koca Oğlu Segrek Destanı'nda Segrek, abisini düşmanlardan kurtarmak için yola çıkmadan önce yavuklusuna şunları söyler: *"Kız sen beni bir yıl bekle, bir yılda gelmezsem iki yıl bekle, iki yılda gelmezsem üç yıl bekle, gelmezsem o vakit öldüğümü bilesin, aygır atımı boğazlayıp aşımı ver, gözün kimi tutarsa, gönlin kimi severse ona var."* (Ergin: 204)

İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyreğin Öldüğü Destan'da da Bamsı Beyrek, ölmek üzereyken yiğitlerine *"Yiğitlerim yerinizden kalkın/Ak boz atımın kuyruğunu kesin/Arku Beli Ala Dağdan geceleyn aşın/Akıntılı güzel suyu delip geçin/Kazanın divanına koşup varın/Ak çıkarıp kara giyin/Sen sağ ol Beyrek öldü diyin"* demektedir (Ergin: 235). Burada ise yas tutma ve eski geleneklerden kalan atın kuyruğunun kesilmesini görüyoruz.

Bu olaylarda da görülebileceği üzere Dede Korkut Hikâyelerinde ölünün ardından yemek verilmesi hakkında kısımlar geçmektedir ve eski Türk dinlerine göre ibadet olması muhtemeldir.

3. Namaz Kılmak

Muharrem Ergin'in Dede Korkut kitabı incelendiğinde namaz kılma eylemine şu sayfalarda rastlayabildik (Ergin, sayfa: 57-97-107-117-120). Ayrıca geçtiğimiz günlerde ortaya çıkmış olan ve 13. hikâyeyi içeren 3. nüshada da namaz kılmaya rastladık. Namaz kılmadan önce arı sudan abdest alınır, adı güzel Muhammed'e salavat getirilir ve iki rekât namaz kılınır. Bu işlemler bir savaştan veya düşman ile çarpışmadan önce yapılır.

Bir düşman toprağı fethedilince kâfirin kilisesini yıkıp yerine mescit yapmak, ezan okutmak, Aziz Tanrı adına hutbe okutmak gibi işler yapılır. Bu savaş zamanından başka zamanlarda namaz kılınıyor olmasını muhtemel hale getirir. Bu eylemlerin yapıldığına üç destanda rastlayabildik. Bu destanlardan birisi Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek (Ergin: 98), birisi Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı (Ergin: 167), diğeri ise Salur Kazan'ın Esir Olup Oğlu Uruz'un Çıkardığı Destan'dır (Ergin: 227).

Salur Kazan'ın esir olup Oğlu Uruz'un Çıkardığı destanda, diğeri iki destandan farklı olarak kâfirin kilisesinin yıkılıp yerine mescit yapılmasına rastlarken hutbe okutulmasına rastlayamadık (Ergin: 227).

Dede Korkut Kitabı Dirse han Oğlu Boğaç Han Destanında sabahın erken saatlerini tarif etmek için söylenen bir deyişte;

*"Serin serin tan yelleri estiğinde,
Sakallı boza çalan çayır kuşu öttiğine,
Sakalı uzun tat eri banladıkta,
Büyük cins atlar sahibini görüp homurdandığında
Akli karalı seçilen çağda,
Göğsü güzel koca dağlara gün vurunca,*

Bey yiğitlerin kahramanların birbirine koyulduğu çağda," sabahın ilk aydınlığında Dirse Han kalkarak yerinden doğrulup, kırk yiğidini beraberine alıp, Bayındır Han'ın sohbetine geliyordu. (Ergin: 22)

Deyişteki mısralar göz önünde bulundurulduğunda, okunan ezanın sabah ezanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu satırın Dede Korkut hikâyelerinde iki kere geçtiğini ve ikisinin de Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda olduğunu tespit edebildik. Sabah ezanının okunması, akıllarda diğer vakitlerde de ezan okunduğu ve namaz kılındığı hakkında bir fikir uyandırır da hikâyelerin içinde herhangi bir vakit namazının kılındığı hakkında bir ibare veya olaya rastlayamadık. Dede Korkut Hikâyelerindeki olaylar, Oğuz beyleri İslamiyet'e daha yeni geçtikleri bir dönemde yaşandığından dolayı vakit namazlarının kılındığı hakkında kesin bir yargıya varmak zordur. Hatta kendileri de bilmediği için ezanı “*tat eri*” dedikleri Arapça bilen bir acem okumaktadır.

Hikâyelerde namaz kılmadan önce arı sudan abdest alınır ve adı güzel Muhammed'e salavat getirilir. Ama arı sudan abdest alınması her zaman namaz kılınacağı anlamına gelmez. Örneğin Kanglı Koca oğlu Kan Turalı Destanı'nda Kan Turalı'nın uykusu gelir ve uyur. Selcen Hatun ise Kan Turalı'ya zarar gelmemesi için kâfirleri gözetlemeye başlar. Altı yüz kâfirin yetiştiğini görünce Kan Turalı'yı uyarır. Kan Turalı uyanır, “*Amenna ve saddakna, maksudumuz Hak Teâla katında hâsıl oldu*” deyip arı sudan abdest alır, ak atına biner, adı güzel Muhammed'e salavat getirir ve kara elbiseli kâfire karşı at sürer (*Ergin: 152*).

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı'nda ise Kazılık Koca'nın başına şarabın keskini çıkar ve Bayındır Han'dan akın diler. Savaşta kâfirlere yenik düşer ve düşman eline esir olur (*Ergin, 161*). Bu destanda savaştan önce arı sudan abdest alınmaması, adı güzel Muhammed'e salavat getirilmemesi, namaz kılınmaması ve savaşın kaybedilmesi dikkat çekicidir. (*Güngör: 328*).

Şimdiye kadar topladığımız bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda namaz kılma ibadetine rastladığımız yerlerde Allah'ın yardımına ve kudretine duyulan bir ihtiyaç görülmektedir.

4. Salavat Getirmek

Dede Korkut Hikâyelerini incelediğimizde salavatın genellikle bir savaştan veya çarpışmadan önce getirildiğini görmekteyiz. Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda boğa, aslan ve deveyle mücadele etmeden önce salavat getirildiği görülmektedir. Kan Turalı adı güzel Muhammed'e salavat getirdi, boğanın alnına öyle bir yumruk vurdu ki boğayı kıcı üzerine çökertti (*Ergin: 146*). Kan Turalı'nın hayvanlarla dövüşmeden önce salavat getirmesiyle kâfirlerle savaştan önce yapılanlar arasındaki fark, burada sadece salavat getirilmesidir. Bunun nedeni ise ortada bir savaş değil imtihan olmasıdır (*Güngör: 328*).

Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü destanda ise Basat, Tepegöz'ü öldürmek için Tepegöz'ün gözüne kızmış şiş batırmadan önce salavat getirir. Olay şöyle gerçekleşir: Basat, Tepegöz'ün başı ucuna geldi. Göz kapağını kaldırdı, baktı gördü ki gözü ettir. Der: “*Bre ihtiyarlar, şişi ocağa koyun.*” Koydular, kızdı. Basat eline aldı, adı güzel Muhammed'e salavat getirdi, şişi Tepegöz'ün gözüne öyle bastı ki Tepegöz'ün gözü helak oldu (*Ergin: 178*). Bu olaydaki salavat getirme ibadeti, günümüzde bir işe başlamadan önce besmele çekmeye benzetilebilir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı'nda düşmanla savaştan önce sadece salavat getirilen başka bir kısım daha vardır. Segrek, büyük kardeşi Egrek'in düşman elinde esir olduğunu öğrenince onu kurtarmak ister. Üç gün yol gittikten sonra düşman topraklarına varır. Düşman topraklarına gelince at çobanlarını öldürür, kısırakları ürkütüp koruya sokar. Ardından uykusu gelir ve bileğini atının yularına bağlayarak uyur. Kara Tekür, onu yakalaması için üzerine asker getirince atı, Segrek'i uyandırır. Uyanınca adı güzel Muhammed'e salavat getirir, atına biner, kara elbiseli kâfire kılıç vurur ve kaleye tıkar (*Ergin: 206*).

Dede Korkut'ta Geçen Diğer İbadetler

Kur-an'ı Kerim okumak: Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı'nda Yigenek, babasını düşman elinden kurtarmak için kâfirlerle çarpışırken zor durumda kalır ve Allah'a sığınır. Allah'ı överken söyledikleri arasında şu sözler de geçmektedir:

“Yücelerden yücesin/Kimse bilmez nicesin/Aziz Tanrı/Sen anadan doğmadın/Sen babadan olmadın/Kimsenin rızkını yemedin/Kimseye güç etmedin/Bütün yerlerde birsin/Sen daim olan yüce Allah'sın...” (Ergin: 163) Allah'ı överken kullanılan sözler ile İhlas Suresi'nin meali benzerlik göstermedir. Kimseye güç etmedin sözü de Kur'an'ı Kerim'de çeşitli surelerin ayetlerinde geçmektedir. (Gökyay: 989).

Begil Oğlu Emre Destanı'nda Emre, düşmana karşı yenilmek üzereyken Allah'a yalvarırken şu cümleleri kullanır: *“Yücelerden yücesin yüce Tanrı/Kimse bilmez nicesin yüce Tanrı/Sen Âdem'e taç giydirdin/şeytana lanet kıldın/Bir suçtan ötürü dergâhından sürdün/İbrahim'i tutturdun/Hanım deriye sardın/Kaldırıp ateşe attırdın/Ateşi gülistan kıldın/Birliğine sığındım/Aziz Allah hocam bana medet”* (Ergin, 195). Burada geçen sözlerden bazıları Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı'nda da geçmektedir. Sözlerin özelliği ise Kur'an'ı Kerim'de geçen bazı olayları içinde bulundurmasıdır. Bu bilgiler ışığında Oğuz beylerinin Kur'an okumasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak Dede Korkut Hikâyeleri, Türkler İslam'ı kabul ettikten çok sonra yazıya geçirildiği için yazarların dini görüşü hikâyelere yansımış olabilir (Peker: 115). Yani Kur'an'dan İhlas Suresinin mealini de içeren bu sözlerin anlatımı güçlendirmek için yazım sırasında eklenmiş olması ihtimali de vardır.

Kelime-i Tevhid: Kelime-i tevhidin önemi kitapta ayrı olarak vurgulanmamıştır. Ancak Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan'da Basat, tevhid getirince hayatı kurtulur. Olay şöyle gerçekleşir: Tepegöz, Basat'a kümbetin içine girmesini ve hazinesini mühürlemesini söyler. Basat kümbetin içine girince Tepegöz, *“Öyle çalayım ki kümbet ile darmadağın olasın”* der, Basat'ı öldürme girişiminde bulunur. Basat ise *“La ilahe illallah Muhammedün Resulullah”* der. Kümbet yarılr, yedi yerden kapı açılır. O kapılardan birinden çıkar ve ölmekten kurtulur. Burada, İslamiyet'e geçiş dönemine ait bir özellik görüyoruz. Bu özellik ise Basat'ın, eski dine ait bir mitolojik unsurdan, mitolojik olmayan bir dinin sözlerini söyleyerek kurtulmasıdır.

Tövbe etmek: Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda tövbe etmenin geçtiği bir kısım vardır. Olay şu şekilde gerçekleşir: Deli Karçar, kız kardeşi Banu Çiçek'i Bamsı Beyrek'e istemeye gelen Dede Korkut'u kılıcını çalarak öldürmek için havaya kaldırır. Dede Korkut ise Deli Karçar'a *“çalarsan ellerin kurusun”* der. Deli Karçar'ın elleri yukarıda asılı kalır ve yaptığından dolayı pişman olur.

Deli Karçar der: *“Medet aman el'aman, Tanrının birliğine yoktur güman, sen benim elimi iyileştiriver, Tanrı'nın buyruğu ile Peygamberin kavli ile kız kardeşimi Beyreğe vereyim”* dedi. Üç kere ağzından ikraz ile tövbe eyledi. Dede Korkut dua eyledi. Delinin eli Hak emri ile sapasağlam oldu (Ergin: 73). Bu olayda istiğfar ibadetinin varlığından bahsedebiliriz.

İnsanlara zarar veren şeyleri ortadan kaldırmak: Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda Bamsı Beyrek, ozan kılığındayken çobanların taşları yola yığıldığını görür ve *“Bre çobanlar, bir kişi yolda taş görse yabana atar, siz bu yola niçin yığıyorsunuz?”* (Ergin: 84) diye sorar. Peygamber efendimiz Hz. Muhammed'in (sav) yoldaki taşları kenara atmak hakkında *“(Mümin) kardeşine tebessüm etmen sadakadır. İyiliği emredip kötülükten sakındırman sadakadır. Yolunu kaybeden kimseye yol göstermen sadakadır. Bamsı Beyrek'in sözleriyle Tirmizi'den nakledilen “Yoldan taş, diken, kemik gibi şeyleri kaldırıp atman da senin için sadakadır.”* hadisinde bahsedilen davranışlardan biri arasında bir benzerlik kurulabilir.

Cenazeyi defnetmek: Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı destanda cenazeyi defnetme ibadeti hakkında bir kısım vardır. Çoban, şehit olan kardeşlerini Hakka teslim etti, kâfirlerin leşinden bir büyük tepe yığdı, çakmak çakıp ateş yaktı ve keçesinden isli kül yapıp yarasına bastı, yolun kenarına geçip oturdu, ağladı sızladı (*Ergin: 43*). Burada ise cenazeyi defnetme ibadetini görüyoruz.

Dede Korkut hikâyelerini gözden geçirdiğimizde İslamiyet'te yer alan bazı ibadetleri görüyoruz. Bunlara örnek olarak namaz ve salavat ibadetini gösterebiliriz. Ama İslamiyet'te olduğu halde Dede Korkut hikâyelerinde görmediğimiz bazı ibadetler de vardır. Hacca gitmek, oruç tutmak ve zekât vermek bu ibadetlere örnek olarak verilebilir. Bundan da şöyle bir sonuca ulaşabiliriz. Türkler o zamanlarda İslamiyet'le tanışmış olmalarına rağmen, bu bir geçiş dönemi olduğu için İslamiyet'te görülen bazı ibadetler yapılır, bazıları yapılmaz.

SONUÇ

Dede Korkut hikâyelerinde yer yer ibadetlere rastlanmaktadır. Oğuz beyleri İslamiyet'i kabul etmiş olmalarına rağmen İslamiyet'teki çoğu ibadete rastlamak mümkün değildir. Olaylar İslamiyet'e geçiş döneminde yaşandığı için eski Türk dinlerine ait gelenek, görenek ve ibadetlere de rastlanır. Eski zamanlardan kalma ibadetlere örnek verecek olursak bir Oğuz beyi öldüğünde yakınlarının feryat ederken yaptıklarını gösterebiliriz. Feryat etmenin arkasında Tanrıya ve ölüme duyulan bir korku olması muhtemeldir. Acı tırnağın al yüze çalınması, güz elması gibi al yanağın yırtılması gibi eylemlerde ise **yuğ törenlerinden** izlere rastlıyoruz.

Eski Türklerin geleneklerinden kalanlar sadece bununla sınırlı değildir. Geçmişten aktarılanlara birkaç örnek verecek daha olursak Segrek'in ölmesi durumunda aygır atının boğazlanıp aşının verilmesinin istenmesi (*Ergin: 204*) ve Beyreğin öldürülmeden önce yiğitlerinden atının kuyruğunu kesmelerini istemesinde (*Ergin: 235*), **Şamanizm** geleneklerinden izler görüldüğünü söyleyebiliriz.

Oğuz beyleri, İslam dinini kabul etmiş olmalarına rağmen hala eski dinlerinde olan ibadetleri de yapmaktadırlar ve İslam dinindeki ibadetler tam olarak hayatlarına yerleşmemiştir. İslam dinine ait ibadetler yüzeysel kalmakla beraber yer yer yerine getirilmektedir. Hikâyeler incelenince eski Türk dinlerindeki ve İslam dinindeki ibadetlerin ağırlığı arasında bir denge görüyoruz.

Abdest almak, namaz kılmak, salavat getirmek savaştan önce yapılması gelenek haline gelmiş davranışlardır. Bu ibadetlerin üçü her zaman bir savaştan önce yapılmasa bile bir veya iki tanesi büyük çoğunlukla yapılmaktadır. İbadetlerin arka planında Allah'a duyulan bir ihtiyaç ve yalvarma olduğunu düşünülebilir.

Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirme çoğunlukla ziyafet vermek için yapılmaktadır. Yani at kesilen her kısım kurban ibadetine ait değildir. Ortada kurban kesme ibadeti söz konusuysa bu, genellikle adak adamak veya yaşanan güzel bir olaydan dolayı şükretmek içindir ve dokuz kurban kesmek (*dokuz sayısı, eski Türklerde kutsaldır.*) gibi Türklerin eski geleneklerindeki izlerin taşındığı bölümler görülmüştür. (*Ergin: 130*).

Geçiş döneminin Dede Korkut Hikâyelerindeki izlerine çoğu yerde rastlanmaktadır. Bunlara örnek olarak Basat'ın Tepegöz'ün elinden salavat getirerek kurtulmasını verebiliriz. Tepegöz, önceki zamanlara ait bir mitolojik unsur iken tevhid getirmek İslam dinine ait bir unsurdur.

Salavat getirmenin hikâyelerde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Çünkü savaş veya önemli bir olaydan önce salavat getirmek, Oğuz Beyleri için çoğunlukla gerçekleştirilen bir ibadet olmuştur. Bu, günümüzde bir işe başlamadan önce besmele çekmeye benzetilebilir.

KAYNAKLAR

- Eliade, Mircea, Mitlerin Özellikleri, Om Yayinevi, Gözden geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2001
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 55.baskı, İstanbul 2017.
- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Kabalcı Yayinevi, 1.baskı, Kasım 2007.
- Gömeç, Saadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, Pamukkale Üniversitesi. Eğitim Fakültesi Dergisi, 1998, 4. Sayı,
- Güngör, Recep Şükrü, “Dede Korkut Hikâyelerinde İslami Unsurlar”, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi
- Köprülü, Ord. Prof. M. Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1986.
- Peker, Hidayet, “Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (2017/2)
- turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/salahaddin_bekki_kurban.pdf
- Üren, Umut, “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”, Türk Dünyası İnceleme Dergisi/ Journal Of Turkish World Studies 15/2 Kış-Winter 2015

**ULUSLARARASI
DEDE KORKUT'UN
İZİNDE/ SÖZÜNDE ÇALIŞTAYI**
(Bayburt 22 Temmuz 2019)

ISBN: 978-605-65712-7-5

9 786056 571275

